

Инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш

М. И. АЛЬМАРДОНОВ, Б. С. МАМАТОВ,

ЛОЙИҲАВИЙ МОЛИЯЛАШТИРИШ
(ИНВЕСТИЦИОН ЛОЙИҲАЛАР)

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ
УНИВЕРСИТЕТИ

М. И. АЛЬМАРДОНОВ, Б. С. МАМАТОВ,

Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
томонидан барча иқтисодий таълим йўналиши талабалари учун
ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган

«ИҚТИСОД-МОЛИЯ»

Тошкент - 2012

Альмардонов М.И., Маматов Б.С. Лойиҳавий молиялаштириш (Инвестицион лойиҳалар). Ўқув қўлланма. /Тошкент давлат иқтисодиёт университети. –Тошкент: «Иқтисод-молия», 2012. – 200 б.

Ўқув қўлланма «Лойиҳавий молиялаштириш» фани дастури асосида ёзилган бўлиб, унда «Лойиҳавий молиялаштириш» фанининг предмети, мақсади ва вазифалари, унинг бошқа фанлар билан узвий боғлиқлиги, лойиҳавий молиялаштиришни ташкил этишнинг назарий асослари, лойиҳавий молиялаштириш учун лойиҳаларни танлаб олиш ва баҳолаш, лойиҳавий молиялаштириш усуллари ва шакллари, лойиҳавий молиялаштириш бўйича халқаро молия институтлар тажрибаси, инвестицион лойиҳаларни синдикатли кредитлаш, лойиҳавий молиялаштиришда рисклар ва уларни бошқариш, лойиҳавий молиялаштириш юзасидан назорат (мониторинг) олиб бориш, Ўзбекистонда лойиҳавий молиялаштиришдан фойдаланиш имкониятлари ва истиқболларига оид масалалар ёритилган.

Китоб талабалар, магистрантлар, аспирантлар, иқтисодий йўналишдаги олий ўқув юртларининг профессор-ўқитувчилари ва инвестиция соҳаси билан қизиқувчи барча ўқувчиларга мўлжалланган.

**Тошкент давлат иқтисодиёт университети Илмий Кенгаши томонидан
нашрга тавсия этилган**

Тақризчилар: Н.Ғ.Каримов - иқтисод фанлари доктори, профессор.
Д.Ю.Хўжамқулов - иқтисод фанлари номзоди.

© «Иқтисод-молия» нашриёти, 2012

Тошкент - 2012

КИРИШ

«Лойиҳавий молиялаштириш» фани иқтисод соҳаси, шу жумладан, банк-молия соҳаси учун мутахассислар тайёрлаш тизимида муҳим ўринлардан бирини эгаллайди ва бу фанни ўрганишга бўлган эътибор кундан-кунга кучайиб бормоқда. Бу ҳолатни иқтисодиётни модернизациялаш шароитида инвестицияларнинг иқтисодиётда тутган ўрни ва аҳамияти орқали ифодалаш мумкин. Маълумки, инвестициялар ҳар қандай мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришда муҳим ўрин эгаллайди. Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг инвестицияларга оид қуйидаги фикрларини келтириш кифоя қилади, деб ҳисоблаймиз: **«Барчамиз бир оддий ҳақиқатни яхши англаб олишимиз даркор - инвестицияларсиз модернизация ҳам, янгиланиш ҳам бўлмайди»¹**. Иқтисодиётни модернизациялаш эса, ўз навбатида, катта ҳажмдаги инвестицияларни ва лойиҳаларни молиялаштиришнинг самарали усуллари қўллашни тақозо қилади. Ана шундай усуллардан бири инвестицияларни лойиҳавий молиялаштиришдир.

Сўнгги йилларда лойиҳавий молиялаштиришнинг иқтисодиётнинг устувор тармоқларни ривожлантиришдаги роли ниҳоятда долзарблигидан келиб чиқиб, мамлакатимизда лойиҳавий молиялаштиришни ривожлантиришнинг ҳуқуқий ва институтционал асосларини такомиллаштириш борасида талайгина ишлар амалга оширилмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 2005 йил 15 апрелдаги «Банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарорида: «тижорат банкларида инвестиция лойиҳаларини экспертизадан ўтказиш ва инвестиция кредитлари ажратиш бўйича коллегиял қарорлар қабул қилиш тартибини кучайтириш, банкларнинг лойиҳаларни инвестициялаш, инвестиция кредитлари бериш ва уларга хизмат кўрсатиш масалалари билан шуғулланувчи таркибий бўлинмаларини юқори малакали кадрлар билан мустаҳкамлаш ҳамда

¹Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. - Тошкент: «Ўзбекистон», 2010. - Б. 57.

Банк-молия академиясида лойиҳаларни молиялаш факультети ва банк ходимлари малакасини ошириш курсларини очиш»² каби вазифалар белгилаб берилган эди. Энг муҳими, тижорат банкларига халқаро банк нормаларига мувофиқ синдициялаштирилган кредитларни амалиётга кенг татбиқ қилиш, жумладан, хорижий банк капиталини жалб этиш йўли билан инвестиция дастурларини амалга оширишда фаол иштирок этиш тавсия қилинди.

Албатта, бундай вазифалар ва чора-тадбирларни изчил ижросининг таъминланиши, ўз навбатида, лойиҳавий молиялаштириш хусусиятларини ва амалиётини ўрганиш ва чуқур тадқиқ этиш талабини кун тартибига қўяди. Таъкидлаш жоизки, лойиҳавий молиялаштириш - молиялаштиришнинг энг тараққий этган замонавий шакллариандир. Ҳозирда мамлакатимизда молиялаштиришнинг ушбу шакли ривожланиш палласида бўлиб, давлат томонидан иқтисодиётнинг устувор тармоқларида амалга оширилаётган йирик инвестиция лойиҳаларини лойиҳавий молиялаштириш асосида амалга оширишнинг ташкилий-ҳуқуқий, иқтисодий ва институтционал асосларини такомиллаштириш йўлида қатор ижобий тадбирлар амалга оширилмоқда. Сўнгги йилларда фаолият кўрсатаётган корхоналарни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш ҳамда замонавий, юксак технологияларга асосланган янги ишлаб чиқаришни ташкил этишни тезлаштириш борасида фаол инвестиция сиёсати юритишга алоҳида эътибор қаратилди.

Мамлакатимизда фаол инвестиция сиёсати олиб борилиши натижасида 2011 йилда ўнлаб замонавий корхоналар ишга туширилди³. Жумладан, «Женерал Моторс Павертрейн Ўзбекистон» қўшма корхонасида юқори технологиялар асосида автомобил двигателлари ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Шунингдек, автомобил генератори ва компрессорлари ишлаб чиқариш бўйича қувватлар барпо этилди,

²Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 15 апрелдаги «Банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 56-сонли Қарори.

³Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 2011 йилнинг асосий яқунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси: 2012 ВАТАНИМИЗ ТАРАҚҚИЁТИНИ ЯНГИ БОСҚИЧГА КЎТАРАДИГАН ЙИЛ БЎЛАДИ. «Адолат» газетаси. 2012. 20 январь. №3. – Б. 2.

энергияни тежайдиган лампалар ишлаб чиқариш бўйича учта лойиҳа амалга оширилди. Шулар қаторида «Зенит электроникс» қўшма корхонасида «Самсунг» кир ювиш машиналари ишлаб чиқариш ўзлаштирилди. Айни пайтда маиший газ плиталари, кондиционерлар, электр пилесослар ва бир қанча бошқа маҳсулотлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. «Муборак газни қайта ишлаш заводи» унитар шўба корхонасида суюлтирилган газ ишлаб чиқариш ҳажмини кўпайтириш мақсадида пропан-бутан аралашмаси қурилмасининг биринчи навбатини, Самарқанд вилоятида «МАН» юк ташиш машиналари ишлаб чиқариш бўйича янги мажмуанинг дилерлик марказини бунёд этиш ишлари якунига етказилди. Навоий иссиқлик электр станциясида буғ-газ қурилмасини барпо этиш, Ўзбекистон-Хитой газ қувурининг учинчи йўналиши каби йирик лойиҳаларни амалга оширишда қурилиш-монтаж ишлари қизғин паллага кирди.

Албатта, ана шундай йирик лойиҳалар лойиҳавий молиялаштириш асосида амалга оширилади. Буни қуйидагилар билан изоҳлаш мумкин: биринчидан, инвестицияларни лойиҳавий молиялаштиришда йирик объектларни барпо этиш билан боғлиқ катта харажатларни молиялаштириш назарда тутилади; иккинчидан, лойиҳавий молиялаштиришда инвестиция ресурслари бирлашиб, йирик инвестиция лойиҳасини амалга ошириш ва молиялаштиришга сафарбар этилади; учинчидан, иқтисодиётнинг устувор тармоқларида йирик ишлаб чиқариш лойиҳаларини амалга ошириш комплекс экспертизанинг ёки лойиҳавий таҳлилнинг тегишли тартибда амалга оширилишини талаб қилади; тўртинчидан, инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда рискларни иштирокчилар ўртасида тақсимлаш орқали лойиҳа самарадорлиги таъминланади.

Лойиҳавий молиялаштиришнинг ана шу ўзига хусусиятлари, шубҳасиз, тижорат банкларининг замонавий фаолиятларидан бири бўлмиш лойиҳавий молиялаштиришнинг самарадорлигини оширишни объектив заруриятга айлантиради. Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ривожланишига катта эътибор берилганлиги сабабли республикамиз тижорат банкларида кичик бизнес инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришга катта эътибор берилмоқда. Бунда тижорат банкларига лойиҳаларни молиялаштириш

учун маблағлар халқаро молия институтлари ва хорижий банкларнинг кредит линияларидан ажратилмоқда.

Мазкур ўқув қўлланманинг мақсади талабаларга инвестицияларни лойиҳавий молиялаштириш борасида назарий билимлар бериш, уларда атрофлича амалий кўникмалар ҳосил қилишдан иборат. Бундай мақсадга эришиш учун соҳанинг бўлғуси талабалари лойиҳавий молиялаштиришни ташкил этишнинг назарий асослари, лойиҳавий молиялаштириш учун лойиҳаларни танлаб олиш ва баҳолаш, лойиҳавий молиялаштириш усуллари ва шакллари, лойиҳавий молиялаштириш бўйича халқаро молия институтлар тажрибаси, инвестиция лойиҳаларини синдикатли кредитлаш, лойиҳавий молиялаштиришда рисклар ва уларни бошқариш, лойиҳавий молиялаштириш юзасидан назорат олиб бориш ҳамда Ўзбекистонда лойиҳавий молиялаштиришдан фойдаланиш имкониятлари ва истиқболлари тўғрисида аниқ тасаввурга ва мустаҳкам позицияга эга бўлмоқлари даркор.

Ҳар бир бобнинг охирида ўзига хос тарзда бахс-мунозара ёки назорат учун келтирилган саволлар тегишли мавзуларни чуқур, атрофлича ва осон ўзлаштиришга ҳизмат қилади, деб ўйлаймиз.

Эътиборингизга ҳавола этилаётган ушбу китоб «Лойиҳавий молиялаштириш» фани бўйича яратилган илк ўқув қўлланма бўлганлиги учун айрим камчиликлардан ҳоли бўлмаслиги, табиий. Унинг сифатини оширишга хизмат қилувчи таклиф-мулоҳазаларни муаллифлар мамнуният билан қабул қиладилар.

1-БОБ.

«ЛОЙИХАВИЙ МОЛИЯЛАШТИРИШ» ФАНИНИНГ ПЕРДМЕТИ, МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ. УНИНГ БОШҚА ФАНЛАР БИЛАН УЗВИЙ БОҒЛИҚЛИГИ

1. «Лойиҳавий молиялаштириш» фаннинг предмети, уни ўқитишнинг мақсади ва вазифалари

Ўзбекистонда инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришнинг самарали усуллари миллий иқтисодиёт хусусиятларини инобатга олган ҳолда жорий этиш, инвестицион фаолиятда лойиҳавий рискларни имкон даражасида пасайтириш, инвестицион рискларни самарали бошқариш, ресурслар тақчиллиги шароитида йирик инвестиция лойиҳаларини самарали молиялаштиришни ташкил этиш бугунги кун молия-банк соҳасининг долзарб йўналишларидан биридир.

Ўзбекистон иқтисодиёти тармоқларига тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб қилиш ва самарали ўзлаштириш ишларини амалга оширмасдан туриб иқтисодиётни барқарор ўстириш, асосий капитални янгиланишига ва бутун инвестицион-молиявий соҳада таркибий ўзгаришларга эришиб бўлмайди. Бинобарин, Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига фаол интеграциялашуви мамлакатнинг иқтисодий-сиёсий соҳаларидаги имкониятларидан тўлиқ фойдаланишни талаб қилиши, табиийдир. Бу борада банк тизимини ривожлантириш, уларнинг инвестиция фаолиятини молиялаштиришдаги ролини кучайтириш, молиялаштиришнинг замонавий усуллари-дан фойдаланиш муҳим амалий аҳамият касб этади. Шу боисдан ҳам Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов томонидан: «банклар зиммасига инвестиция фаолиятини кенгайтириш вазифалари юклангани сабабли уларнинг ишини тубдан қайта ташкил этиш лозим. Биринчи навбатда, бу борада инвестиция лойиҳаларини экспертизадан ўтказиш ва молиялашни ташкил этиш бўйича тижорат банкларининг махсус хизматларини мустаҳкамлаш зарур», деб таъкидланиши Ўзбекистон Республикасида лойиҳавий молиялаштиришни ривожлантириш масаласига бевосита дахлдор ҳисобланади.

Бозор механизми ва тамойилларининг жорий этилиши муносабати билан иқтисодиёт назариясида «лойиҳавий молиялаштириш», «синдикатли кредитлаш» каби кўплаб атамаларнинг мазмуни-моҳияти ва аҳамиятини ёритиш ҳамда мамлакатимиз иқтисодиёти тармоқларида, айниқса аграр-индустриал давлат ҳисобланган Ўзбекистон Республикасига хорижий инвестицияларни жалб қилишнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш, ёритиш ва такомиллаштириш ҳозирги даврнинг энг муҳим ва долзарб бўлган тадқиқот йўналишларидан бирига айланганлиги исбот талаб этмайдиган ҳақиқатдир. Шу сабабдан ҳам мулкчилик ва хўжалик юритиш шакл ва усуллари ўзгараётган ва ривожланаётган ҳозирги мураккаб жараёнда миллий иқтисодиётга хорижий инвестицияларни фаол жалб этиш ва улардан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ҳамда лойиҳавий молиялаштиришнинг илмий-назарий асосларини ўрганиш муҳим вазифалардандир.

Тижорат банкларига халқаро банк нормаларига мувофиқ лойиҳавий молиялаштиришни амалиётга кенг татбиқ қилиш, жумладан, хорижий банк капиталини жалб этиш йўли билан инвестиция дастурларини амалга оширишда фаол иштирок этишида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 15 апрелдаги ПК-56-сонли «Банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори муҳим амалий аҳамият касб этади.

Бир қарз олувчининг қарз олишга бўлган талаби жуда катта ҳажмни ташкил этиши мумкин бўлса-да, аммо назорат қилувчи органлар томонидан бир қарздорга кредит бериш миқдори ва rischi белгилаб қўйилган. Одатда, газни ёки нефтни қайта ишловчи корхоналарга бир банк кредит бера олмаслигининг сабаби, бу банк маблағларининг етишмаслиги ҳамда активларни диверсификация қилиш мақсадида катта маблағни бир мижозга бермаслигидадир. Шу сабабларга кўра, кредит олувчининг молиявий эҳтиёжини қондириш, шу билан бирга, ўзининг активларини сифатли бошқариш учун бир неча банклар банк синдикатини ҳосил қилиб «синдикатли кредитлаш»ни амалга оширадилар. Лойиҳавий молиялаштиришнинг асосий кўриниши синдикатли кредитлаш бўлиб, бунда бир неча банклар томонидан йирик инвестиция лойиҳаларини биргаликда молиялаштириш тушунилади.

Лойиҳавий молиялаштиришда етакчи банк ва иштирокчи банклар қатнашади. Етакчи банк синдициялаштирилган кредитлаш ташаббуси билан чиққан ва зиммасига иштирокчи-банклар номидан кредит ҳужжатларини юритиш масъулияти юклатилган, қарз олувчининг асосий талаб қилиб олингунча депозит ҳисобварағига хизмат кўрсатувчи банк тушунилади. Иштирокчи банклар эса синдициялаштирилган кредит беришда қатнашувчи банклардир.

Жаҳон тажрибасида лойиҳавий молиялаштириш, асосан, банклар томонидан нефтни ва газни қайта ишловчи компанияларга ва катта sanoat корхоналари барпо этиш мақсадларида берилади. Демак, мамлакат иқтисодий салоҳиятини кўтариш учун муҳим бўлган объектларни молиялаштиришда лойиҳавий молиялаштиришдан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади. Йирик инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш самарадорлигини оширишда синдициялаштирилган кредитнинг яна бир жиҳати шундаки, ушбу лойиҳани молиялаштиришдан олдин молиялаштираётган ҳар бир банк лойиҳани барча жиҳатларини кўриб чиқади. Бу эса, ўз навбатида, лойиҳанинг ҳаётийлигини таъминлашда ва мақсадга эришишида ижобий натижаларга олиб келади.

«Лойиҳавий молиялаштириш» фанининг предметини лойиҳавий молиялаштиришни ташкил этиш билан боғлиқ бўлган молиявий-иқтисодий муносабатлар ташкил қилади. «Лойиҳавий молиялаштириш» фанини ўқитишнинг мақсади - талабаларда лойиҳавий молиялаштиришга доир билим, малака ва кўникмалар ҳосил қилишдан иборат. Ушбу мақсаддан келиб чиқиб, фан ўз предметини ўрганиш учун қуйидаги вазифаларни: лойиҳавий молиялаштиришни ташкил этишнинг назарий асосларини; лойиҳавий молиялаштириш учун лойиҳаларни танлаб олиш ва баҳолашни; инвестицияларни лойиҳавий молиялаштиришнинг усуллари ва шаклларини; инвестициялар лойиҳаларини халқаро молия институтлари маблағлари ҳисобига молиялаштириш шарт-шароитларини; инвестиция лойиҳаларини синдикатли кредитлашни тартиб-қоидаларини; лойиҳавий молиялаштиришда рисклар ва уларни бошқаришни; лойиҳавий молиялаштириш юзасидан назорат олиб бориш жараёнини

ҳамда Ўзбекистонда лойиҳавий молиялаштиришдан фойдаланиш имкониятлари ва истиқболлари аҳамиятини ёритиб беришдан иборат.

2. «Лойиҳавий молиялаштириш» фаннинг таркибий тузилиши ва бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқлиги

«Лойиҳавий молиялаштириш» фани ўз таркибига 9 та мавзунини камраб олган бўлиб, унда фаннинг предмети, мақсади ва вазифалари, лойиҳавий молиялаштиришни ташкил этишнинг назарий асослари, лойиҳавий молиялаштириш учун лойиҳаларни танлаб олиш ва баҳолаш, инвестицияларни лойиҳавий молиялаштиришнинг усуллари ва шакллари, лойиҳавий молиялаштириш бўйича халқаро молия институтлар тажрибаси, инвестиция лойиҳаларини синдикатли кредитлаш, инвестицияларни лойиҳавий молиялаштиришда рисклар ва уларни бошқариш, лойиҳавий молиялаштириш юзасидан назорат олиб бориш ҳамда Ўзбекистонда лойиҳавий молиялаштиришдан фойдаланиш имкониятлари ва истиқболлари кабилар келтирилган.

«Лойиҳавий молиялаштириш» фани «Иқтисодий назария», «Инвестиция лойиҳалари иқтисодий самарадорлигини баҳолаш», «Инвестиция рискларини бошқариш», «Инвестицияларни амалга ошириш мониторинги», «Пул, кредит ва банклар», «Банк рисклари ва уларни бошқариш», «Молия» каби фанлардан олинган назарий билим асосларига таянади. Шу билан бирга, ушбу фан қатор махсус фанлар, жумладан, «Инвестицияларни ташкил этиш ва молиялаштириш», «Инвестицион таҳлил», «Инвестиция лойиҳалари мониторинги» каби фанларни ўзлаштириш учун назарий-услубий асос бўлиб хизмат қилади.

Мамлакатимиз иқтисодиётини таркибий жиҳатдан мустаҳкамлаш, устувор саноат ва хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантириш иқтисодий ислохотларнинг янгидан-янги босқичларини белгилаб бермоқда. Мақсад мустақил, ҳуқуқий демократик, ҳеч кимдан кам бўлмаган, юқори турмуш даражасига эга бўлган суверен кучли-қудратли давлатни барпо этишдир. Бу йўлда мустақиллигимиз йилларининг ҳозирги даврига қадар жуда улкан ишлар, таркибий ўзгаришлар амалга

оширилди ва оширилмоқда, ўз олдимизга қўйган юксак мақсадларимиз сари одим қадам ташлаб бормоқдамиз, дея бемалол айтишимиз мумкин.

Иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш зарур экан, ҳар бир таркибий ўзгариш маълум миқдордаги маблағлар киритишга эҳтиёж сезади, бу ишни муайян инвестиция лойиҳаси орқали рўёбга чиқаришимиз мумкинлиги ҳаммамизга маълум. Транспорт, алоқа, қазилма бойликлар қазиб олиш, хом ашёни қайта ишлаш, ярим тайёр ва тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш каби соҳа ва фаолият йўналишларида йирик инфратузилмавий лойиҳаларни, йирик саноат лойиҳаларини амалга ошириш юқорида кўрсатиб ўтилган мақсадга эришишда муҳим масалалардан ҳисобланади. Шундай экан, инвестиция лойиҳаларини амалга оширишдаги асосий масалалардан бири бўлган молиялаштириш масаласи мамлакатимиз иқтисодиётига инвестицион ресурслар талаб қилинадиган ҳозирги вақтда алоҳида эътиборга молик масаладир. Бу борада инвестиция талаб қилувчи соҳа ва фаолиятларга маблағлар жалб қилиш мақсадида зарурий шарт-шароитлар ҳамда ҳуқуқий асослар мустақиллик йилларида яратилди ва қатор ижобий натижаларга эришилди. Инвестиция соҳасини тартибга солувчи ҳуқуқий асос 1998 йилда «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги, «Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида»ги, «Инвестиция фаолияти тўғрисида»ги қонунларни қабул қилиниши орқали мустаҳкамланди. Чет давлатлардан зарурий инвестицияларни жалб қилиш мақсадида Президентимизнинг қатор Фармон ва Қарорларида, Вазирлар Маҳкамаси Қарорларида ўз амалий ифодасини топган жуда кўплаб ҳуқуқий ва иқтисодий, жумладан, солиқ имтиёзлари яратилди ва бу ҳаракатлар натижаси ўлароқ сўнгги йилларда республикамиз иқтисодиётига киритилаётган инвестицияларнинг миқдорини ўсиб бориш тенденцияси қайд этилди. Лекин, йирик саноат объектларини барпо этиш анчагина узоқ давом этадиган жараёнлигини ҳисобга олиб, уларга инвестиция киритувчиларни топиш биров мушкул ишлигини билган ҳолда уларни бари бир амалга ошириш зарурлигини онгли равишда англаб етамиз. Бу йўлда йирик миқдордаги маблағларни ягона йирик бир лойиҳага бирлаштира олиши мумкин бўлган усулга, воситага мурожаат қилиш

имконияти мавжуд. У жаҳон амалиёти тажрибасидан кўпчилигимизга маълум бўлган консорциум, синдикат тарзида маблағларни бирлаштириш хусусиятига эга бўлган лойиҳавий молиялаштириш усулидир.

Инвестицияларни лойиҳавий молиялаштириш маблағларни бирлаштирган ҳолда лойиҳаларни молиялаштириш усули бўлибгина қолмай, иқтисодиётда мулкдорлар синфини кўпайтириш, йирик объектларни ишга тушириш орқали ишсизлик муаммосини хал қилиш, мамлакатда аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулот (ЯИМ) миқдорини ўстириш, иқтисодиётни техник-технологик жиҳатдан модернизациялаш ва қайта жиҳозлаш имкониятларини яратиши мумкин. Бу эса, ўз навбатида, маҳаллий бозорларни сифатли ва арзон маҳсулотлар билан тўлдириш, импорт ўрнини босувчи ва экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқариш соҳаларини ривожлантирувчи хўжалик юритувчи субъектларни, замонавий тил билан айтганда, йирик компания ва корпорацияларнинг кўпайишини таъминлаши, табиийдир.

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар:

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 15 апрелдаги ПК-56-сонли «Банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қароридан келиб чиқадиган вазифаларни биласизми?
- Жаҳон тажрибасида лойиҳавий молиялаштириш, асосан, қандай мақсадларга берилади?
- «Лойиҳавий молиялаштириш» фанининг предметини нима ташкил этади?
- «Лойиҳавий молиялаштириш» фанини ўқитишнинг мақсади нималардан иборат?
- «Лойиҳавий молиялаштириш» фанининг вазифаларини биласизми?
- «Лойиҳавий молиялаштириш» фани қайси фанлар билан узвий боғлиқликка эга?
- Инвестиция фаолиятини тартибга солувчи қандай қонуний ҳужжатларни биласиз?

2-БОБ.

ЛОЙИХАВИЙ МОЛИЯЛАШТИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1. «Лойиҳавий молиялаштириш» тушунчаси, унинг мазмун- моҳияти ва аҳамияти

Ўзбекистонда бозор иқтисодиёти механизмларини тўлиқ ишлаш жараёнида банк тизимининг ҳиссаси жуда каттадир. Шу сабабли банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш, унинг барқарор ривожланишини таъминлаш, тижорат банкларининг иш самарадорлигини ошириш, уларнинг капиталлашиш даражасини кўтариш, инвестиция жараёнларида ва иқтисодиётнинг таркибий ўзгаришларида кенг иштирок этишини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 15 апрелдаги «Банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори қабул қилинди. Ушбу қарорнинг 9-бандида тижорат банкларига халқаро банк нормаларига мувофиқ синдициялаштирилган кредитларни амалиётга кенг татбиқ қилиш, жумладан, хорижий банк капиталини жалб этиш йўли билан инвестиция дастурлари ва лойиҳаларини амалга оширишда фаол иштирок этиш тавсия қилиниши кўрсатиб ўтилди.

Маълумки, инвестиция лойиҳалари муайян ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатиш фаолиятини барпо этиш, кенгайтириш, модернизациялаш учун асос бўлиш орқали жамият ҳаётининг фаровонлигини оширишга хизмат қилади.

«Инвестиция лойиҳаси» тушунчаси иқтисодий назарияда ва амалиётда кенг қўлланилади ва у икки хил маънода талқин этилади:

■ муайян мақсадларга эришишни (кўзланган натижаларни ҳосил қилишни) таъминловчи қандайдир фаолиятлар йиғиндисини амалга оширишни назарда тутувчи иш, фаолият, тадбир сифатида тушунилади. Бундай ҳолларда «хўжалик тадбири», «иш (ишлар йиғиндиси)», «лойиҳа» терминлари ушбу тушунчаларга мазмунан яқин келади.

■ қандайдир фаолиятларни амалга ошириш учун зарур бўлган ҳуқуқий-бошқарув ва молиявий-ҳисоб ҳужжатлари тизими ёки бундай

фаолиятлар тизимини баён этувчи ҳужжатлар тўплами сифатида қаралади.

Иқтисодий адабиётларда «инвестицион лойиҳа» иккинчи мазмундаги тушунча сифатида қўлланилади. «Лойиҳа» термини биринчи мазмун бўйича тушунилади. Умуман олганда, «инвестицион лойиҳа» тушунчаси унинг йўналтирилган мақсадини амалга ошириш учун технологик, техник ва ташкилий ҳужжатлаштириш, объектларни барпо этиш ва ишга тушириш жараёнларини, моддий, молиявий, меҳнат ресурсларининг ҳаракатини, шунингдек, тегишли бошқарув қарорлари ва тадбирларни ўзида мужассамлаштирувчи тизим сифатида қаралиши мумкин. Шунингдек, инвестицион лойиҳа қатор умумий хусусиятларни тавсифловчи турли хил фаолият кўринишларини бирлаштиради ва улардан умумийлари қуйидагилар ҳисобланади: аниқ натижаларга, аниқ мақсадларга эришишга йўналтирилган; кўп турли бир-бири билан алоқадор фаолиятларни бажаришни мувофиқлаштириш; вақт давомида чекланганлиги ва ҳ.к.

«Инвестиция лойиҳалари ҳужжатларини ишлаб чиқиш, экспертизадан ўтказиш ва тасдиқлаш тартиби тўғрисида»ги низомда: «инвестиция лойиҳаси (лойиҳа) - иқтисодий, ижтимоий ва бошқа манфаат кўриш мақсадида инвестициялар киритган ҳолда олдиндан белгиланган муддат мобайнида амалга ошириладиган ўзаро боғлиқ тадбирлар ва ишлар комплекси»⁴, сифатида тавсифланган.

Умумий жиҳатдан лойиҳа (ингл. - projekt) - бу «бирон нима, нима ўйланаяпти ёки режалаштирилаяпти», деган маъноларни англатади⁵.

Тўлиқ шаклланган, якунига етган инвестиция лойиҳасини тузиш ва амалга ошириш умумий ҳолда қуйидаги босқичларни ўз ичига қамраб олади: инвестиция ғоясини шакллантириш; инвестицион имкониятларни тадқиқ этиш; инвестиция лойиҳасини техник-иқтисодий асослаш; шартнома ҳужжатларини тайёрлаш; лойиҳа (ишчи) ҳужжатларини тайёрлаш; қурилиш-монтаж ишлари; объектни ишга

⁴Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 7 июндаги 110-сонли «Инвестиция лойиҳа ҳужжатларини ишлаб чиқиш, экспертизадан ўтказиш ва тасдиқлаш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш тартиби ҳақида»ги Қарори, 1-илоvasи.

⁵Мазур И.И., Шапиро В.Д., Ольдерогге Н.Г. Управление проектами: Учеб. пособие для вузов. - М.: ЗАО Издательство «Экономика», 2001. (Современное бизнес-образование). - С. 18.

тушириш ва инвестиция лойиҳаси (иқтисодий кўрсаткичлар) мониторингини олиб бориш.

Инвестиция лойиҳаси ўз мақсади, йўналиши, амал қилиш соҳаси, муддати ва чегарасига эга бўлган алоҳида фаолият тури ҳисобланади. У ташкилий, ҳуқуқий, ижтимоий, экологик, иқтисодий жиҳатдан тўлиқ ва мукамал ҳисоб-китоблар ёрдамида асосланган юридик ҳужжат ҳисобланади.

Инвестиция лойиҳасининг бошқа ҳужжат ва «лойиҳа»лардан асосий фарқи шундаки, у ҳақиқий ҳужжат сифатида қарор топиши учун унинг барча томонлари махсус усуллар ёрдамида кенг ва аниқ ҳисоб-китоблар билан баҳоланади. Шу билан бирга унинг амалга оширилиши муайян миқдордаги маблағларни сафарбар этишга асосланади. Проф. Д.Ғозибеков инвестиция лойиҳалари тўғрисида фикр билдириб: «инвестиция лойиҳасига муайян ишлаб чиқариш қувватларига келажакда алоҳида турдаги самаралар келтириши зарур бўлган, аниқ белгиланган тадбирлар йўли билан ресурсларни инвестициялаш бўйича таклифлар тўплами тарзида таъриф бериш мумкин»⁶, деб таъкидлаб ўтади. Шунингдек, у инвестиция лойиҳасининг сифат-тавсифларини, бошқа тадбирлардан фарқ қилувчи жиҳатларини очиқ бериши диққатга сазовордир⁷.

Россиялик иқтисодчи олим Б.А.Колтынюкнинг фикрича: «инвестицион лойиҳа кенг маънода фойда олиш мақсадида капитал қўйиш режаси» тарзида ифодалаб, уни икки хил маънода талқин этади: аниқ мақсадларга эришиш (аниқ натижалар олиш)ни таъминловчи қандайдир ҳаракатлар мажмуини амалга оширишни назарда тутувчи тадбир, фаолият; қандайдир ҳаракатни амалга ошириш учун зарур бўлган аниқ ҳисоб-молиявий ва ташкилий-ҳуқуқий ҳужжатларни қамраб олувчи тизим⁸.

Умуман олганда, инвестицион лойиҳа инвестицион тадбиркорлик ва ташаббуснинг меваси, натижаси сифатида яратилган инвестицион ҳужжат бўлиб, инвестициялар билан таъминланган ҳар қандай

⁶Ғозибеков Д.Ғ. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. Т.: «Молия», 2003. – Б. 67-68.

⁷Ғозибеков Д.Ғ. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. Т.: «Молия», 2003. – Б. 68-69.

⁸Колтынюк Б.А. Инвестиционное проектирование объектов социально-культурной сферы: Учебник. - СПб.: «Изд-во Михайлова В.А.», 2000. – С. 13.

тадбирлар мажмуаси ҳисобланади. Яъни у чекланган муддат ва вақт мобайнида фойда (даромад) олиш ёки ижтимоий самарага эришиш мақсадидаги бир-бири билан боғлиқ, бир-бири билан алоқадорликдаги мураккаб тадбирлар йиғиндиси.

Фикримизча, «инвестицион лойиҳа» тушунчаси бир қатор умумий хусусиятларни тавсифловчи турли хил фаолият кўринишларини бирлаштиради ва улардан бирмунча умумийлари қуйидагилар ҳисобланади:

- аниқ натижаларга, аниқ мақсадларга эришишга йўналтирилган;
- кўп турли бир-бири билан алоқадор фаолиятларни бажаришни мувофиқлаштириш;
- вақт давомида чекланганлиги.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, инвестиция лойиҳасига қуйидагича таъриф бериш мумкин: чекланган муддат ва вақт мобайнида фойда (даромад) олиш ёки ижтимоий самарага эришиш мақсадидаги бир-бири билан ўзаро боғлиқ, бир-бири билан алоқадорликдаги мураккаб тадбирлар йиғиндисига инвестиция лойиҳаси дейилади.

Инвестицион лойиҳа келишилган муддатларда аниқ мақсадларга эришиш ҳамда режалаштирилган натижаларни олиш учун аниқ миқдордаги ресурсларни (интеллектуал, молиявий, моддий) қўйишни, жойлаштиришни кўзда тутувчи тадбирлар мажмуидир. Инвестицион лойиҳанинг молиявий натижалари бўлиб, кўп ҳолларда, фойда (даромад), моддий-мулкӣ натижалари бўлиб - янги ёки таъмирланаётган асосий фондлар ёки даромад олиш учун молиявий воситаларни ёки номоддий активларни ишлатиш ва сотиб олиш ҳисобланади. Инвестицион лойиҳанинг асосий элементлари ва йўналишларини қуйидагича тасвирлаш мумкин, (1-расм).

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, инвестицион лойиҳани амалга оширишнинг бош мақсади фойда (даромад) олишга ёки ҳеч бўлмаганда капитал қийматини сақлаб қолишга қаратилади.

1-расм. Инвестицион лойиҳанинг асосий элементлари ва йўналишлари⁹

Инвестицион лойиҳа уч томонлама чекланган бўлиб, муайян иқтисодиётда, ҳудудда, белгиланган вақт билан чекланади. Мазкур ҳудудда белгиланган вақтда лойиҳа амалга оширилса, у ўзининг мақсадига эришиш кучига эгадир. Ўзга ҳудудда ўзга вақтда у ўзининг мақсадига эриша олмайди. Инвестицион лойиҳалар яна бир томондан чекланиши, яъни унга сафарбар этиладиган ресурслар қиймати (сари хом-ашё, меҳнат ва молиявий ресурслари қиймати) ўзгариб боради. Юқоридагилардан келиб чиқиб, инвестиция лойиҳасини 2-расм асосида таснифлаш мумкин.

Инвестицион лойиҳалар, аввало, устувор тармоқларга, яъни нефт ва химия саноати, транспорт, энергетика, ер ости қазилма бойликларини ишлаб чиқаришга, қурилиш, телекоммуникация тармоқларига, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ва уларни кенг қайта ишлашга, туризм соҳасини ривожлантиришга қаратилиши лозим. Мазкур тармоқлардаги инвестиция лойиҳаларини самарали амалга ошириш қулай инвестиция муҳитини шакллантиришни тақозо этади. Қулай инвестиция муҳити инвесторнинг у ёки бу давлат иқтисодиётига

⁹Муаллифлар томонидан тузилган.

маблағ сарфлаш учун шарт-шароитларнинг қулайлигини, яъни сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва ҳуқуқий шароитларнинг яратилганлигини баҳолашдаги барча ҳисоб-китоблар мажмуасини ўз ичига олади.

2-расм. Инвестиция лойиҳасининг таснифланиши¹⁰

Миллий иқтисодиётни ривожлантиришда инвестиция лойиҳаларини муваффақиятли амалга оширишнинг аҳамияти қуйидагилар билан изоҳланади: биринчидан, импорт ўрнини босувчи товар ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ва бунинг учун хорижий инвестицияларни иқтисодиётнинг устувор тармоқларига йўналтириш ва пировардида аҳолининг меъёрадаги турмуш даражасини таъминлаш имконини яратади; иккинчидан, хорижий инвестицияларни ишлаб чиқаришга замонавий техника ва технологияларни жорий этиб, экспортга мўлжалланган маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ривожлантиради; учинчидан, тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаришни жадаллаштириш орқали ўсиб бораётган аҳолини иш жойлари билан таъминлайди; тўртинчидан, табиий ресурсларни қайта ишловчи корхоналарни барпо этишга кўмаклашади; бешинчидан корхоналарнинг эскирган ишлаб чиқариш қувватларини, моддий-техник базасини янгилайди ва техник қайта қуроullanтиради.

¹⁰Муаллифлар томонидан тузилган.

Демак, иқтисодиётга киритилаётган инвестициялар миқдори ва унинг динамикаси мамлакатдаги иқтисодий ўсиш суръатларини белгилловчи асосий омиллардан бири ҳисобланади.

Макроиқтисодий сиёсатнинг муҳим йўналиши ҳам инвестиция сиёсати ҳисобланади. Сўнгги йилларда йилларда иқтисодиётда фаол амалга оширилаётган тузилмавий ўзгаришлар ва модернизациялаш жараёни инвестицион фаолликни таъминлади. Иқтисодиётдаги инвестиция ҳажмининг¹¹ йилдан-йилга сезиларли равишда ўсиб бориши ҳамда муқаррар равишда миллий ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши орқали ўзининг ижобий натижаларини кўрсатишига имкон яратмоқда. Давлат томонидан инвестицион фаолиятни ривожлантиришга берилган эътибор ва қўллаб-қувватланши натижасида ЯИМ ҳажми ва инвестициялар миқдори ўсиш суръатларига эга бўлди, (1-жадвал).

1-жадвал

Ўзбекистон Республикаси ялпи ички маҳсулоти ва инвестициялар ўсиш суръатларининг ўзгариши¹²

Йиллар	ЯИМ (млрд. АҚШ доллари.)	Инвестициялар (млрд. АҚШ доллари.)	Инвестицияларнинг ЯИМдаги улуши, фоиз ҳисобида
2002	7,4	1,4	18,9
2003	9,7	1,9	19,6
2004	12,2	2,5	20,5
2005	15,2	2,9	19,1
2006	17,0	3,3	19,4
2007	22,3	4,7	21,1
2008	28,1	6,5	23,1
2009	32,1	8,2	25,5
2010	38,7	9,7	25,1
2011	45,2	10,8	23,9

¹¹Эслатиб ўтагимиз, инвестициялар ЯИМнинг энг муҳим ва ўзгарувчан компонентиدير. Инвестицияларни тахмин қилиш жуда қийин, улар тўсатдан ўсиб кетиши ёки аксинча тушиб кетиши мумкин. Масалан, АҚШда буюк депрессия даврида инвестициялар 100% тушиб кетган.

¹²Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг маълумотлари.

Жумладан, инвестицияларнинг ўсиш кўрсаткичи 2002-2011 йиллар оралиғида инвестициялар ҳажми 1,4 млрд. АҚШ долларидан 10,8 млрд. АҚШ долларини ташкил қилиб, 2002 йилга нисбатан 7,7 мартага ортган. Ўзбекистонда жами инвестицияларнинг ЯИМдаги салмоғи 2002 йилда 18,9 фоизни ташкил этган бўлса, 2011 йилга келиб бу кўрсаткич 23,9 фоизга тенг бўлди.

Мамлакатимизда инқирозга қарши чоралар дастурида мўлжалланган иқтисодиётни модернизациялаш асосида жалб этилган инвестиция ҳажми барқарор суръатларда ўсиб бормоқда ва унинг таркибида марказлашмаган инвестициялар улуши жадал суръатларда ўсиб бормоқда, (2-3-жадваллар).

2-жадвал

Молиялаштириш манбалари бўйича асосий капиталга йўналтирилган инвестицияларнинг таркиби¹³, фоиз ҳисобида

Кўрсаткичлар	2000 й.	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2009 й.	2010 й.
Жами	100	100	100	100	100	100
Давлат бюджети маблағлари	29,2	10,7	9,0	9,0	8,1	7,8
Корхона ва аҳоли маблағлари	39,1	60,0	59,0	53,9	46,9	47,3
Хорижий инвестиция ва кредитлар	23,2	19,0	22,8	25,8	32,4	28,8
Тижорат банкларининг кредитлари ва бошқа қарз маблағлари	7,2	3,4	3,1	5,0	5,2	9,1
Бюджетдан ташқари жамғармалар маблағлари	1,3	6,9	6,1	6,3	7,4	7,0

Ушбу жараён ижобий ҳолат бўлиб, мамлакатда ЯИМ барқарор суръатларда ривожланиши учун шарт-шароит яратмоқда.

Инвестиция ва инвестиция лойиҳаларининг аҳамиятидан келиб чиқиб, уларни молиялаштириш учун манбалар қидириб топиш, жалб

¹³Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг маълумотлари.

қилиш ҳамда молиялаштиришни муайян шаклда тўғри ташкил этиш лойиҳанинг муваффақиятли амалга оширилишида муҳим аҳамият касб этади. Инвестицияларни лойиҳавий молиялаштириш ана шундай муваффақиятни таъминловчи самарали молиялаштириш шаклларида бири сифатида, асосан, йирик инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда бир манбадан маблағларнинг етишмовчилиги юзага келганда, юқори рисклар мавжуд шароитда лойиҳаларни молиялаштиришнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

3-жадвал

Ўзбекистон иқтисодиётига жалб этилаётган инвестицияларнинг асосий кўрсаткичлари динамикаси¹⁴

Кўрсаткичлар	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Амалдаги баҳоларда, жами, млрд. сўм	744,5	1194,2	1442,4	1867,4	2473,2	3165,2	4041,0	5479,7	8587,1	12531,9
Жорий нисбатан ҳисобида, йилга %	101,0	103,7	103,8	104,5	105,2	107,0	109,1	122,9	128,3	147,7
ЯИМда инвестиция миқдори, %	22,9	24,2	19,3	19,3	20,3	20,8	19,5	19,4	22,7	26,1
Марказлашган инвестициялар жорий баҳоларда, млрд.сўм	421,7	605,5	561,1	638,6	786,1	755,8	915,8	1099,7	1717,0	2517,9
Капитал қўйилмаларда марказлашган инвестициялар, %	55,4	50,7	38,9	35,0	31,8	23,9	23,1	20,1	20,2	21,0
Марказлашмаган инвестициялар жорий баҳоларда, млрд. сўм	331,8	588,7	881,3	1213,8	1687,1	2409,4	3109,0	4380,0	6766,7	10014,1
Капитал қўйилмаларда марказлашмаган инвестициялар, %	44,6	49,3	61,1	65,0	68,2	76,1	76,9	79,9	80,0	79,9

Лойиҳавий молиялаштириш мазмунини ёритишда баъзи иқтисодчи-олимларнинг фикр-мулоҳазаларни ўрганиш мақсадга

¹⁴Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг маълумотлари.

мувофиқдир. Россиялик иқтисодчи-олим И.Мазурнинг «Управление проектами» китобида: «лойиҳавий молиялаштириш - бу инвестицион лойиҳаларни амалга ошириш мақсадида молиявий ресурсларни кредит кўринишида тақдим этишдир», деб таъриф берилган. Бу ерда, кредит қарз олувчига нисбатан ҳеч қандай регрессиз, чекланган ёки тўлиқ регресси бўлиши мумкин, деб ёзилган. Д.Морозов асарларида «лойиҳавий молиялаштириш - бу лойиҳани турли шаклларда кредитлашдир, бунда кредитларнинг қайтарилиши таъминоти лойиҳадан келадиган даромадлардир», деган фикр илгари сурилган.

Ўзбекистонлик иқтисодчи-олим Д.Ғозибековнинг мулоҳазаларига кўра, «лойиҳавий молиялаштириш ўзининг мураккаб молиявий муносабатлари билан (синдикатлаштирилган кредит ёки қарз беришда кўп томонларнинг қатнашиши) кредиторга моддий кафолатлар бериш, лойиҳалар эвазига ишлаб чиқарилган маҳсулотларни харид қилиш бўйича узоқ муддатли шартномалар асосида молиялаштиришдир». Бундан ташқари, Д.Ғозибеков асарларида лойиҳага киритилган қарз маблағларининг қопланиши манбаи лойиҳа ишга тушганидан сўнг олинадиган даромадлар ҳисобланиши таъкидлаб ўтилган.

Бозор иқтисодиёти шароитида инвестицияларни лойиҳавий молиялаштириш - молиялаштиришнинг энг тараққий этган замонавий шакллариандир. Шундай экан, лойиҳавий молиялаштиришнинг мазмуни нима? Унга қандай таъриф бериш мумкин? Масалан, Дойче банк (Германия)нинг таркибий молиялаштириш бошқармаси ходимларининг фикрича, лойиҳавий молиялаштириш - лойиҳа бўйича асосий воситаларни сотиб олишни, ташкил этишни ёки қурилишни молиялаштириш бўлиб, унда кредитор асосан қуйидагиларга эътибор беради:

- кредитни қайтариш манбаси сифатида, лойиҳани татбиқ этиш натижаси бўйича олинадиган соф пул оқими (маблағларнинг қайтиш даражасига);

- лойиҳани молиялаштириш учун берилган кредитнинг хавфсиз қайтишини таъминлайдиган манбасига, яъни миждознинг қобилиятига гаров, кафолат ва бошқа таъминотларга».

Лойиҳавий молиялаштириш мазмуни Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банкининг йўриқномаларида

қуйидагича изоҳланади: «лойиҳавий молиялаштириш - бу банк томонидан кредитни бериш, баҳолаш ва мониторингини олиб бориш жараёни бўлиб, бунда кредит ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш объектларининг нормал ишлаши учун қурилиш, қайта таъмирлаш ёки техник қайта қуроллантириш, шу жумладан, асбоб-ускунани сотиб олиш ёки асосий фондларни ташкил этиш ҳамда ишчи капитални сотиб олишга йўналтирилади».

Лойиҳани амалга ошириш орқали кўрилган қўшимча даромад кредитни қайтаришнинг асосий манбаи бўлиб ҳисобланади. Агарда лойиҳани амалга ошириш орқали қўшимча даромад олинмаса ёки лойиҳа бўйича ишлаб чиқаришни модернизациялаш орқали иқтисодга эришилмаса, бундай молиялаштиришни лойиҳавий молиялаштириш, деб бўлмади, у бизнес-режа асосида амалга ошириладиган молиялаштириш ҳисобланади.

Лойиҳавий молиялаштириш - бу регрессиз ёки қарздорга бўлган кредитнинг чегараланган регрессида йирик инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш учун мақсадли кредитлаш бўлиб, бунда қарз олувчининг тўлов мажбуриятларини таъминоти сифатида, инвестиция фаолияти давомида тўпланган (инвестиция лойиҳасига алоқадор активлар ҳам киради) пул маблағлари ҳисобланади.

Лойиҳавий молиялаштиришда кредитни қайтаришнинг манбаи бўлиб, лойиҳани амалга ошириш натижасида олинган даромад (фойда) ҳисобланади. Тижорат ёки инвестиция кредитида эса кредитнинг қайтариш манбаси бўлиб, қарздорнинг умумий фаолиятидан олган даромади бўлиши мумкин. Кредитни қайтаришнинг асосий манбаи лойиҳани ҳаётга татбиқ этишдан олинган соф фойда ва пул оқимлари ҳисобланади.

Лойиҳавий молиялаштиришда аниқ бир соф таъминотнинг ўзи бўлмайди. Аммо бу лойиҳавий молиялаштиришда кредит бўйича таъминот талаб этилмайди, дегани эмас. Лойиҳавий молиялаштиришда аниқ бир гаровнинг бўлмаслиги лойиҳаларни йирик миқдорда маблағ жалб этиши керакли кафолат ёки гаровни йиғиш имкониятини бермайди.

Лойиҳавий молиялаштириш - бу банк томонидан кредитни бериш, баҳолаш ва мониторингини олиб бориш жараёни бўлиб, бунда кредит

ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш объектларининг нормал ишлаши учун қурилиш, қайта таъмирлаш ёки техник қайта қуроолантириш, шу жумладан, асбоб-ускунани сотиб олиш ёки асосий фондларни ташкил этиш ҳамда ишчи капитални сотиб олишга йўналтирилади.

Лойиҳавий молиялаштириш - бу инвестиция лойиҳаларини кредитлаштиришнинг бир тури бўлиб, кредитор бу лойиҳани амалга ошириш билан боғлиқ рискларни қисман ёки тўлиқ ўз зиммасига олади. Агар банкларнинг оддий кредит операцияларида, энг аввало, қарздорнинг кредитга қобилиятлилигини ўрганишга, унинг молиявий ва иқтисодий ҳолатини, барқарорлигини, шунингдек, гаров сифатида фойдаланадиган мол-мулкларни баҳолашга асосий аҳамият берилса, лойиҳавий молиялаштиришда эса лойиҳавий таҳлилга асосий эътибор қаратилади.

Шундай қилиб, лойиҳавий молиялаштиришнинг мазмун-моҳияти ва ўзига хос хусусиятларини умумлаштириб, қуйидагиларни қайд этишимиз мумкин:

- лойиҳавий молиялаштиришнинг асосий тури бу - синдикатлашган кредитлаш бўлиб, унда турли инвестор ва кредиторлар ўз rischi ва маблағлари билан иштирок этади;

- лойиҳавий молиялаштириш объекти бўлиб, аниқ мақсадни кўзлаган, иқтисодий ва молиявий жиҳатдан самарали бўлиши режалаштирилган лойиҳалар ҳисобланади;

- лойиҳавий молиялаштиришда рисклар молиялаштирувчилар ўртасида тақсимланади ва асосий эътибор рискларни минималлаштириш мақсадига қаратилади;

- лойиҳавий молиялаштиришда кредитни қайтаришнинг манбаси бўлиб, лойиҳани амалга ошириш натижасида олинган даромад ҳисобланади ва кредитнинг таъминланганлиги нуқтаи назардан лойиҳавий молиялаштириш бошқа молиялаштириш турларидан фарқ қилади;

- лойиҳавий молиялаштиришда энг асосий жараён лойиҳа ҳужжатларининг техник-иқтисодий, молиявий, экологик таҳлили ҳисобланиб, унинг қанчалик чуқур ва савияли ўтказилиши лойиҳанинг келгусидаги истиқболни белгилаб беради.

2. Лойиҳавий молиялаштиришнинг юзага келиш тарихи

Лойиҳавий молиялаштириш усуллари Ғарбий Европа мамлакатларида ўтган асрнинг 80-йилларининг бошида турли хил молиявий операцияларни бажариш мақсадида фойдалана бошланди. Бу операциялар лойиҳа ташаббусчиларига қарз тўловларига бўлган харажатларни камайтиришга, молия-кредит институтларининг ёрдамидан фойланишга имконият яратган эди.

Дастлаб, лойиҳавий молиялаштиришнинг жаҳон бозори унчалик кўп бўлмаган Америка, Канада, Германия ва Япония банклари ўртасида бўлиб олинган эди. Бир мунча вақт ўтиб, Шимолий денгизда нефт ва газ қазиб олишнинг кескин ривожланиши натижасида улар қаторига Буюк Британия тижорат банклари ҳам қўшилди. Кейинчалик Франция, Швейцария, Голландия, Белгия, Италия ва бошқа мамлакатлар банклари лойиҳавий молиялаштиришнинг жаҳон бозорида фаол иштирок эта бошлади.

90-йилларнинг биринчи ярмида жаҳон хўжалиги ривожланиши учун хос бўлган иқтисодий ўсишнинг юқори суръатлари лойиҳавий молиялаштириш шаклларига катта талабни вужудга келтирди. Бу талаб, энг аввало, ривожланаётган бозорларга тегишли эди. 1997-1998 йиллардаги жаҳон молиявий инқирозига қадар, лойиҳавий молиялаштиришнинг жаҳон бозорида етакчиликни Жануби-Шарқий Осиё мамлакатлари эгаллашган эди. 1996 йилда Гонконгда 19,3 млрд. долл. қийматдаги 36 та инвестиция лойиҳаси, Индонезияда 14,1 млрд. долл. қийматдаги 72 та лойиҳа, Тайландда 9,4 млрд. долл. қийматдаги 31 та лойиҳа амалга оширилган эди. 1996 йилда Осиё давлатларида жами 86,2 млрд. долл. қийматдаги 400 та инвестиция лойиҳаси молиялаштирилган. Бу кўрсаткич Америка ва Европа континентлари мамлакатлариникига қараганда кўпдир.

90-йилларнинг охирларига келиб, Осиё давлатлари лойиҳавий молиялаштиришнинг жаҳон бозорида биринчиликни йўқотишди ва етакчиликни яна АҚШ ва Ғарбий Европа давлатлари эгаллашди. Бироқ, охирги йилларда Осиё ва Шарқий Европа давлатлари инқироз зарбаларидан ўзини ўнглаб олгач, Яна хорижий инвестицияларни жалб қилиш эвазига иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини таъминлашга

ҳаракат қилишмоқда. Бундай давлатлар қаторига, энг аввало, Хитой, Индонезия, Филлипин, Малайзия каби Осиё давлатларини ва Шарқий Европа давлатларини киритишимиз мумкин. Бу давлатларда инвестициялаш суръатлари охирги 2-3 йил ичида анча сезиларли бўлиб бормоқда.

Ривожланган ва ривожланаётган давлатларда лойиҳавий молиялаштиришнинг турли шакл ва схемалари асосида амалага оширилган йирик лойиҳаларга мисол қилиб, лойиҳавий молиялаштиришнинг «соф» намунаси бўлган Буюк Британияни Европа континенти билан билаштирувчи «Евротуннел» лойиҳасини келтиришимиз мумкин. Мазкур лойиҳа давлат органлари ва халқаро ташкилотлар иштирокисиз хусусий сектор инвестициялари асосида амалга оширилган. Лойиҳани молиялаштиришнинг умумий қиймати 7 млрд. фунт стерлингни ташкил этиб, лойиҳада 15 давлатдан 198 та банк иштирок этган.

Лойиҳавий молиялаштиришнинг глобаллашув хусусиятини ҳисобга олиб, Европа тикланиш ва тараққиёт банки (ЕТТБ) ва Жаҳон банки (ЖБ) томонидан ривожланаётган мамлакатларда табиий бойликларни қайта ишлаш билан боғлиқ йирик инвестиция лойиҳаларини, шунингдек, капитал тақчиллиги мавжуд бўлган Шарқий Европа мамлакатларида қатор лойиҳаларни молиялаштириш учун кенг фойдаланилаётганлигини таъкидлаб ўтиш керак.

Ривожланган мамлакатлар банк амалиётида йирик инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда синдикатли кредитлаш шаклидан кенг фойдаланилади. Амалиётдаги кредит операциялари жараёнида банк биринчи ўринга қарз олувчининг кредит тарихини ўрганишга, унинг иқтисодий, молиявий аҳволига ва таъминот турлари, гаровга берилаётган мулкни баҳолашга диққат эътиборини қаратса, лойиҳавий молиялаштиришда эса асосий эътибор лойиҳа таҳлилига қаратилади. Лойиҳавий таҳлилнинг асосий объекти, бу лойиҳавий ҳужжатлар (лойиҳани техник-иқтисодий асоси)дир. Лойиҳавий таҳлилнинг асосий мақсади - инвестицион лойиҳани молиявий ва иқтисодий самарадорлигини аниқлаб бериш, инвестицион лойиҳанинг смета харажатлари ва молиялаштириш манбаларини аниқ белгилаш ҳамда риксларни баҳолаш ва самарали бошқаришдир.

Лойиҳа таҳлилининг асосий йўналишларига техник ташкилий, ҳуқуқий, экологик, тижорат иқтисодий, молиявий йўналишларини киритишимиз мумкин.

Йирик масштаби лойиҳаларни амалга оширишда кўпгина иштирокчилар жалб қилинган бўлади. Жумладан:

- лойиҳа ташкилотчилари;
- ташкилотчилар таъсис этган лойиҳавий компания;
- кредиторлар (тижорат банклари, банк консорциуми);
- пудратчилар (бош пудратчи, субпудратчилар);
- асбоб-ускуналарни етказиб берувчилар;
- суғурта компаниялари;
- лойиҳавий компания чиқараётган акция ва бошқа қимматли қоғозларни сотиб олувчи институтционал инвесторлар;
- молиявий маслаҳатчилар;
- оператор-компаниялар, объектни эксплуатация (ишлаб чиқариш)га киритгандан сўнг, унинг инвестицион фаолиятини бошқаради.

Инвестицион лойиҳаларни баҳолашда лойиҳанинг ишончлигини таъминловчи қуйидаги мезонлардан фойдаланилади:

- техник-иқтисодий асосланганлик ва молиявий режанинг қониқарлиги;
- лойиҳа томонидан ишлатиладиган маҳсулот ва хом-ашё манбалари ва қийматларининг кафолатчанлиги;
- лойиҳанинг маъқул нархларда ёқилғи билан таъминланганлиги;
- лойиҳа маҳсулотлари ва хизматларини сотиш учун бозорнинг мавжудлиги ва бозоргача транспорт харажатлари маъқул нархларда мавжудлиги;
- қурилиш материалларини кутилган нархларда сотиб олиш мумкинлиги;
- пудратчи, фойдаланувчи ва бошқарувчи персоналлар тажрибали ва ишончлиги;
- лойиҳа ишончсиз технологияларини ўз ичига олмаслиги;
- ҳамкорлар ва манфаатдорлар томонлар билан шартномавий келишувлар тузилган, лицензия ва рухсатномалар олинганлиги;
- валюта риксларининг тақсимланганлиги;

- лойиҳа қўшимча таъминоти сифатида қимматли активларга эгаллиги;
- етказилаётган ресурс ва активларнинг тегишли сифатлари таъминланганлиги;
- тегишли суғурта тўловлари қараб чиқилганлиги;
- форс-мажор ҳолатлари, тўхтаб қолишлар хавфи (етказиб беришда, қурилишда ва бошқалар) харажатларнинг ўсиши ҳисобга олинган ва уларнинг тақсимланганлиги;
- лойиҳанинг инвесторларни қониқтирувчи кўрсаткичларга эгаллиги;
- фоиз ставкалари ва инфляциянинг ҳақиқий олати ҳисобга олинганлиги.

Ҳақиқий инвестицион лойиҳа ҳар доим ҳам юқорида санаб ўтилган барча мезонларга мос келмайдими. Юқоридаги мезонлар лойиҳавий молиялаштиришни муваффақиятли кечиши учун бешта асосий тамойилларни белгилаб олишни тақозо этади.

- инвестицион лойиҳаларни ҳаётлийлиги;
- лойиҳани амалга оширишда тажрибали, кучли ва виждонли хамкорларнинг иштироки ;
- лойиҳа барча рискларининг ҳисоби ва тақсимоли;
- барча ҳуқуқий жihatларни тартибга солиб бориш;
- лойиҳани амалга оширишда сифатли бизнес-режанинг мавжудлиги ва аниқ мувофиқлашган ҳаракат режаларини ишлаб чиқиш.

3. Йирик инвестиция лойиҳаларини лойиҳавий молиялаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари. Лойиҳавий молиялаштиришнинг тамойиллари

Йирик инвестицион лойиҳаларнинг кўплаб хусусиятлари мавжуд бўлиб, уларнинг асосийлари қуйидагилардан иборат бўлади:

- қиймати юқори бўлади (1 млрд. АҚШ доллардан ошган);
- лойиҳа иштирокчиларини кўплиги;
- кўпинча рискларни барча турлари учрайди (тизимли ва тизимсиз);
- капитал талаби – бу каби лойиҳалар молиявий маблағларга бўлган

талаб жуда катта бўлиб, унга аралаш молиялаштириш усулларида фойдаланилади;

- лойиҳалаштириш ва қурилиш ишларига меҳнат талаби катта бўлади;

- ишга тушиш муддати 5-7 йил ва ундан узоқ муддатларда берилади;

- лойиҳа ишга тушадиган жойларини ажратилиши ва шу сабабли инфратузилмани ривожлантириш мақсадида қўшимча харажатларнинг киритилиши;

- давлат ёки минтақанинг иқтисодий-ижтимоий ҳолатига таъсири.

Шу каби характерга эга бўлган лойиҳаларни мисол қиладиган бўлсак, Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи, Андижон - Ош - Иркештом - Қашқар автомагистрали, газни қайта ишловчи заводлар. Йирик лойиҳаларнинг ўзига хос хусусиятларидан қуйидаги бир қатор омилларни ҳисобга олиш керак бўлади:

- лойиҳанинг фаолиятини сифатли текшириб туриш мақсадида уни ҳар хил бўлимларга бўлиб ўрганиш керак;

- лойиҳа амалга ошириладиган минтақанинг ижтимоий - иқтисодий ҳолатини тўлиқ таҳлилдан ўтказиш шарт бўлади;

- лойиҳанинг фазаларини мустақил равишда ишлаб чиқиш керак бўлади;

- режани лойиҳалаштириш давомида доимий янгиланишларни татбиқ этиб бориш;

- лойиҳанинг фазаларидаги эҳтимолий йўқотишлар ва рискларни бошқариш учун тезкор режаларини ҳам режалаштириш керак бўлади;

- лойиҳанинг барча режаларини доимий мониторинг қилиш;

- йирик лойиҳаларни такрорланмаслигини ҳисобга олган бўлиши керак.

Юқоридаги омилларда кўрсатилганидек, рискларни кўплиги йирик лойиҳаларни амалга оширишда бир қатор қийинчиликларни келтириб чиқаради. Рискларни кўп бўлишига асосий сабаблардан яна бири бу лойиҳанинг иштирокчиларининг кўплигидир. Шу ўринда лойиҳанинг иштирокчилари ҳақида қуйидагиларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Жумладан, йирик лойиҳанинг асосий элементларидан бири ундаги иштирокчиларнинг кўплигидир. Улар лойиҳанинг муваффақиятли ишга тушишида энг катта ўринни эгаллайди. Лойиҳа иштирокчиларининг

ҳар бирини лойиҳада ўзига бириктирилган функциялари ва вазифалари бўлади. Буюртмачи - бу лойиҳани ишга тушгандан сўнгги келажакдаги эгаси ҳисобланади. Бу юридик шахс бўлиб одатда бир шахс бўлади. Баъзи ҳолларда эса бир неча юридик шахслардан иборат бўлиб, улар келажакдаги шу лойиҳани амалга ошириш билан борасидаги фаолият билан шуғулланиладилар. Бундан ташқари бу юридик шахслар ўзларининг маблағлари ва имкониятларини бирлаштириб ушбу лойиҳани ишга тушириш билан шуғулланувчи ташкилот тузишади. Инвестор - лойиҳани молиялаштирувчи юридик ёки жисмоний шахс. Буюртмачи ва инвестор бир шахс бўлиши ҳам мумкин, лекин баъзи ҳолларда ҳар хил шахслар бўлади. Агар ҳар хил шахслар бўлса улар ўртасида шартнома тузилади. Бунинг учун инвестор барча лойиҳани қатнашчилари билан ҳисоб-китоб қилади ва шартнома шартларини бажарилишини текшириб боради. Инвесторнинг таркибида банклар иштирок этиши ёки банкнинг ўзи ҳам инвестор сифатида қатнашиши мумкин. Бош лойиҳалаштирувчи - бу лойиҳанинг смета ҳужжатларини ишлаб чиқувчи ташкилот бўлиб, халқаро тажрибаларда булар архитектор ва инженерлар ҳам бўлиши мумкин. Лойиҳа инженери - инжиниринг фаолияти билан шуғулланиш учун рухсатнома олган ва лойиҳанинг бажарилиши, ишга тушиши билан боғлиқ бўлган барча хизматларни амалга оширувчи шахс ҳисобланади. Таъминотчи (бош таъминотчи) - лойиҳани техник-материаллар, хом-ашё, керакли бошқа материаллар билан таъминлайдиган шахс. Иш бажарувчи (бош иш бажарувчи) - лойиҳа бўйича маълум бир иш бажарувчи бўлиб, у шартнома бўйича бажарилган ишлар ва унинг сифатига жавобгар шахс бўлиб ҳисобланади. Субпудратчилар - шартнома бўйича бош иш бажарувчи билан махсус ишчиларни талаб қиладиган бошқа ишларини бажариб берадиган ташкилот.

Юқоридаги санаб ўтилган иштирокчилар олинган бизга маълум бўлиб, ҳозирги кунга келиб улардан бошқа ташкилот ва шахслар ҳам лойиҳа иштирокчилари бўлиши мумкин. Маслаҳатчилар - лойиҳани ишлаб чиқиш ва уни ишга тушириш билан боғлиқ бўлган барча соҳалар бўйича маслаҳатларни берувчи юридик ёки жисмоний шахслардир. Лойиҳанинг бу иштирокчиларига ҳам шартнома асосида берган маслаҳатлари учун пул тўланади. Лойиҳа менежери - лойиҳа

бошқарувчиси, яъни лойиҳа иштирокчиларининг фаолиятини бевосита бошқарувчиси, улар тузилган шартнома бўйича лойиҳанинг бажарилиши ва ишга туширилиши бўйича назорат олиб борадилар. Уларнинг мажбуриятлари лойиҳа буюртмачиси томонидан белгилаб берилади. Уларнинг бошқарувида одатда махсус бўлинмалар ташкил этилади. Ушбу бўлинмаларнинг функциялари лойиҳанинг характерига қараб турлича бўлиши мумкин.

Лойиҳавий институтларда лойиҳанинг бош инженери лойиҳа бошлиғи бўлиб ҳисобланади. Бу мутахассисга лойиҳани тўлиқ ишлаб чиқиш вазифаси юклатилади. У лойиҳанинг махсус қисмларига субпудратчиларни ёллаши ҳам мумкин. У лойиҳанинг сифатига ва ўз муддатларида ишга туширишга шартномада келишилган бўлса тўлиқ жавобгар бўлади. Лицензиар - лойиҳа ишлатилаётган ноу-хауга ёки техника ютуқларига эгалик қилувчи лицензияга эга бўлган жисмоний ёки юридик шахс. Тижорат шартлари бўйича шартнома тузилган илмий ютуқларни қўллаш ҳуқуқига эга, лицензиар ҳам лойиҳанинг муҳим иштирокчиларидан бўлиб ҳисобланади. Лойиҳа администратори - бу шахс менежернинг администраторлик вазифасини ўзи бажариб, менежернинг 50 фоизгача иш вақтини тежайди.

Ғарбдаги тажрибаларга қараганда, бундай лойиҳа иштирокчиларига махсус штатлар очилган бўлиб, унинг асосий вазифаси ҳисоботларни тайёрлаш ҳисобланади. Шунинг учун администратор лойиҳа иштирокчиларининг барчаси билан боғланган бўлади. Лойиҳа администратори тайёрлаган ҳисоботлар иштирокчиларга берилади, лойиҳа иштирокчилари ушбу ҳисоботдан фойдаланган ҳолда лойиҳадаги ишларнинг бажарилиши, асосланган ечимларга келиши ва лойиҳанинг сифатли яқунлаши учун асос бўлади. Лойиҳа бўйича зарур бўлган ахборотларни лойиҳа иштирокчилари ва лойиҳа менежерига тақдим этиш керак.

Лойиҳа администратори хизматларининг таркибида пресс-секретарлик вазифаси ҳам бўлиши мумкин.

Банк инвестор ёки инвесторнинг вакили сифатида ҳам иштирок этиши мумкин. Банк бундан ташқари молиявий ресурсларни лойиҳанинг иштирокчилари ўртасида тақсимлаш ва инвесторнинг

маблағлари етишмай қолган ҳолларда ёрдам бериш вазифаларини ҳам бажаради.

Йирик лойиҳаларни бошқаришда қарор қабул қилиш жараёни, қоидага кўра, у ёки бу ноаниқлик мавжуд бўлган пайтда амалга оширилади. Ноаниқлар қуйидаги омиллар билан аниқланади:

- оптимал қарор қабул қилиш учун кўрсаткичлар, ҳолатлар, вазиятлар тўғрисида етарли билимга эга бўлмайди;
- тасодифий омиллар мавжудлиги, яъни кўзда тутиш ва прогноз қилиш мумкин бўлмаган омиллар;
- субъектив омиллар мавжуд.

Лойиҳавий молиялаштиришда турли инвестор ва кредиторларнинг маблағлари иштирок этади, яъни маблағларнинг синдикатлашуви рўй беради. Шу жиҳатдан ҳам лойиҳавий молиялаштиришни синдикатлашган кредитлаштириш, деб аташимиз ҳам мумкин. Ҳозирда еврокредит бозорида ҳаракат қилувчи банк синдикат ва консорциумларининг лойиҳаларни молиялаштиришдаги роли кундан-кунга ўсиб бормоқда. Республикамизда инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда ҳам еврокредитлар ва бошқа ривожланган чет давлат банкларининг кредитлари, хорижий инвесторларнинг маблағлари, республика акциядорлик тижорат ва хусусий банкларининг кредитлари иштирок этмоқда. Демак, Ўзбекистон Республикасида инвестицияларни лойиҳавий молиялаштириш синдикатли кредитлаш шаклида амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида», «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги Қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 15 апрелдаги ПҚ-56-сонли «Банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори ҳамда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки Бошқарувининг 2005 йил 16 июлдаги 15/4-сонли қарори билан тасдиқланган «Тижорат банклари томонидан йирик инвестиция лойиҳаларини синдициялаштирилган кредитлашни амалга ошириш тартиби тўғрисида»ги Низомга мувофиқ тижорат банклари томонидан йирик инвестиция лойиҳаларини синдициялаштирилган кредитлашни амалга ошириш тартиби белгилаб берилди.

Таъкидлаш жоизки, лойиҳавий молиялаштириш схемасидан фойдаланилганда миждоз учун қуйидаги молиявий имтиёзлар, яъни миждоз кредит бўйича асосий қарзни қайтаришда имтиёзли даврдан фойдаланади. Жуда кам ҳолларда (асосан хорижда) имтиёзли давр фоиз тўловлари кечиктирилиши учун ҳам берилади. Миждозга кредитнинг асосий қарзини ва фоиз тўловларини тўлашдаги молиявий имтиёзларнинг берилиши шу билан изоҳланадики, лойиҳавий молиялаштириш схемасидан фойдаланилганда кредит тўловлари лойиҳани ҳаётга татбиқ этиш натижасида жамғариладиган даромадлар ҳисобига қопланиши билан боғлиқ. Кредит бўйича асосий қарзни ва фоизларини тўлашдаги имтиёзли давр, одатда, лойиҳавий циклнинг инвестицион фазаси ва дастлабки кредит тўлови муддатига тенг бўлади.

Лойиҳавий молиялаштиришда фоиз ставкалари дифференциацияси тамойилининг моҳияти, энг аввало, кредит фоиз ставкалари дифференциацияси лойиҳавий цикл стадиясига боғлиқ равишда амалга оширилади, юқори ставка инвестицион фазада ишлатилади, пастроғи эса лойиҳавий циклнинг эксплуатацион фазасида қўлланилади.

Лойиҳавий молиялаштиришда миждознинг кредит бўйича тўлов мажбуриятларига таъминот сифатида қуйидагиларни киритиш мумкин: банк кафолатлари; лойиҳада маҳсулот сотишдан тушумнинг ажратилиши; турли кўринишдаги давлатнинг қўллаб-қувватлаши: «стэндбай» резерв кредитлари, субординациялашган қарзлар, кафолатлар ва ишончномалар ва бошқалар.

Лойиҳавий молиялаштиришнинг қуйидаги тамойиллари мавжуд:

- инвестицион лойиҳада лойиҳани амалга оширишга тайёр ишончли шерикларни иштирок этиши;
- лойиҳа техник-иқтисодий асосланиши ва лойиҳа смета ҳужжатларни юқори талаб даражасида ишлаб чиқилиши;
- лойиҳани етарли даражада капитализацияси;
- лойиҳанинг қурилиш-монтаж ва эксплуатация мезонларини батафсил ўрганиб чиқиш (транспорт, маҳсулотни ишлаб чиқариш, маркетинг ва бошқалар);
- лойиҳа рискинни баҳолаш ва уни лойиҳа иштирокчилари ўртасида тақсимлаш;

▪ гаров ёки бошқа таъминотнинг мақсадга мувофиқ мавжудлиги.
Юқоридагилардан келиб чиқиб, лойиҳавий молиялаштиришнинг ўзига хос хусусиятларини 3-расм орқали ифодалаймиз.

3-расм. Лойиҳавий молиялаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари¹⁵

Хулоса қилиб айтганда, лойиҳавий молиялаштириш, банк томонидан кредитлашнинг (синдикатлашган кредитлаш) махсус тури тушунилиб, у қуйидаги хусусиятларига кўра ажралиб туради. Биринчидан, ажратилган кредит нисбатан йирик (катта ҳажмдаги) асосий воситаларни (асбоб-ускуналар, ер участкалари, қурилиш-монтаж ишлари) сотиб олишга берилади. Иккинчидан, лойиҳа мавжуд бир муддатга ҳисоб-китоб қилинган бўлиб ва бу зарурият туғилганда лойиҳа ташкилотчиларидан алоҳида ҳам амалга ошиш кучига эга. Учунчидан, лойиҳадаги асосий воситалар ёки улардан фойдаланиш эвазига

¹⁵Мавжуд иқтисодий адабиётларни ўрганиш натижасида муаллифлар тузилган.

келадиган даромадлар, кредит бўйича фоизлар тўланмаганда кредитор олиб қўйиши мумкин бўлган гаров мулки сифатида хизмат қилади.

4. Инвестицияларни лойиҳавий молиялаштиришнинг асосий иштирокчилари ва уларнинг функциялари. Бошқа инвестициялаш технологияларига нисбатан лойиҳавий молиялаштиришнинг қудайликлари ва камчиликлари

Ўзбекистонда инвестицион фаолиятини ривожлантиришда лойиҳавий молиялаштириш ўзига хос аҳамият касб этади. Республикада соғлом рақобат муҳитининг юзага келиши тижорат банкларининг миллий иқтисодиётни ривожлантиришдаги мавқеининг кучайишига, банклар фаолиятининг самарадорлигини ошириш заруриятини кучайтиришга олиб келади. Бозор иқтисодиёти шароитида лойиҳавий молиялаштириш инвестицияларни молиялаштиришнинг тараққий этган замонавий усулларида бири ҳисобланади.

Инвестицияларни лойиҳавий молиялаштиришда қатнашиш имкониятига эга бўлган иштирокчиларнинг, турли маблағлар эгаларининг лойиҳани амалга оширишдаги вазифаларини билиш лойиҳага маблағларни самарали бирлаштиришга кўмак берувчи ва юқори натижаларга элтувчи муҳим омил ҳисобланади (4-жадвал).

4-жадвал

Лойиҳавий молиялаштиришда қатнашиши мумкин бўлган иштирокчилар

Иштирокчилар	Лойиҳадаги роли
Лойиҳа хомийлари, таъсисчилари	Лойиҳа натижаларига бевосита қизиқувчи компаниялар ва жисмоний шахслар. Улар лойиҳани олдинга сўришади, турли масалаларни келишишади, тегишли рухсат(нома)лар олишади.
Етказиб берувчи ва пудратчилар	Берилган лойиҳа билан боғлиқ бўлган товарлар ва хизматларни етказиб бериш шартнома мажбуриятларига эгалик қилувчи компаниялар.
Харидорлар	Кўпчилик лойиҳаларда маҳсулот маълум даврда очик бозорларга олиб чиқилмайди. Бундай ҳолларда лойиҳа

	компанияси алоҳида харидор ёки уларнинг гуруҳи билан муайян миқдордаги маҳсулотни соғиб олиш бўйича олдиндан узоқ муддатли шартномалар тузишган бўлади.
Лойиҳа амалга оширилаётган мамлакат ҳукумати	Зарурий рухсат берувчи ҳужжатларни бериш, харидларни амалга ошириш, лойиҳада акционер, ҳомий сифатида иштирок этиш, муайян кафолатлар тақдим этиш.
Лойиҳа бошқарувчиси	Лойиҳанинг амалга оширилишига жавоб берувчи менежерлар командаси, лойиҳавий молиялаштириш бўйича битмнинг бош бўғини.
Қарз ҳисобига молиялаштирувчилар	Лойиҳа компаниясига ресурсларни келишилган муддатга ва олдиндан келишилган шартлар асосида қарзга тақдим этувчи тузималар.
Консултант ва маслаҳатчилар	Лойиҳани амалга оширишнинг турли аспектларида мослашувчанликни таъминлайдиган маслаҳатлар берувчи ихтисослаштирилган компаниялар ва жисмоний шахслар.

Лойиҳавий молиялаштиришнинг жаҳон амалиётида турлича усуллари ва манбалари мавжуд бўлиб, ҳар бир давлат ўз иқтисодий ва инвестицион сиёсати, бозор механизмининг амал қилиш даражасига қараб, бу усуллардан фойдаланиши мумкин.

Инвестиция лойиҳаларининг узоқ муддатли банк кредитларини лойиҳавий молиялаштиришнинг айрим ҳолатлардаги кичик бир шакли сифатида қараш мумкин. Бунга қуйидаги омиллар сабаб бўлади. Биринчидан, тижорат банкларининг нуқтаи назаридан лойиҳавий молиялаштириш доирасидаги кредит операциялари юқори рискли операция ҳисобланади. Лойиҳавий молиялаштириш тизимида банк қарздорга регресс ҳуқуқисиз кредит беради. Кредитни қайтариш ва фоизини тўлаш манбаси бўлиб, инвестиция лойиҳасини амалга оширишдан оладиган даромад ҳисобланади. Тижорат банклари рискларни қабул қилганлиги учун мукофот тариқасида юқори фоиз олади. Шу тариқа банк юқори рискни суғурта қилади. Иккинчидан, лойиҳавий молиялаштиришда асосий эътибор инвестиция лойиҳаларининг рискларини баҳолашга ва уни пасайтиришга қаратилади. Бундай ҳолда асосий ролни етакчи банк ўйнайди, у ўзининг ходимлари билан ва маслаҳатчиларни жалб этган ҳолда инвестиция

лойиҳасининг самарадорлигини, пул оқими динамикасини, маҳсулот сотиш истиқболини, лойиҳа рискларини баҳолайди. Лойиҳавий таҳлил лойиҳавий молиялаштиришда энг асосий аҳамиятга эга бўлган жараёндир. Учинчидан, лойиҳани амалга оширишда қуйидаги кўпгина иштирокчиларнинг қатнашиши кўзда тутилади:

- лойиҳа ташаббускори;
- лойиҳа компанияси;
- маслаҳатчилар;
- пудратчилар (бош пудратчи, субпудратчи);
- усқунани етказиб берувчилар;
- суғурта компаниялари ва кафолатчи банклар;
- кредиторлар (банклар) ва ҳ.к.

Лойиҳавий молиялаштиришда лойиҳа компанияларининг мавжудлиги, унинг асосий белгиларидан бири ҳисобланади. Лойиҳа компаниялари лойиҳани амалга ошириш шароитида лойиҳа ҳомийлари томонидан ташкил этилади. Агар оддий кредит операцияларида банк қарздорнинг олдинги даврдаги молиявий фаолиятининг натижалари билан қизиқса, инвестиция лойиҳасини ҳаётга татбиқ этишда эса банк асосий эътиборни лойиҳани самарадорлигини баҳолашга ва лойиҳа компаниясининг фаолиятини таъминловчи кафолат масалаларига эътибор беради. Олинган кредит таъсисчиларнинг балансида эмас, балки лойиҳа компаниясининг балансида ўз аксини топади. Бу усул «балансдан ташқари» («of balance sheet») деб номланади. Тўртинчидан, лойиҳавий молиялаштиришда кредитор асосий эътиборни, шунингдек, лойиҳани амалга ошириш жараёнининг назоратига қаратади. Кўп ҳолларда, бу функция кредиторлар томонидан амалга оширилса, айрим ҳолларда, бунга махсус компаниялар таклиф этилади. Махсус компания қарздор билан тузилган шартнома асосида лойиҳани амалга ошириш жараёни устидан доимий назорат олиб боради, қарздор ўз навбатида бу компанияга бажарилган ишлар хусусида даврий ҳисобот бериб туради. Бешинчидан, лойиҳавий молиялаштириш бозорида банклар турлича вазифаларни бажарувчилар сифатида иштирок этиши мумкин: банк-кредитор сифатида; кафолатчи сифатида; молиявий маслаҳатчи сифатида; лизинг институт сифатида ва ҳ.к. Олтинчидан, қарздор учун лойиҳавий

молиялаштириш доирасида олинган маблағ ўз афзалликлари билан бир қаторда оддий кредитга нисбатан қимматга ҳам тушуши мумкин. У қуйидагилар билан асосланади:

- юқори риск сабабли кредит бўйича фоиз ҳам юқори бўлади, шунингдек, ортиқча комиссия харажатлар (лойиҳани баҳолаш учун, молиялаштиришни ташкил этиш учун, мониторинг учун комиссия ҳақлари) мавжудлиги;

- лойиҳа олди ишлари бўйича харажатларнинг кўплиги;

- тўлиқ ишлаб чиқилган лойиҳа олди ҳужжатларисиз банк молиялаштириш аризасини кўриб чиқмаслиги;

- қарздор фаолияти устидан банк томонидан қаттиқ назоратни ўрнатилганлиги.

Шунинг учун ҳам, кўп ҳолларда, қарздор инвестицияларни молиялаштиришнинг оддий анъанавий шаклидан фойдаланишни лозим кўради.

Лойиҳавий молиялаштиришнинг молиявий схемаларини иккита турга ажратиш мумкин:

1. Параллел молиялаштириш;

2. Босқичма - босқич молиялаштириш;

Биринчи тур молиялаштириш амалиётда «Ҳамкорликда (қўшма) молиялаштириш» деб ҳам аталади, бунда юқори аҳамиятга эга бўлган инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш учун бир нечта кредит муассасалари қарз маблағлари ажратади. Босқичма - босқич молиялаштиришда эса юқори нуфузга эга бўлган банкнинг қатнашиши зарурлигини талаб қилади. Параллел молиялаштиришнинг қуйидаги афзалликлари мавжуд, яъни лойиҳавий молиялаштиришнинг параллел молиялаштириш шакли банкларга бир томондан меъёрларга амал қилган ҳолда кредит бериш имкониятини берса, иккинчи томондан кредит рискларини пасайтиради. Кўп ҳолларда, лойиҳани молиялаштириш ташаббускори сифатида нуфузга эга бўлган тижорат банкининг ёки халқаро молия институтларининг иштирок этиши қарздорнинг ўз вақтида кредитни қайтаришига қўшимча кафолат беради. Кредит шартномасига қилинган қўшимчаларда агар қарздор молиялаштиришда иштирок этаётган бирор кредитор олдидаги тўлов

мажбуриятини бажармаса бош кредитор кредитни муддатидан олдин ундириб олиш ҳуқуқига эга бўлади.

Инвестиция лойиҳаларини ҳамкорликда (қўшма) молиялаштиришнинг қуйидаги кўринишлари (шакллари) мавжуд?, яъни ҳамкорликда молиялаштиришнинг икки шакли кўп қўлланилади:

- мустақил параллел молиялаштириш, бунда ҳар бир банк қарз олувчи билан кредит шартномаси тузади ва инвестиция лойиҳасида ўзига тегишли бўлган қисмини молиялаштиради (сублойиҳа);

- кўпчилик бўлиб ҳамкорликда молиялаштириш, бунда барча кредиторлар тўпланиб битта синдикатга бирлашадилар, ягона кредит шартномаси тузилади ва кредит шартномасини тайёрлаш ва имзолашни банк-менеджер амалга оширади. Кейинги босқичда кредит шартномасини амалга ошириш устидан назоратни (айрим ҳолларда инвестиция лойиҳасини умуман амалга оширишни) ҳамда зарур ҳисоб-китоб операцияларини синдикат таркибидаги махсус банк-агент маълум миқдордаги комиссия ҳақ эъвазига амалга оширади.

Инвестиция лойиҳаларини босқичма-босқич молиялаштиришнинг ўзига хос хусусияти, асосан, биринчи синф тоифасидаги банкларда инвестиция лойиҳаларининг экспертизаси бўйича тажрибали мутахассисларнинг мавжудлиги, банк оламида юқори нуфузга эгаллиги туфайли лойиҳаларни кредитлаштириш бўйича кўплаб аризалар келиб тушади. Бироқ, йирик банклар ҳам ҳар доим бу лойиҳаларни уларнинг балансига салбий таъсир этиши мумкинлиги ёки бошқа сабаблар оқибатида молиялаштира олмайди. Шунинг учун, кўп ҳолларда, бу банклар лойиҳани кредитлаштиришнинг ташаббускори сифатида фаолият юритиши мумкин. Инвестиция лойиҳасини самарадорлигини баҳолагани ва кредит шартномасини ишлаб чиққани учун ташаббускор банк комиссия ҳақ олади. Кредит берилгандан сўнг ташаббускор банк шартнома бўйича қарздорга нисбатан ўз талабини бошқа кредиторга беради.

Лойиҳавий молиялаштиришда қуйидаги ишларни бажариш ўта муҳимдир. Бошқача ифодалаганда, лойиҳавий молиялаштиришнинг босқичлари қуйидагича:

Биринчи босқич - лойиҳанинг **техник таҳлили**. Бу босқичда қуйидаги саволга жавоб бериш зарур: лойиҳа ўзининг бошланғич смета

харажатларига мос ҳолда амалга оширилмоқдами? Лойиҳавий молиялаштиришда қарздорлар тажрибали эксперт-инженерларнинг (бу кўп ҳолларда махсус саволларда тавсиялар берувчи мустақил маслаҳатчилар) тавсиясига амал қилади. Бундай экспертларнинг хулосаси техник ҳисобот шаклида тавсия этилиши ва қуйидаги ҳолатларни ўзида қамраб олиши мумкин: зарур инвестиция миқдорини; келгусидаги зарур инвестицияларни (кўзда тутилмаган харажатларни ва фавқулотдаги зарарларни қўшган ҳолда); лойиҳанинг қайтими учун зарур вақт; зарарсизлик нуқтаси; электр энергия, сув ва бошқа харажатлар қиймати; лойиҳада ишлаш учун ходимларни ўқитиш имконияти; лойиҳа маҳсулотини сотиш бозорининг мавжудлиги.

Иккинчи босқич - бу иқтисодий ва молиявий таҳлил.

Лойиҳаларнинг иқтисодий ва молиявий таҳлили жараёнида лойиҳа барча олинган кредитлар бўйича ўз вақтида ҳисоб китоблар учун етарлича фойдага эга бўладими? - деган саволга жавоб олиш зарурдир.

Лойиҳанинг иқтисодий самарадорлигини аниқлашнинг асоси бўлиб соф пул оқимини таҳлили ҳисобланади. Соф пул оқими ўз таркибига қуйидагиларни қамраб олади: лойиҳа эгаларининг акционер капиталига дастлабки инвестиция қўйилмаларини ва кредиторларнинг қарз маблағларини; олинган фойдани; сарф харажатларни.

Кредиторлар лойиҳанинг иқтисодий сезгирлигини жаҳон амалиётида кенг қўлланиладиган соф қоплаш коэффициенти (NPV Соverage Ratio) ва умумий қоплаш коэффициенти (Annual Соverage Ratio) каби кўрсаткичлар орқали аниқлашлари мумкин.

Лойиҳаларни молиялаштиришнинг **учинчи** ва **тўртинчи** босқичларида ҳомийларни фаолиятини, рискларни ва уларни тақсимланишини таҳлил этади. Бу босқичда кредиторлар раҳбарларнинг фаолиятини ва уларнинг имиджини, лойиҳа иштирокчилари учун рискларнинг тўғри тақсимотини ўрганади.

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар:

- Ўзбекистонда лойиҳавий молиялаштиришни ривожлантиришнинг зарурлиги нималарда, деб ўйлайсиз?
- Ўзбекистон Республикаси ЯИМ ва инвестициялар ўсиш суръатлари

- тўғрисида қандай хулосалар қила оласиз?
- Инвестицияларнинг ўсиш суръатларига қандай омиллар таъсир кўрсатади?
 - Лойиҳавий молиялаштириш мазмунига иқтисодчи-олимлар томонидан берилган таърифларни биласизми?
 - Ўзбекистонлик қайси иқтисодчи-олимлар лойиҳавий молиялаштиришнинг моҳияти, мазмуни ва хусусиятлари юзасидан тадқиқотлар олиб борган?
 - Лойиҳавий молиялаштириш деганда нимани тушунаси?
 - Ўзбекистонда лойиҳавий молиялаштиришнинг ҳуқуқий асослари мавжудми?
 - Дойче банк (Германия)нинг таркибий молиялаштириш бошқармаси ходимлари томонидан лойиҳавий молиялаштириш қандай талқин этилган?
 - Лойиҳавий молиялаштириш мазмуни Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банкининг йўриқномаларида қандай тавсифланган?
 - Лойиҳавий молиялаштиришнинг ўзига хос хусусиятларини изоҳлаб берингчи?
 - Лойиҳавий молиялаштиришда таъминот масаласи тўғрисида нималарни биласиз?
 - Банк амалиётида лойиҳавий молиялаштириш қандай талқин этилади?
 - Лойиҳавий молиялаштиришнинг шаклланиш тарихини биласизми?
 - Дастлаб, лойиҳавий молиялаштиришнинг қайси мамлакатда амалга оширилган?
 - Лойиҳавий молиялаштиришга қандай йирик лойиҳаларни мисол келтира оласиз?
 - Жаҳон тажрибасида лойиҳавий молиялаштиришнинг муҳим тамойилларини биласизми?
 - Синдикатли кредитлаш деганда нимани тушунаси?
 - Лойиҳавий таҳлил деганда нимани тушунаси?
 - Йирик масштабли лойиҳаларни амалга оширишда қандай иштирокчилар жалб қилинади?
 - Инвестицион лойиҳаларни баҳолашда лойиҳанинг ишончлигини

таъминловчи қандай мезонлардан фойдаланилади?

- Лойиҳавий молиялаштиришни муваффақиятли амалга ошириш учун қанай тамойилларга асосланиш лозим, деб ҳисоблайсиз?
- Йирик инвестицион лойиҳаларнинг хусусиятларини биласизми?
- Лойиҳавий молиялаштиришда мижознинг кредит бўйича тўлов мажбуриятларига таъминот сифатида нималарни киритиш мумкин?
- Лойиҳавий молиялаштиришнинг жаҳон амалиётида қандай усуллари ва манбалари мавжуд?
- Инвестиция лойиҳаларининг узоқ муддатли банк кредитларидан лойиҳавий молиялаштиришнинг қандай хусусиятлари фарқланади?
- Лойиҳавий молиялаштиришда лойиҳа компанияларининг ролини изоҳлаб бера оласизми?
- Лойиҳавий молиялаштиришнинг молиявий схемаларини қандай турларга ажратиш мумкин?
- «Ҳамкорликда (қўшма) молиялаштириш» деганда нимани тушунасиз? Параллел молиялаштиришдачи?
- Инвестиция лойиҳаларини ҳамкорликда (қўшма) молиялаштиришнинг қандай кўринишлари (шакллари) мавжуд?
- Лойиҳавий молиялаштиришнинг босқичларини ифодалаб берингчи?

3-БОБ.

ЛОЙИҲАВИЙ МОЛИЯЛАШТИРИШ УЧУН ЛОЙИҲАЛАРНИ ТАНЛАБ ОЛИШ ВА БАҲОЛАШ

1. Лойиҳавий молиялаштириш учун банкларда инвестиция лойиҳаларини танлаб олиш ва уларни баҳолаш

Одатда, барча инвестиция лойиҳалари ҳам бир хил кўрсаткичларга эга бўлавермайди. Айрим кўрсаткичлар бир лойиҳада юқори ижобий бўлса, бошқа лойиҳада эса аксинча бўлиши мумкин ва яна бир айрим кўрсаткичлари эса бир лойиҳада бошқа лойиҳадагига нисбатан пастроқ миқдорга эга бўлиши мумкин. Бир соҳага хос бўлган лойиҳаларнинг бундай (ўзаро зиддиятли) маълумотларга эга бўлиши, улар ўртасидаги рақобатни вужудга келтиради. Инвестиция қарорларини қабул қилиш, айниқса, рақобатли инвестициялар шароитида бирмунча қийин вазиятларни келтириб чиқаради.

Инвестиция лойиҳалари ўртасидаги рақобат курашининг вужудга келиши, одатда, қуйидаги сабабларга асосланади:

1. Инвестицияларнинг энг қисқа фурсатда (тез) қопланиши ва юқори фойда келтириши.

2. Инвесторнинг капитал бюджети чекланганлиги.

Инвестициялар у ёки бу натижаларта эришиш ёки муайян турдаги чекланган ресурслардан фойдаланишнинг муқобил имкониятлари таъминланган ҳолларда ўзаро зиддиятли инвестициялар ҳисобланади ва рақобатлашувчи инвестициялар деб аталади. Муқобил (ўзаро зиддиятли) инвестицияларни таққослаш эса улар ичидан энг юқори самаралисини аниқлашга ва уни кўзланган мақсад йўлида молиялаштиришга имкон беради. Муқобил лойиҳаларни ўзаро таққослашда, энг аввало:

- ишлаб чиқариш режаси ва ҳажми ёки лойиҳа қувватига;
- вақт омилига;
- янги техника ёки прогрессив технология бўйича бажариладиган иш (хизмат) ҳажмига;

- ишлаб чиқариш ва маҳсулотни истеъмол қилишнинг ижтимоий омилларига (атроф-муҳитга таъсирини ҳам ҳисобга олган ҳолда);
- молиявий кўрсаткичларга (баҳо даражаси, инфляция ва кредит учун фоиз ставкалари даражалари ва шу кабилар) эътиборни қаратиш лозим.

Инвестиция лойиҳаларининг самарадорлиги юқори кўрсаткичлар асосида ишлаб чиқилган режа (башорат)ларнинг ҳақиқий бажарилишига боғлиқ бўлади. Бу башоратларнинг ҳаммаси юқори сифатли, харидоргир маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ва юқори фойда асосида сотишга қаратилган бўлади. Лекин лойиҳаларнинг технологик таркиби (ишлаб чиқариш жараёнининг мураккаблиги ва узоқ давом этиши), лойиҳа қувватининг босқичма-босқич ўзлаштирилиши ва маҳсулотни сотиш жараёни кабиларнинг лойиҳа самарадорлигига жиддий таъсир кўрсатишини ҳисобга олиш зарур.

Одатда, объектни ишга туширишнинг биринчи босқичининг ўзидаёқ тўлиқ лойиҳа қувватига эришишни режалаштирилган инвестиция лойиҳаларининг аксарият қисми нореал ҳисобланади. Сабаби, турли хил технологик, ишлаб чиқариш ва тижорат қийинчиликлари оқибатида (сотиш ҳажмининг тушиб кетиши, хом ашё ва ишчи кучи таъминотидаги номувофиқликлар ва шу кабилар) лойиҳалар ишлаб чиқилган режаларига мос келмай қолишлиги мумкин. Айниқса, бундай ҳолат лойиҳа қувватининг биринчи йилининг ўзидаёқ тўлиқ ўзлаштирилиши режалаштирилган инвестиция лойиҳаларида кузатилиши мумкин. Чунки, аксарият ҳолларда, маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш ишларида айрим муаммолар юзага келиши мумкин. Шу сабабдан лойиҳа режасини ишлаб чиқишда уни лойиҳанинг тўлиқ қувватига эришишини инвестиция объектини ишга туширган вақтнинг учинчи-тўртинчи йилларига келиб, йирик ва мураккаб лойиҳаларда эса 4-7 йиллар ичида ўзлаштиришга мослаштиришга ҳаракат қилинади. Одатда, бундай режалаштириш соҳа, лойиҳа хусусиятларидан, ишлаб чиқаришнинг турларидан, бозор ҳолатидан келиб чиқиб амалга оширилади ва маҳсулотнинг узлуксиз ва максимум имкониятлар билан сотилишига қаратилган бўлади. Лойиҳалардаги бу ва бошқа жиҳатлар улар ичидан энг самаралисини

танлашда зиддиятли ҳолатларни келтириб чиқариши сабабли тўғри қарор қабул қилиш муаммоси ҳар доим долзарб масала ҳисобланади.

Лойиҳавий молиялаштиришда лойиҳани амалга оширишга керак бўладиган пул маблағларининг асосий ҳисоб-китоб ишлари, лойиҳа ташаббускорларининг имкониятлари, қарз маблағларига бўлган эҳтиёж, бўлажак (кутиладиган) фойда, потенциал инвестицион ва савдо-сотиқ рикслари лойиҳалаштиришнинг олди, инвестиция ва эксплуатацияга берилиши босқичларида баҳоланиши мумкин.

Инвестиция лойиҳаларининг амалга оширилиши ғоянинг пайдо бўлишидан бошлаб унинг моддийликка айланишигача бўлган жараённи ўз ичига олади. Бу жараён уч босқичдан иборат: инвестиция олди босқичи (бошланғич босқич); инвестиция босқичи (ўрта босқич ёки инвестицияларни амалга оширилиш босқичи); эксплуатация босқичи (туғаллаш босқичи).

Инвестиция лойиҳасининг биринчи босқичида унинг техник-иқтисодий асоси ишлаб чиқилади, уни молиявий-иқтисодий баҳолаш ишлари амалга оширилади, инвестицияни амалга ошириш учун имкониятлар таҳлил қилинади ҳамда лойиҳани амалга оширувчи корхонанинг молиявий ҳолати баҳоланади. Иккинчи босқичда капитал қўйилмалар амалга оширилади, яъни лойиҳа бўйича қурилиш ишлари олиб борилади, ускуналар сотиб олинади ва ишлаб чиқаришга тайёрлаш ишлари ўтказилади. Учинчи босқичда лойиҳа қуввати ишга туширилади ва маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб чиқарила бошлайди.

Инвестиция лойиҳасининг, айнан, инвестиция олди босқичида техник-иқтисодий асослаш ишлари амалга оширилади ва у энг асосий босқич ҳисобланади. Шу боис техник-иқтисодий асоснинг мазмуни ва моҳиятини аниқ белгилаш муҳим вазифа ҳисобланади. Лекин, энг аввало, «лоyiҳани асослаш» деганда нимани тушуниш лозим эканлигини билиб олиш керак. Кенг маънода «лоyiҳани асослаш» тушунчаси беш асосий жиҳатни таҳлил қилиш ва баҳолаш билан тавсифланади: техник; институтционал; молиявий; иқтисодий; ижтимоий.

Лойиҳани техник асослаш техник нуқтаи назардан қабул қилинган мақбул қарор иқтисодий жиҳатдан мақбул бўлмаслиги мумкин. Бу шу билан боғлиқки, турли техник қарорлар ўзи билан бирга турли

харажатлар ва самараларга эга бўлади ва улар таққослангандан кейингина қайси қарор мақбул эканлигини айтиш мумкин.

Лойиҳани ишлаб чиқиш жараёнида ҳисобга олиш лозим бўлган техник қарорларнинг бир қанча жиҳатларини кўриб чиқамиз:

- технология - технология илмий жиҳатдан асосланганми ва амалиётга жорий этилганми? Техника мазкур технологияни қўллашга тайёрми?

- вақти-вақти билан юзага келувчи харажатлар – лойиҳа бўйича вақти-вақти билан юзага келувчи харажатлар ҳисобга олинганми, масалан, техника ва унинг ишлаш ҳолати;

- атроф муҳитга таъсири - лойиҳада қўлланилаётган техниканинг атроф-муҳитга етказадиган зарари даражаси қандай.

Лойиҳанинг иқтисодий асосланиши эса унинг чекланган ресурсларни ишлатиш нуқтаи назаридан бутунлигича миллий иқтисодиётга қандай соф фойда бераиши билан аниқланади. Барча ресурслар у ёки бу даражада чекланган ва уларнинг барчасини бир эмас, бир қанча усуллар билан ишлатиш мумкин. Масала шундаки, мазкур лойиҳа мавжуд ресурсларни самарали ишлатишни таъминлайдими? Лойиҳани иқтисодий асослашда ундаги харажатлар ва даромадлар ҳисоб-китоб қилинади, яъни баҳоланади. Баҳолашнинг икки хил услубиёти мавжуд:

- Литтла-Мерлиса услубиёти;
- UNIDO услубиёти.

Амалиётда, кўп ҳолларда, иккала услубиёт ҳам бир хил натижаларга олиб келади. Баъзи мутахассислар Литтла-Мерлиса услубиётини, бошқалари эса UNIDO услубиётини қўллашни маъқул кўради.

Лойиҳани техник-иқтисодий асоси, кўп ҳолларда, қисман нотўғри тушунилади, унинг аҳамияти эса ускуна ёки технологияларни етказиб берувчилар томонидан ақлан ишончсиз очиб берилади. Кўп ҳолларда ускунани етказиб бериш ёки технологияларни танлашга бошланғич мўлжалланган лойиҳа эскизини техник-иқтисодий асоси деб аташади (гарчи бу лойиҳанинг барча жиҳатларини қамраб ололмайдиган инженер-тадқиқот ёки тадқиқотни таъминлашгина ҳисобланса ҳам). Айрим ҳолларда ишлаб чиқариш ёки сотиш ҳажмини баҳолаш ривожланган мамлакатларда кузатиладиган ёки ривожланаётган

мамлакатлар шарт-шароитларига нисбатан заиф, кучсиз муносабатларга эга давлатларнинг шароитларини ҳисобга олишга асосланади.

Бундай тадқиқотлар маҳаллий шарт-шароитларга тўғри келмаган ёки уларга ёмон боғланган бўлади, улар ишончсиз йўлдан бориши мумкин ва ривожланаётган мамлакатларда у тез-тез ресурсларнинг нотўғри жойлаштирилишига олиб келиши мумкин. Техник-иқтисодий асоси мавжуд ишлаб чиқариш омилларига, маҳаллий бозор ва ишлаб чиқариш шарт-шароитларига боғланган бўлиши лозим. Таҳлил натижалари харажатлар, даромадлар ва соф фойда қисмини яққол кўрсатиб бериши лозим. Техник-иқтисодий асосни ишлаб чиқиш тадқиқот натижасида аниқланган керакли молиявий маблағлар етарли даражадалиги маълум бўлгандагина амалга оширилиши лозим.

Кўпгина адабиётларда техник-иқтисодий асоснинг моҳияти турлича талқин қилинади. Хорижлик олимлардан В.Беренс, П.М.Хавранеклар фикрича, - «техник-иқтисодий асослаш - бу салоҳиятли инвесторлар, лойиҳа қурувчилари ва молиячиларни инвестициялаш ва молиялаш усуллари бўйича қарор қабул қилиш учун зарур бўлган маълумотлар билан таъминловчи воситадир». Россиялик олим В.Г.Золотогоров эса «техник-иқтисодий асослаш - бу инвестицион лойиҳанинг самарадорлиги ва мақсадлилигини кўриб чиқишга имкон берувчи техник ва ташкилий қарорлар, ҳисоб-смета, баҳолаш ва бошқа кўрсаткичларни акс эттирувчи ҳисоб-аналитик ҳужжатлар тўпламидир».

Техник-иқтисодий асоснинг моҳиятини очиб беришда проф.Д.Ғозибековнинг фикри эътиборга моликдир. Унинг таъкидлашича: «техник-иқтисодий асослаш ўз мазмунига кўра лойиҳани амалга оширишнинг мақсадга мувофиқлигини техник-иқтисодий тадқиқ этиш атамаси билан айнан бир хил». Техник-иқтисодий асос потенциал инвесторлар ҳамда бошқа барча иштирокчиларни инвестициялашнинг ижтимоий-иқтисодий, молиявий ва экологик жиҳатларини ойдинлаштирувчи восита сифатида хизмат қилади. Шунингдек, лойиҳанинг муқобил стратегияси ва доирасига баҳо берувчи восита, ресурслар маркетинги, жойлашган ўрни, ишлаб чиқариш қувватлари ва технологиялар ҳақидаги тегишли маълумотлар билан таъминловчи ҳисобланади.

Доц. Н.Каримов бу тўғрида фикр билдириб, «лойиҳани техник-иқтисодий асосланиши лойиҳавий таҳлилнинг объекти бўлим ҳисобланади ва у лойиҳанинг иқтисодий, молиявий самарадорлигини ва лойиҳа бўйича харажатларни аниқлаш, молиялаштириш манбалари ва хатарларни баҳолашдек ўз мақсадига эга бўлади», деб таъкидлаб ўтади.

Техник-иқтисодий асоснинг моҳияти ва мазмуни бўйича юқорида билдирилган фикрларни умумлаштириб, унга қуйидагича таъриф бериш мақсадга мувофиқдир. Техник-иқтисодий асос - бу лойиҳани амалга оширишга таъсир қилувчи бир қатор омилларни таҳлил қилиш асосида лойиҳанинг мақсадига эришишнинг самарали йўллари аниқловчи ҳужжатлар тўпламидир. Техник-иқтисодий асос лойиҳани амалга оширишнинг имкониятларини асослайди ва бир мунча оптимал бўлган қарорни танлашга имкон беради. Техник-иқтисодий асос лойиҳанинг барча жиҳатларини очиб беришини ҳисобга оладиган бўлсак, унда уни ишлаб чиқишдан олдин, лойиҳа ташаббускори ёки лойиҳани ишлаб чиқувчи у бўйича барча маълумотларни тўплаши лозим. Маълумотлар манбаи бўлиб, қарз олувчининг фаолиятига бевосита таалуқли ҳужжатлар, шунингдек, турли иқтисодий адабиётлар ҳамда шахсан ўзининг тажрибаси хизмат қилади.

Техник-иқтисодий асосни тузишда шунини таъкидлаш жоизки, техник-иқтисодий асоснинг асосий вазифаси амалга ошириш кўзланган лойиҳа бўйича зарур бўлган барча маълумотларни бериш ва кредиторлар ҳамда инвесторлар томонидан мақбул қарорлар қабул қилишдан иборат.

Техник-иқтисодий асос - бу лойиҳанинг самарадорлиги ва мақсадга мувофиқлигини кўришга имкон берувчи бошланғич маълумотлар, шунингдек асосий техник ва ташкилий қарорлар, ҳисоб-смета, баҳолаш ва бошқа кўрсаткичларни ўзида мужассамлаштирувчи ҳисоб-аналитик ҳужжатлар тўпламидир. Техник-иқтисодий асосни лойиҳанинг мақсадлилиги юзасидан олиб бориладиган техник-иқтисодий тадқиқотлар сифатида ифодалаш мумкин.

Инвестиция лойиҳаларини техник-иқтисодий асослашнинг асосий мақсади инвестиция лойиҳаларининг миллий валютадаги каби хорижий валютада ҳам қопланишини аниқлаш ҳисобланади. Инвестиция лойиҳасининг техник-иқтисодий асосини тайёрлаш учун

қарз олувчи лойиҳанинг амалга оширилишининг юридик, техник, иқтисодий, ижтимоий ва экологик жиҳатлари тўғрисидаги барча маълумотларни ўзида мужассам этган ҳужжатлар тўпламини тайёрлаши лозим. Бу ҳужжатлар тўплами қуйидагилардан иборат бўлиши лозим: қарз олувчининг молиявий ҳолати ва унинг кредитга лаёқатлилиги; хорижлик ҳамкорнинг иш фаоллиги, молиявий аҳволи, ташаббускорлиги; қарз олувчи корхона қандай турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаради ёки ишлаб чиқаришни режалаштирмоқда, мазкур маҳсулотларнинг асосий харидорлари кимлар ҳисобланади; ички бозорда қарз олувчи корxonанинг маҳсулот улуши қандай ва у жаҳон бозорида қандай улушга эга, бозорнинг қандай секторларида ўсиш ёки ўзгаришлар кутилмоқда; рақобатчилар томонидан қандай рисклар мавжуд ва маҳсулот сотилиши учун ким асосий жавобгар ҳисобланади; қарз олувчи корxonанинг ва кафолат берувчи ташкилотнинг юридик мақоми ва ташкилий тузилиши қандай; қарз олувчи корхона малакали, юқори тажрибали, етук мутахассис ва ишчиларга эгами, агар улар йўқ бўлса, ходимларни ўқитиш ким томонидан ташкил этилган; хорижлик ҳамкорлар ва мутахассислар томонидан қандай ёрдамлар қанча вақт мобайнида кўрсатилиши лозим бўлади, хорижий мутахассисларнинг сони ва малакавий даражаси, улар томонидан кўрсатиладиган ёрдам харажатлари қандай.

Техник-иқтисодий асос лойиҳачи ва буюртмачи ўртасида тузилган шартномага асосан лойиҳалаштириш ишларини амалга ошириш учун лицензияси бўлган лойиҳачилар томонидан ишлаб чиқилади. Шунингдек, махсус консалтинг фирмалари томонидан ҳам тузилади.

Техник-иқтисодий асосни ишлаб чиқишнинг бошланғич босқичида инвестор (буюртмачи) мақсадлар тўғрисидаги декларацияни тайёрлайди. У қуйидаги маълумотлардан иборат: инвестор ва унинг манзилгоҳи; объектга тавсиф (номланиши, техник ва технологик маълумотлар, белгиланган фаолиятнинг асосланиши); объектни қуришда меҳнат ва бошқа ресурсларга бўлган эҳтиёж (кадрлар сони ва уларни таъминлаш манбаларини, моддий ва хом ашё, сув ва энергия ресурсларига бўлган эҳтиёж); асосий ускуналар рўйхати ва уларнинг қурилиш тавсифи; транспорт таъминоти; ишчилар ва уларнинг оилаларини уй-жой ва ижтимоий-маиший томондан таъминлаш;

атроф-муҳитга бўлган таъсири; лойиҳани молиялаштириш манбалари; қурилиш муддати; тайёр маҳсулотдан фойдаланиш ва бошқалар.

Техник-иқтисодий асоснинг таркиби ва мазмуни буюртмачи билан лойиҳачи ташкилот ўртасида ўзаро келишилган ҳолда қабул қилинади ва шартномада ҳам ўз аксини топади. Техник-иқтисодий асосда катта ва мураккаб объектларнинг муқобил вариантларини ва инвестицияларни молиялаштириш манбаларини алоҳида назарда тутиш керак ҳамда солиқ амортизацияси ва кредит сиёсатини ҳисобга олиш, иқтисодий ҳисоб-китоблар (қурилиш даври, лойиҳа қуввати ва эксплуатация объектини ўзлаштириш) бажарилиши учун аниқ даврни белгилаш лозим.

Техник-иқтисодий асос инвестиция лойиҳаси тўғрисида етарли маълумотларни ўзида акс эттирган бўлиши лозим. Чунки шу асосда инвестициялашнинг мақсадга мувофиқлиги тўғрисида хулосага келиш мумкин ёки, аксинча, мақсадга мувофиқ бўлмаса, ушбу масала олдиндан бартараф қилинади. Инвестициялаш ва ишлаб чиқариш харажатлари, молиявий ва иқтисодий даромадларнинг қатъий ҳисоби фақат дастлабки техник-иқтисодий асосда лойиҳа андозаси аниқ бўлган ҳолдагина бажарилади. Лойиҳа андозаси барча мумкин бўлган жиҳатлар ва улар билан боғлиқ масалаларни ҳисобга олиши керак. Саноат корхоналарининг исталган тури, ҳажми ва категориясини қамраб олувчи техник-иқтисодий асоснинг ягона бир ёндашуви ёки универсал модели амалиётда мавжуд эмас. Кўпинча инвестиция лойиҳаларига кенг кўламдаги тавсиялар қўл келади.

Техник-иқтисодий асос мазмунига кўра дастлабки техник-иқтисодий асосга ўхшаш бўлса ҳам, оптимал тавсифларга тижорат, техник, тадбиркорлик рискларини қўшган ҳолда инвестиция лойиҳаси такрорланадиган жараён йўли билан пухта ишлаб чиқилиши керак. Агар лойиҳанинг пухталиги ёки унинг фойдалилигини асослаш ишончли бўлмаса, кўрсаткичлар чуқурроқ таҳлил қилиниши лозим, керак бўлса, лойиҳа мақсадга мувофиқ бўлиши учун ўзгартирилиши ҳам мумкин.

Шундай қилиб, техник-иқтисодий асосни ишлаб чиқиш инвестиция лойиҳасининг инвестиция олди фазасида амалга оширилади. Инвестиция олди фазаси, асосан, инвестицияларни лойиҳалаштиришга

тааллуқлидир. Инвестиция олди фазасини ўтказишнинг қиймати UNIDO маълумотларига кўра, капитал қўйилмалар умумий суммасида 0,8 фоиздан 5 фоизгачани ташкил этади. Инвестиция олди тадқиқотларини ўтказиш харажатлари лойиҳа умумий қийматининг фоизи ҳисобида тахминан қуйидагиларни ташкил этади:

- лойиҳа имкониятларини тадқиқ этиш - 0,2-1,0%;
- дастлабки техник-иқтисодий асос - 0,25-1,5%;
- техник-иқтисодий асос - 1,3-3,0%;

Лойиҳанинг инвестиция олди фазасида бўлғуси лойиҳалаштириш объектининг имкониятлари ўрганилади. Корхона (инвестор, лойиҳа ташкилотчиси) лойиҳага инвестиция қилиш тўғрисида дастлабки қарорни қабул қилади ва қурилиши керак бўлган объектга раҳбарни (бошқарувчи, директорни) танлайди. Лойиҳани амалга оширишнинг турли хил вариантларини ўрганиш, лойиҳани техник-иқтисодий асоси ва унинг самарадорлигини баҳолашни корхона ўз кучи билан ёки махсус ташкилотлар, масалан, лойиҳачи, архитектор, қурилиш ташкилоти, маслаҳатчи фирмаларнинг кўмагида амалга ошириши мумкин.

Техник-иқтисодий асос сифати қанчалик юқори бўлса, лойиҳани баҳолаш иши шунчалик енгил кечади. Лойиҳа ғояси туғилган вақтдан бошлаб сўнгги давргача кўп вақт ва маблағлар сарфи кузатилади. Сўнгги баҳолаш хулосалари эса ушбу ишлаб чиқаришдан олдинги қилинган харажатлар ўзини оқлаши мумкинлигини кўрсатади ва шу жиҳатдан юқори аҳамиятли ҳисобланади.

Инвестиция лойиҳаларининг техник-иқтисодий асослашларни ишлаб чиқишда Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки тавсияси алоҳида аҳамиятга эга. Тадбиркорлар ва барча инвесторлар инвестиция лойиҳаларини мазкур тавсия асосида ишлаб чиқиши уни муваффақиятли амалга оширилиши таъминлайди. Шунинг ҳам таъкидлаш жоизки, инвестиция лойиҳаларини техник-иқтисодий асослаш босқичлари ўзаро боғлиқ бўлиб, уларнинг кетма-кетликда амалга оширилиши ҳам лойиҳанинг сифатли ишлаб чиқилишига хизмат қилади.

Миллий банкнинг техник-иқтисодий асослашни ишлаб чиқиш бўйича услубиёти хорижий давлатлар тажрибасини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилган бўлиб, қуйидаги бўлимлардан ташкил топган: кириш;

лойиҳадаги операциялар; лойиҳанинг афзалликлари ва фойдалилиги; лойиҳа таъсисчилари ва ҳомийлари; лойиҳа бўйича битимлар (шартномалар) қиймати; лойиҳанинг молиялаштириш режаси; лойиҳадаги хом ашё ва бошқа харажатлар; лойиҳа бўйича товар ва хизматлар, сотиш бозорлари; лойиҳанинг ташкилий масалалари; лойиҳа бўйича мулк ва ускуналарни суғурталаш; лойиҳа бўйича атроф-муҳитни муҳофаза қилишга доир маълумотлар; лойиҳа бўйича қонун ва қоидалар; лойиҳа бўйича технология ва ускуна; лойиҳани кредитлашда банкларнинг ўрни; лойиҳа бўйича кафолатлар; лойиҳа қуввати ва унинг йиллар бўйича ўзлаштирилиши; лойиҳадаги тайёр маҳсулотнинг йиллар бўйича сотилиши; лойиҳа бўйича харажатлар; лойиҳа бўйича кредит тўловлари ва фоизларнинг йиллар бўйича ҳисоб-китоби; лойиҳа бўйича даромадлар жадвали; лойиҳа бўйича жорий активлар ва пасивларнинг, айланма капитал (ишчи капитали)нинг ҳисоб-китоби; лойиҳа бўйича пул оқими ҳисоб-китоби.

Лойиҳанинг техник-иқтисодий асоси юқорида кўрсатилган тартиб ва бўлимлар асосида амалга оширилиши лойиҳанинг юқори сифат даражасини таъминлашга хизмат қилади ва у қарз олувчиларга ҳам, қарз берувчиларга ҳам муайян иқтисодий самарага эришишга имкон беради. Лекин шундай ҳоллар ҳам кузатилиши мумкинки, қарз олувчиларнинг лойиҳа техник-иқтисодий асосини тайёрлашдаги билим ва тажрибаларининг етишмаслиги, махсус инвестицион-консалтинг ва инжиниринг компаниялари хизмати доирасининг торлиги сабабли техник-иқтисодий асослашларнинг сифатсиз тайёрланиш ҳоллари кузатилиши мумкин.

Сўнгги йилларда кўпгина ривожланган давлатлар инвестиция лойиҳаларини режалаштиришни UNIDO услубиётига мувофиқ стандартлаштирди. Ривожланган давлатларда инвестицияларга кўмаклашувчи саноат корхоналари, маслаҳат фирмалари, банклар ва ташкилотлар ҳам инвестиция лойиҳаларини техник-иқтисодий асослаш ва баҳолашда UNIDO услубиётини қўллашқда. 1978 йилда UNIDO томонидан «Руководство по оценке эффективности инвестиций» асари (муаллифлар В.В.Беренс, П.М.Хавранеклар) нашр қилинган кейинги йилларда унда ёритилган услубий ёндашувлар унинг 18 тилга таржима қилинганлиги ва бутун дунёда қўлланилаётганлиги билан исботланади.

Унинг асосий мақсади ривожланаётган давлатларда техник-иқтисодий асослашни стандартлаштиришга кўмаклашувчи ва инвестицион таклифлар сифатини оширишдир. Шундан сўнг UNIDO томонидан таклиф қилинган техник-иқтисодий асослашни тайерлашга бўлган ёндашувлар инвестицияларга кўмаклашувчи ташкилотлар, банклар, давлат вазирликлари ва бошқа олий таълим муассасалари, шунингдек, маслаҳат фирмалари ва инвесторлар томонидан қабул қилинди.

UNIDO услугиёти бозор шароитларига ўтиш даври иқтисодиёти учун жуда фойдалидир. Ушбу услугиёт нафақат янги инвестициялар учун, балки корхоналарни модернизациялаш, кенгайтириш ва соғломлаштириш лойиҳалари учун ҳам жуда қўл келади. UNIDO услугиётини жорий этиш (қўллаш) инвесторлар, қўшма корхоналар бўйича ҳамкорлар, маслаҳат фирмалари, ускуна етказиб берувчилар учун ҳам фойдали бўлиб, ҳамкорларнинг бир-бири билан ўзаро алоқаларини енгиллаштиради ва инвестицион таклифлар сифатини яхшилашга кўмаклашади. Айтиш мумкинки, UNIDO услугиётининг кенг тарқалиши инвестицион таклифлар ҳамда техник-иқтисодий асослаш сифатини такомиллаштиришга хизмат қилади.

Ҳозирда лойиҳаларни тайерлаш ва баҳолаш учун UNIDOнинг дастурли воситалари кенг қўлланилмоқда. Улар орасида COMFAR¹⁶ алоҳида аҳамиятга эга. COMFAR - бу лойиҳа таҳлили учун зарур бўлган турли хил иқтисодий ва молиявий кўрсаткичларни аниқлашда, шунингдек, молиявий ва иқтисодий таҳлил учун (персональ компьютерларга киритлиган махсус дастарлар асосида) қўлланиладиган стандартлаштирилган имитацион моделдир. Инвестиция лойиҳаларини техник-иқтисодий асосларини ишлаб чиқишнинг UNIDO услугиёти қуйидаги бўлимлардан иборат:

- лойиҳанинг қисқача изоҳи;
- лойиҳанинг асосий ғояси;
- бозор таҳлили ва маркетинг концепцияси;
- хом ашё ва уни етказиб берувчилари;

¹⁶Инвестицион лойиҳаларнинг техник-иқтисодий асослашларини ишлаб чиқиш учун UNIDOнинг компьютер модели. COMFAR UNIDOнинг мулки ҳисобланади ва муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимояланган. Ундан фойдаланиш бўйича лицензия UNIDOнинг Саноат операциялари бўлими томонидан берилади.

- лойиҳанинг жойлашиш жойи, қурилиш майдони ва атроф-муҳитга таъсири;
- лойиҳалаштириш ва технологиялар;
- лойиҳанинг ташкилий масалалари ва харажатлар;
- меҳнат ресурслари;
- режалаштириш ва лойиҳани амалга ошириш бюджетини ишлаб чиқиш;
- молиявий таҳлил ва инвестицияларни баҳолаш.

Хулоса қилиб айтганда, лойиҳани техник-иқтисодий асослашнинг унга қўйилган талаблар асосида юқори сифат билан амалга оширилиши лойиҳанинг самарадорлигини таъминлаш билан бирга уни амалга оширувчилар манфаатларининг тўғри ҳисобга олинишини таъминлайди. Қандайдир инрвестиция лойиҳасини инвестициялаш бўйича қарор қабул қилиш инвестиция олди тадқиқотларини олиб боришни тақозо этади. Олиб борилган тадқиқотлар натижасида капитал киритишнинг самарадорлигини тавсифловчи, шунингдек, корхона қуввати, лойиҳа имкониятларини кўрсатиш юзасидан хулосалар қилинади. Техник-иқтисодий асослаш лойиҳанинг техник ва иқтисодий жозибадорлигини, шунингдек, ижтимоий аҳамиятини аниқлаши лозим.

2. Инвестиция қарорларини қабул қилишда капитал қийматини баҳолаш

Республикаимиз бозор муносабатларига ўтиш шароитида турли мулкчилик шакллари асосланган хўжалик юритувчи субъектларни кўпайтириш, жумладан, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, кичик бизнесни ривожлантириш бугунги куннинг долзарб вазифасига айланиб қолди. Мустақиллик қўлга киритилгандан сўнг марказлашган инвестицияларнинг инвестицион лойиҳаларга сафарбар этилиши мамлакат иқтисодиёти ва ишлаб чиқариш инфраструктурасини ривожлантириш давлатимиз инвестицион сиёсатининг асосий йўналишларига айланди. Ҳукуратимиз бунинг учун

қулай инвестицион муҳитни яратган ва зарур чора-тадбирлар амалда қўлланилмоқда.

Ҳар бир корхона ўз тараққиёти учун ва жорий режаларини амалга ошириш фаолиятини молиялаштириш учун маблағ манбаларига эҳтиёж сезади. Капитал, корхона ихтиёридаги актив маблағлар манбасидир. Уларни қисқа ва узоқ муддати активларга бўлиш мумкин. Молиялаштиришнинг у ёки бу манбасини жалб қилиш капиталнинг маълум харажатлари билан боғлиқ: акционерлар учун дивидендлар, банклардан олган ссудалари учун, инвесторлар қилинган инвестициялари учун фоизлардир. Маълум ҳажмдаги молиявий ресурсларни қўллаганлиги учун тўлаш керак бўлган маблағларни умумий суммаси фоизда умумий ҳажмга нисбатан яратилган бойликнинг капитал баҳоси дейилади. Қоида бўйича жорий активлар қисқа муддатли, узоқ муддатда фойдаланиши эса узоқ муддатли маблағлар манбаси ҳисобига молиялаштирилади. Бунинг натижасида сарф қилинишига кетадиган харажатлар умумий суммаси шаклланади.

Капитал баҳоси концепцияси капитал назариясида асосий концепциялардан биридир. У инвестиция қилинган капиталнинг рентабеллик даражасини характерлайди. Рентабеллик даражаси, корхонанинг бозор қийматининг камайиб кетмаслиги учун таъминланиб туриши керак.

«Компания капитал баҳоси» ва «Капитални баҳолаш» тушунчаларини ажрата билиш керак. Биринчи тушунча компаниянинг ўз инвесторлари ва кредиторлари олдидаги йиллик харажатларини миқдори ифодалайди. Иккинчи тушунча турли хил кўрсаткичлар билан ифодаланиши мумкин. Масалан, ўз капитали ҳажмида фирма баҳоси ва бошқалар, яъни мутлоқ кўрсаткичлар. Шунини ҳам айтиб ўтиш керакки, улар нафақат сифат жиҳатидан балки миқдор жиҳатидан ҳам ўзаро боғлиқдир. Агар компания даромадлилиги капитал баҳосидан кам бўлган инвестицион лойиҳада иштироки бўлса, у ҳолда унинг капиталлашган қиймати бу лойиҳа якунида камайдир. Шундай йўл билан капитал баҳоси инвестицион характерга эга масалаларини ҳал қилиш назарияси ва амалиётида асосий элемент бўлиб ҳисобланади.

Корхона баланс пассиви таркиби шунини кўрсатадики, унинг асосий кўриниши қуйидагилардир: ички манбалар (мулкдорлар ва

қатнашувчиларнинг устав капитали кўринишидаги маблағлари, тақсимланмаган фойда ва ўз маблағлари фонди) узоқ муддатли қарз маблағлари (ссудалар), шунингдек банклар ёки бошқа инвесторларнинг қарзлари ва узоқ муддатга жалб қилинган маблағлар (кредиторлар).

Банк ўз капитали тушунчасини кенг очиб бериш учун шуни айтиб ўтиш керакки, банк назариясида банк ўз маблағи ва ўз капитали тушунчалари фарқ қилади. Юқорида таъкидлаб ўтилган «ўз маблағи» тушунчаси – кенг маъноли, у ўз ичига банкнинг ички фаолияти жараёнида ташкил топган ҳамма пассивларни (банкнинг устав резерв ва бошқа фондлари, банк ташкил қилингандаги ҳамма резервларни, тақсимланмаган фойда ва жорий йил фойдасини) олади. Банкнинг ўз капитали - бу ҳисоб-китоб билан аниқланадиган катталиқ. У иқтисодий маъносига кўра банк капитали функцияларини бажарадиган ўзлик маблағларни ичига олади. Банкнинг ўз капитали - банк вақтинга жалб қилган қарз маблағларидан фарқли ўлароқ, бевосита банкнинг ўзига тегишли бўлган маблағлардир. Банк капиталининг бошқа корхоналар капиталидан фарқли шундаки, банкнинг ўз капитали айланма маблағларининг 10 фоизини, корхоналарда эса у тахминан 40-50 ва ундан ортиқ фоизини ташкил этади. Банк капиталига банкнинг ўз маблағларининг асосий элементлари киради, яъни қонунчиликка мувофиқ ташкил топган асосий фондлар, банк фаолиятини таъминлаш мақсадида ички манбалар ҳисобига ташкил топган резервлар киради. Улар қуйидаги шартларга жавоб беришлари керак:

- банк фаолиятининг барқарорлиги;
- кредитор ҳуқуқлари бўйича субординацияланганлик;
- қайд қилиб ёзилган даромадларнинг йўқлиги.

Банкнинг ўз капитали деганда, банкнинг иқтисодий барқарорлигини таъминлашга, кўрилиши мумкин бўлган зарарларни қоплашга қаратилган махсус ташкил қилинадиган фонд резервларни тушунишимиз керак. Банк капиталига устав капитали, резерв капитали, таъсис фойдаси, банк ихтиёрида қолдирилган ўтган ва жорий йилда тақсимланмаган фойдаси, турли рискларни қоплаш учун ташкил қилинган резервлар киради ва банк фаолиятида муҳим функцияларни бажаради.

Банк капитали I ва II даражали капиталдан иборат бўлади:

I даражали капитал қуйидагиларни ўз ичига олади:

а) тўлиқ тўланган ва муомалага киритилган оддий акциялар;

б) нокумулятив имтиёзли акциялар. Бу акциялар муайян сотиб олиш санаси ва шартларига, эгасининг хоҳишига кўра сотиб олиниш имкониятига эга эмас. Банк акциядорларининг умумий йиғилиши қарорига мувофиқ, улар бўйича дивидентлар тўланмаслиги мумкин;

в) қўшимча капитал-оддий ва имтиёзли акциялар бозор нархининг уларнинг номинал қийматидан ошиб кетиши;

г) тақсимланмаган фойда:

- капитал заҳиралар;

- аввалги йилларнинг тақсимланмаган фойдаси.

- жорий йил зарарлари.

д) акция эгалари камчилигининг бирлашган корхоналар акциядорлик ҳисобварақларида ўсиши. Бу улуш шубъа корхоналари ҳисобварақлари банк молиявий ҳисоботларида бирлагтирилганда ва банк улуши бундай корхоналар капиталининг 100 фоиздан кам қисмини ташкил қилганда вужудга келади.

II даражали капитал қуйидагилардан иборат:

а) жорий йилдаги соф фойда;

б) рискни ҳисобга олган ҳолда активлар суммасининг 1,25 фоизи ва ҳисоб-китоблардан сўнг I даражали 100 фоизли капиталдан ошмаган миқдордаги умумий заҳиралар. Нокумулятив муддатсиз акциялар, яъни имтиёзли акциялар. Бу акциялар муайян сотиб олиш санаси ва шартларига эгасининг хоҳишига кўра сотиб олиниш имкониятига эга эмас. Банк акциядорларининг умумий йиғилиши қарорига мувофиқ, улар бўйича дивидентлар тўланмаслиги мумкин;

в) ҳисоб-китоблардан сўнг I даражали 100 фоизли капиталдан ошмаган миқдорда аралаш турдаги мажбуриятлар;

г) субординар қарз бу банкнинг қарз мажбуриятлари шакли бўлиб, банк капиталини аниқлаш мақсадида ҳисоб-китоблардан сўнг I даражали капиталнинг 50 фоиздан ошмаслиги керак. II даражали капиталга кирувчи субординар қарз тўлаш муддати етиб келгунга қадар охириги 5 йил давомида йилига 30 фоизга камайиб бориши шарт. II даражали капитал таркибига кирувчи субординар қарзлар гаров таъминотига эга бўлмаслиги, банк тугатилаётганда ушбу мажбуриятлар

бўйича талаблар депозитлар талаблари қондирилгандан сўнг амалга оширилиши, бошланғич тўлов муддати 5 йилдан ортиқ бўлиши лозим.

Резерв капитали - банкнинг умумий ва махсус мақсадлари учун, масалан, девальвация учун заҳира, траст операциялари бўйича бизнес учун заҳира, кўзда тутилмаган харажатлар, табиий офатлар натижасидаги зарарлар учун заҳира ва бошқа мақсадлар учун, яратган заҳирасининг ҳисоби 30903-30906 баланс ҳисобварақасида олиб борилади. Ушбу заҳира банкнинг тақсимланмаган фойдаси ҳисобига ташкил этилади. Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўлангандан сўнг соф фойда ҳисобига шаклланган заҳиралардир. Ушбу заҳираларга ажратиладиган чегирмалар миқдори очиқ эълон қилинадиган ҳисоботда кўрсатилиши лозим. Заҳирадан банк фаолиятида вужудга келадиган турли зарарларни, улар юзага келиши биланоқ ҳеч қандай чеклашларсиз қоплаш учун фойдаланилади. Бунда мазкур заҳиралар ҳисобига қопланадиган барча зарарлар фойда ва зарарлар ҳисобида акс эттирилади. 30903-умумий заҳира фонди бўлиб, бу ҳисобварағи банкнинг тақсимланмаган фойдаси ҳисобидан умумий мақсадлар, масалан банк фаолиятининг кенгайтириш, банк учун зарур воситаларни сотиб олиш ва кўзда тутилмаган харажатлар, табиий офатлар натижасидаги зарарлар учун ва ҳоказалар учун ташкил этган заҳираси ҳисобини юритиш учун мўлжалланган. 30906-Девальвация учун заҳира бўлиб, бу ҳисобварақда миллий валютанинг девальвацияси натижасида кўриши мумкин бўлган зарарларни қоплаш учун яратилган заҳиранинг ҳисоби юритилади. Ушбу заҳира маблағлари банкнинг тақсимланмаган фойдасининг маълум қисмидан ва валютадаги банк активининг устав капиталига тегишли эквивалетини қайта баҳолаш натижасида ҳисобланган маблағлардан ташкил топган. Махсус заҳиралар – «стандарт», «субстандарт», «шубҳаси» ва «умидсиз» деб таснифланган кредит ва лизинг операциялари ёки бошқа алоҳида муайян активлар бўйича юзага келиши мумкин бўлган зарарларни қоплаш учун заҳира ташкил қилинади.

Тақсимланмаган фойда. Бу ҳисобварағи банкнинг бутун фаолияти давомида олган фойдасининг тақсимланмаган қисмини ҳисобини юритиш учун мўлжалланган бўлиб, ўз ичига қуйидаги ҳисобварақларни олади: йиллик, соф фойда, бошланғич қийматига нисбатан қайта

баҳоланганда қўшимча қиймат. Банк капиталининг 3 та асосий функцияларини ажратиб кўрсатишимиз мумкин. Булар: ҳимоя, оперативлик ва тартибга солиш функцияларидир. Банк омонатлари манфаатларини ҳимоя қилиш банкнинг ўз капиталининг асосий функцияси бўлиб хизмат қилади. Чунки банк активларининг асосий қисми омонатчилар ҳисобига ташкил топади. Бундан ташқари банк капитали акционерлар рискларини камайтиради.

Ҳимоя функцияси зарар кўриш хавф туғилганда актив резервлар шакллантириш йўли орқали банкнинг тўлов қобилиятини сақлаб қолиш, мабодо банк тугатилганда омонатчиларга компенсация тўлаш имкониятини беради. Бу эса, ўз навбатида, банкнинг кейинги фаолият кўрсатишига кенг йўл очиб беради. Лекин шунинг эътиборга олишимиз керакки, тижорат банклари кўпгина корхоналардан фарқли ўлароқ ўзларининг тўловга қобилиятлигини жорий банк даромади ҳисобига таъминлайдилар ва фақатгина зарарнинг бир қисми капитал ҳисобига қопланади.

Капитал ўзига хос ҳимоя ёстиғи ролини ўйнаб, йирик кўзда тутилмаган харажатлар шароитида банкка ўз операцияларини давом эттириш имкониятини беради. Шу каби чиқимларни молиялаштириш учун банкнинг ўз капитали ичига кирувчи турли хил резерв фондлар мавжуд. Лекин миқдорларнинг ссудаларни оммавий қайтарилмаслиги юз берганда, зарарни қоплаш учун акционерлик капитали бир қисминигина ишлатиш мақсадга мувофиқ бўлади. Банк ўз капиталининг мавжудлиги унинг имконлиги ва ликвидлигининг биринчи шартидир.

Банк ўз капиталининг ҳимоя функциясига қараганда оперативлик функцияси иккинчи даражали ҳисобланади. У банкнинг ўз маблағларини ер, бино, иншоот, жиҳозларни қоплаш учун молиявий резервларни шакллантиришга ажратилишни ўз ичига олади. Бу молиявий ресурслар манбаи банк иши фаолиятининг биринчи босқичларида, таъсисчилар билан бир қаторда биринчи навбатдаги харажатларни амалга оширишларида жуда кераклидир. Банк ривожланишининг кейинги босқичларида банк капиталининг роли муҳим бўлиб, бу маблағларнинг бир қисми тўғри резервларни ташкил қилиш учун узоқ муддатли активларга сарфланади. Гарчи зарарни қоплашнинг асосий манбаи фойда жамғариш бўлса ҳам зарарни

қоплаш учун янги акциялар чиқаришади ёки узок муддатли қарз олинади.

Банкнинг ўз капитали тартибга солувчи функцияни ҳам бажаради. Банк капитали кўрсаткичи ёрдамида давлат органлари банк фаолиятига баҳо берадилар ва назорат қиладилар. Одатда, банк ўз капиталига унинг минимал миқдори, активлар меъёри ва бошқа банк активларини сотиб олиш шартлари бўйича талаб қўйилади. Ўзбекистон Республикаси Марказий банк томонидан ўрнатилган иқтисодий меъёрлар, асосан, банкнинг ўз капитали ҳажмидан келиб чиқади. Тартибга солувчи функцияга капитални ссуда ва инвестицион операцияларни чегаралаш мақсадида ишлатиш ҳам киради.

Банкнинг устав фондини ўзгариши устав фонди миқдорининг оширилиши ва камайтирилиши шакларида амалга оширилиши мумкин. Банкнинг устав капитали қўшимча акцияларни жойлаштириш ёки акцияларнинг номинал қийматини кўтариш йўли билан оширилиши мумкин.

Банк устав капитали акциялар капитал қийматини пасайтириш ёки акциялар умумий сонини қисқартириш, жумладан, кейинчалик уларни тўлаш шarti билан сотиб олиш орқали камайтирилиши мумкин. Агар банк уставда кўзда тутилган бўлса акцияларни бир қисмини сотиб олиш ва уларни тўлаш йўли билан банк устав капиталини камайтиришга рухсат берилади. Агар камайтириш натижасида устав капиталининг энг кам миқдоридан камайиб кетса, банк устав капитали миқдорини камайтиришга рухсат беришмайди. Акцияларнинг номинал қиймати пасайтирилганда акция нархи ва янги номинал қиймат ўртасидаги фарқ акциядорларга қайтарилади. Устав капиталини камайтириш учун тижорат банклари фаолиятини лицензиялаш ва тартибга солиш депортаментига илтимоснома ва устав капиталини камайтириш тўғрисида акциядорлар умумий йиғилишнинг қарори топширилади. Розилик бир ой муддатда берилади. Устав капиталининг камайтирилиши ёки ошириш омонатчилар манфаатларига ва банк молиявий аҳволига хавф солса ёки бир акциядор улуши белгиланган нормадан ошиб кетса, Марказий банк устав капиталини камайтиришга рухсат бермайди.

Марказий банк ўз хулосасини асосланган ҳолда бир ой ичида ёзма равишда тижорат банкига юборади. Шунини айтиш керакки, банк капиталининг асосий мақсади - рискни камайтириш ва капиталининг молиявий ресурслар бозорига кириш йўлини таъминлашдир. Банк капитали операцион харажатларни молиявий бозорларга эркин кириб боришини таъминлаш орқали камайтиради. Банк капитали доимий манбалардан одатдаги ставкаларда қарз олишга имкон беради. Катта миқдордаги капитал банкнинг барқарор обрўсини ва омонатлар ишончини таъминлайди.

Юқорида айтилган банкнинг ўз капиталининг функцияларидан хулоса қилиб айтсак, банкнинг ўз капитали - банк тижорат фаолиятининг асосидир. У банк мустақиллигини ва турли рисклар бўйича салбий оқибатларни олдини олиш бўлиб, молиявий барқарорликни таъминлайди.

Капитал баҳоси аниқлаш, бу биринчидан, тижорат ташкилотининг узоқ муддатли ҳолатини характерлайди, яъни компаниянинг ўз капитал баҳоси унинг потенциал инвесторлар томонидан маблағ жалб қилиниши даражасини кўрсатади; баъзи бир қарз маблағларининг баҳоси капиталининг узоқ муддатли капитал жалб қилиш имкониятини кўрсатади. (бу нарса тушунарли ҳол, масалан, «облигацион қарз» манбасининг суммаси турли фирмалар учун турличадир, чунки бу табиийки, даромадлилик ва фойдага таъсир кўрсатади). Иккинчидан, фирма капиталининг ўртача тортилган баҳоси капитал маблағлар бюджетини тузишда асосий кўрсаткичлардан бири бўлиб ҳисобланади. Келтириб ўтилган маблағлар манбасининг баҳоси турличадир, шунинг учун тижорат ташкилотининг капитал баҳоси ўртача арифметик тортилган формула асосида топилади. Кўрсаткичлар йиллик маълумотлар бўйича фоизлар кўринишида ҳисобланади. Ҳисоб-китобларда асосий қийинчилик конкрет маблағлар манбаидан олинган капитал баҳоси бирлигини ҳисоблашда юзага келади. Баъзи манбалар учун уни ҳисоблаш жуда осон (масалан, банк кредити баҳоси), баъзи бир манбалар учун жуда қийин, яъни аниқ ҳисоблаш деярли мумкин эмас. Шунга қарамасдан тижорат ташкилотининг капитал баҳосини тахминан билиш, уни фаолиятига маблағларни аванслаштириш самарадорлигини

таҳлил қилишда фойда бергани каби ўз инвестицион сиёсатини амалга оширишда ҳам ёрдам беради.

«Капитал баҳоси» кўрсаткичининг иқтисодий интерпритацияси етарлича аниқдир. У маълум манбадан жалб қилинган капиталнинг бир бирлиги учун қандай суммани тўлаш кераклигини кўрсатади. Биз бу ерда «капитал баҳоси»нинг ўзига хос категориясига дуч келамиз. Агар оддий товар муносабатлари учун баҳоси баъзи бир мутлоқ баҳони ифода этса, яъни битта келишилган суммани сотиб олувчи тўлаши керак. Маблағларнинг баъзи манбалари муносабатида эса яъни сотувчи ва сотиб олувчи ҳолатида баҳолар танглиги маълум маънода бузилади, масалан, яъни банкдан кредит олар экан ташкилот келишилган фоизларни тўлаб боришга мажбурдир. Бу фоиз кредитор позициясида, яъни кредит олувчи позициясидан кўрсатилган хизмат учун олинган сумма ўз баҳосидан кўпдир. Баъзи бир ҳолларда кредит олувчи олган кредити реал баҳоси номинал баҳосидан кам бўлади.

Молиявий менежер ўз компанияси капитал баҳосини жуда кўп сабабларга кўра билиши лозим. Биринчидан, ўз капитал баҳоси компания фаолиятига ресурслар қўйган инвесторларга қайтимни ифодалайди ва ўз капиталининг бозор баҳосини аниқлаш учун (масалан Гордон модели ёрдамида), кутилаётган фойдани ўзгаришига боғлиқ ҳолда (акция) фирма акциялари баҳоси ўзгаришидан юзага келадиган тушумлар ва дивидендларни башорат қилишда зарур бўлади. Иккинчидан, қарз маблағлари баҳоси тўланадиган фоизлар билан умумлаштирилади. Шунинг учун капитал жалб қилишнинг мумкин бўлган бир неча вариантдан энг яхшиси танлаб олиниши керак. Учинчидан, бир қанча омилларни (ҳисобга олиш ва танлаб) амалга ошириш натижасида фирма бозор баҳосининг максималлашиши барча ишлатилаётган маблағлар баҳосининг минималлаштириш ҳисобига эришиш мумкин бўлган бошқарув персоналлари олдидаги муҳим вазифа ҳисобланади. Тўртинчидан, капитал баҳоси инвестицион лойиҳаларни таҳлил қилишда асосий омиллардан бири ҳисобланади.

Банк ссудалари ва қарзлари, облигацион қарзлар, имтиёзли акциялар, оддий акциялар, тақсимланмаган фойда, яъни бу манбалардан ҳар бири турлича баҳога эга, лекин уни шакллантириш мантиқи бир хил ва умумий кўринишда молиявий ресурсларнинг бу

типига бўлган талаб ва таклифнинг мувозанати модели кўринишида ифодаланиши мумкин.

Келтириб ўтилган расм осон ва аниқ интерпритацияга эга. Капитал бозорнинг мувозанати ҳолатида манба баҳоси бу бозор қатнашчиларининг ўзаро алоқалари натижасида стихияли тарзда ўрнатилади. АВ эгри чизик мазкур типдаги капиталда таклифларни кўрсатади: таклиф қанчалик юқори бўлса, нарх шунчалик паст бўлади ва уни потенциал фойдаланувчилар тўлашга рози бўлади. CD эгри чизик талаб эгри чизиги у таклиф эгри чизигига умуман карама-қаршидир. Эгри чизиклар кесишиш нуқтасида юзага келадиган капитал баҳоси даражаси капитал бозорида мазкур вақтда ўрнатилган оптимал ечимдир.

Қарз капиталининг асосий элементларидан бири банк ссудалари ва корхона томонидан чиқарилган облигациялар ҳисобланади. Биринчи элемент баҳоси фойдага солиқ ҳисобга олинган ҳолда кўриб чиқилиши керак. Норматив ҳужжатларга мувофиқ банк ссудасидан фойдаланганлик учун тўловлар маҳсулот таннархида кўрсатилади. Шунинг учун маблағларнинг бундай манбасининг бир бирлигининг баҳоси (k_1^a) банкка тўланадиган фоизга қараганда камроқ.

$$k_1^a = I_r \cdot (1 - T)$$

Бунда T-фойдага солиқ ставкаси; I_r - кредит бўйича фоиз ставкаси.

Хўжалик субъектларидан олинган қарзлар банк кредитларидан қарзни тўлаш бўйича фарқ қилади. Фоиз харажатлари таркиби тўғрисидаги қарорга мувофиқ, бундай қарзларни ишлатганлиги учун тўланадиган фоизлар маҳсулот таннархига қўшилиши мумкин эмас. Шунинг учун бундай манбанинг капитал баҳоси тўланадиган фоиз ставкасига тенг. Облигацион қарзлар бўйича ҳолат ҳам шундай. Биринчидан, ҳар қандай компания ҳам облигация чиқаролмайди ва уни очик бозорга жойлаштиролмайди. Иккинчидан, бундай манбанинг баҳоси банк кредити баҳосига солиштирганда кўпроқ стихиялидир. Ҳар хил компаниялар ҳал хил шартлар остида кредит олиши мумкин. Шунга қарамасдан бундай ҳолатда фоизлар ставкасини маълум вақт олдиндан айтиб берилиши мумкин. Лекин гап облигацион қарз капитал баҳосининг амалий қиймати ҳақида кетар экан, бу ерда ҳолатни

олдиндан айтиб бериш қийин. Учинчидан, облигацион қарзларни жойлаштириш махсус даллоллар (банкирлар уйлари, брокерлик ва молиявий компаниялар учун ва бошқалар) учун бундай манбанинг баҳоси кўшимча параметрига боғлиқ.

Капитал баҳоси ҳисоби ҳолати мақсадга мувофиқ компаниянинг 3 та ўз маблағлари манбасидан ташкил топади: оддий ва имтиёзли акциялар, шунингдек тақсимланмаган фойда. Олдиндан шуни қайд қилиш керакки, охиригида биз устав капиталидан ташқари жами ўз маблағлари манбасини ҳисоблаймиз. Албатта, бунда бир қанча шартлар бор, масалан, «тақсимланмаган фойда» ва «қайтариб берилмайдиган маблағлар» нафақат турли хусусият ва шаклланиш шароитига, балки турли капитал баҳосига эгадир. Устав капиталининг икки бўлиниш сабаби шуки, кўпгина илмий ишларда имтиёзи акциялар ҳеч қандай асоссиз оддий акция ва қарз капитали хусусиятларини жам этган кўрсаткич сифатида қаралади. Капитал баҳосини баҳолашдаги принципиал фарқлар оддий ва имтиёзли акциялар манбаси сифатида қаралади.

Компания маблағларини тўлдиришда асосий манба бу реинвестициялаш фойдаси ҳисобланади, яъни компаниянинг жорий фаолиятини кенгайтиришда фойдаланилган ва янги инвестицион лойиҳаларда қўллашдир. Ўз навбатида, бу бир нечта хусусиятларга эга. Биринчидан, бу маблағ тез ва максимал мобилизациялашади ва қандайдир махсус механизм талаб қилмайди, яъни акция ва облигация эмиссия қилишдагидек. Иккинчидан, бир қанча фикрлар бўйича бу манба бошқаларга қараганда арзон, яъни эмиссия харажатлари йўқдир. Учинчидан, бу маблағларни инвестиция қилиш жараёни бир мунча осонроқ бўлади.

Амалиётда ҳар бир компания ўз фаолиятини, шу билан бирга, инвестиция фаолиятини турли манбалар ҳисобидан молиялаштиради. Ўз фаолиятида фойдаланилган молиявий ресурслар учун фоизлар, дивидендлар ва бошқалар тўлайди. Шу билан бирга ўз иқтисодий салоҳиятини кўтариш учун зарур харажатлар қилади. Ҳар бир маблағ манбаси жорий манбаларни таъминлашдаги харажатлар суммасидагидек ўз баҳосига эга. Бу баҳолар орасидаги аниқ боғлиқликни кўрсатиш қийиндир.

$$k_1^a < k_b < k_{ps} < k_{rp} < k_{cs}$$

Бунда k_1^a - банк ссуда фонди баҳоси; k_b – «облигацион қарз» капитал манбаси баҳоси; k_{ps} – «имтиёзли акция» маблағ манбаси баҳоси; k_{rp} – «тақсимланмаган фойда» маблағлар манбаси баҳоси; k_{cs} – «оддий акция» маблағ манбаси баҳоси.

Компания харажатларининг умумий суммасини характерловчи кўрсаткичлардан бири компания фаолиятига аванслаштирилган капитал баҳоси ҳам характерлайди ва капиталнинг ўртача тортилган баҳоси дейилади.

$$WACC = \sum_{j=1}^{\pi} k_j \cdot d_j$$

Бунда k_j - j - маблағ манбаси баҳоси; d_j - маблағарнинг умумий суммасидаги j -манбанинг улуши.

5-жадвал

Қуйидаги маълумотлар асосида компания капиталининг баҳосини аниқланг:

Т/р	Компания маблағлари манбаларининг номи	Капитал қиймати, минг сўмда	Капиталдаги баъзи бир манбаларнинг салмоғи (%)да	Шу маблағ манбасининг баҳоси (%)да
I.	Ўз ва жалб қилинган маблағлар. Шу жумладан:	114.000	76,5	18
1.1	Имтиёзли акциялар	31.000	20,8	20
1.2	Оддий акциялар ва тақсимланмаган фойда	83.000	55,7	16
II.	Қарз маблағлари Шу жумладан:	35.000	23,5	16
2.1	Узоқ муддатли кредитлар	8.000	5,4	8
2.2	Қисқа муддатли кредитлар	27.000	18,1	20
	ЖАМИ	149.000	100	17,1

Юқоридаги формула асосида компания капиталининг ўртача тортилган баҳосини ҳисоблаймиз.

$$WACC = \frac{20 \cdot 20,8 + 16 \cdot 55,7 + 8 \cdot 5,4 + 20 \cdot 18,1}{100} = \frac{416 + 891,2 + 43,2 + 362}{100} = \frac{1712,4}{100} = 17,1\%$$

Капитал ўртача баҳоси кўрсаткичи бир қатор функцияларни бажаради. Биринчидан, у корхонага тақдим этилаётган инвестиция лойиҳаларнинг самарадорлигини баҳолашда фойдаланилади. Капитал баҳоси инвестиция лойиҳасининг даромадлилиги қуйи чегарасини кўрсатади. Ҳамма инвестиция лойиҳалари самарадорлигини баҳолашда асосан улар даромадлилиги ҳисобга олинади ва ишлаб чиқаришга капитал ўртача баҳосидан юқори даромад келтирувчи лойиҳалар қабул қилинади. Иккинчидан, бу кўрсаткич капитал тузилишини баҳолаш ва уни оптималлаштириш учун фойдаланилади. Оптимал деб шундай капитал тузилишига айтиладики, яъни авансланган капиталга хизмат кўрсатиш бўйича минимал харажатларни таъминлайдиган ва капитал ўртача баҳоси минимал варианты бўйича аниқланади.

WACC қиймат нафақат ҳисоб ишларида балки аналитик ҳисоб-китобларда маълум шартлар билан боғлиқ. Хусусан, инвестицион лойиҳаларни таҳлил қилишда WACCни дисконтлаш коэффиценти сифатида қўллаш мумкин. Агар инвестициялар бир хил рискка эга ва турли хил манбаларнинг молиялаштирилишига асос бўлганда, мазкур компания инвестицион фаолиятини молиялашга хизмат қилувчи янги лойиҳаларни молиялаштириш учун қўшимча манбаларнинг жалб қилиниши компания молия рискинни бутунлай ўзгаришига олиб келади, яъни WACC қийматини ўзгаришига олиб келади. Шунини ҳам айтиш керакки, бу кўрсаткич қийматига нафақат компания фаолиятининг ички шартлари, шунингдек, молия бозорининг ташқи конъюктураси ҳам таъсир қилади. Масалан, фоиз ставкаларининг ўзгариши билан инвестицион капитал фойда нормаси ҳам ўзгаради, Бу эса WACC қийматига таъсир кўрсатади. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ҳозирги тараққиёт пайтида юртимизга жалб қилаётган узоқ муддатли капитални баҳоси аниқлаш ва уни самарадорлигини аниқлаш муҳимдир. Бу эса, инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш манбаларининг оптимал вариантини танлашда ва уларнинг самарадорлигини таъминлашда асосий роль ўйнайди.

Умуман олганда, биринчидан, инвестиция лойиҳасини молиялаштириш манбалари ичида корхонанинг ўз маблағи асосий ўрин эгаллайди. Кўп ҳолларда корхона ўз маблағларини, ўз капитали деб аталади ва у асосан қуйидагилардан ташкил топади: Устав капитали,

қўшимча капитал, резерв капитали, тақсимланган фойда, мақсадли тушумлар ва келгуси давр харажатлари ва тўловлари учун захиралар. Бунда корхона устав фонди миқдорини аниқлашда ўз чиқарган акциялардан қайта сотиб олган акциялари суммалари айрилади, иккинчидан, корхоналарнинг ўз капиталидан фарқли ўлароқ, тижорат банклари ўз капитали биринчи ва иккинчи даражали капиталларга бўлинади. Банкнинг ўз капитали- бу банк вақтинча жалб қилган қарз маблағларидан фарқли ўлароқ, бевосита банкнинг ўзига тегишли бўлган маблағлардир. Республикамизда Марказий банк томонидан тижорат банкларига ўз капиталига талаблар ўрнатилган, учинчидан, капитал баҳоси, бу инвестиция қилинган капиталнинг рентабеллик даражасини характерлайди. Капитал баҳосини аниқлаш, биринчидан, корхонанинг узок муддатли молиявий ҳолатини характерлайди, яъни корхонанинг ўз капитал баҳоси унинг потенциал инвесторлар томонидан маблағ жалб қилиниши даражасини кўрсатади. Иккинчидан, корхона капиталининг ўртача тортилган баҳоси капитал маблағлар бюджетини тузишда асосий кўрсаткичлардан бири бўлиб ҳисобланади.

3. Қарз олувчилар билан музокаралар олиб бориш ва лойиҳани тасдиқлаш жараёни

Лойиҳавий молиялаштиришни амалга оширишнинг мумкинлиги тўғрисида қарор қабул қилинган тақдирда, банк бир вақтнинг ўзида ушбу битимга бошқа банкларни жалб этиш ҳамда синдициялаштирилган кредитлаш ташкилотчиси сифатида банк синдикатини ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилади. бошқа банкларни Ушбу битимга жалб этиш ва банк синдикатини ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилинганидан кейин, етакчи банк иштирокчи банкларни излай бошлайди ва улар билан кредит келишуви лойиҳасини ишлаб чиқиш ва ҳ.к.лар бўйича дастлабки музокараларни олиб боради. Шерик банклар билан муайян музокараларни олиб боришнинг бошланиши вақтигача етакчи банк томонидан банкнинг ички кредит сиёсати билан белгиланган тартибда кредит пакети таҳлили асосида барча кредит ҳужжатлари ҳамда иштирокчи банклар ўртасида

тузиладиган инвестиция лойиҳасини биргаликда кредитлаш борасидаги ўзаро келишув лойиҳаси тайёрлаб қўйилган бўлиши керак.

Лойиҳани молиялаштириш учун кредитлар фақатгина лойиҳа иқтисодий, молиявий, техник ва экологик кўрсаткичлари билан банкнинг талабига жавоб берсагина тақдим қилинади.

Қарз олувчи корхона юридик шахс сифатида керакли тартибда ташкил этилган бўлиши ва давлат рўйхатидан ўтган бўлиши керак. Қарз олувчи бўлиб давлат органлари ёки қўрилаётган корхона бошлиқлари бўлиши мумкин эмас.

Лойиҳа менежери банк рискларини камайтириш ҳамда уни қарздор ва банк ўртасида адолатли тақсимлаш мақсадида қарздорнинг лойиҳага қўшган ўз маблағлари улушини кўпайтиришга ҳаракат қилиши лозим. Бунда лойиҳанинг умумий қийматида қарздорнинг ўз маблағлари улуши лойиҳа қийматининг 30 фоизидан кам бўлмаслиги керак.

Қарздорнинг молиявий ҳолати талаб даражасида бўлиши, унинг фаолиятида лойиҳани самарали амалга оширишга салбий таъсир этувчи банкротлик ёки бошқа суд билан боғлиқ жараёнлар хавфи бўлмаслиги керак.

Лойиҳавий молиялаштириш қарз олувчининг асосий фондларини яратиш ёки сотиб олиш ҳамда инвестиция билан боғлиқ бўлган ишчи капитални ташкил этиш мақсадида амалга оширилади.

Лойиҳавий молиялаштиришда кредитлар қуйидаги мақсадлар учун берилмайди:

- устав (низом) капиталини ташкил этиш учун;
- rischi ҳаддан ташқари баланд бўлган, шунингдек, табиатга ўта салбий таъсир кўрсатадиган лойиҳаларга;
- ишлаб чиқаришда ва амалиётда ҳали қўлланилмаган янги технология ва технологик жараёнларни қўллашни кўзда тутувчи лойиҳаларга (бундай лойиҳалар банкнинг академик бўлинмасининг махсус инновацион фондлари ҳисобидан молиялаштирилади).

Лойиҳавий молиялаштиришда қуйидаги ишларни бажариш жуда муҳимдир. Лойиҳанинг техник таҳлили. Бу босқичда қуйидаги саволга жавоб бериш зарур: лойиҳа ўзининг бошланғич смета ҳаражатларига мос ҳолда амалга оширилмоқдами?

Лойиҳавий молиялаштиришда қарздорлар тажрибали эксперт инженерларнинг (бу кўп ҳолларда махсус саволларда тавсиялар берувчи мустақил маслаҳатчилар) тавсиясига амал қилади. Бундай экспертларнинг хулосаси техник ҳисобот шаклида тавсия этилиши ва қуйидаги ҳолатларни ўзида қамраб олиши мумкин:

- зарур инвестиция миқдорини;
- келгусидаги зарур инвестицияларни (кўзда тутилмаган ҳаражатларни ва фавқулодда зарарларни қўшган ҳолда);
- лойиҳанинг қайтими учун зарур вақт. Зарар кўрмаслик нуқтаси; электр энергия, сув ва бошқа ҳаражатлар қиймати;
- лойиҳада ишлаш учун ходимларни ўқитиш имконияти;
- лойиҳада маҳсулотини сотиш бозорининг мавжудлиги.

Лойиҳаларнинг иқтисодий ва молиявий таҳлили жараёнида лойиҳа барча олинган кредитлар бўйича ўз вақтида ҳисоб-китоблар учун етарлича фойдага эга бўладими? - деган саволга жавоб олиш зарурдир.

Пул оқими таҳлили лойиҳанинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш асоси бўлиб ҳисобланади. Пул оқими ўз таркибига қуйидагиларни қамраб олади:

- лойиҳа эгаларининг акциядорлик капиталига дастлабки инвестиция қўйилмаларини ва кредиторларнинг қарз маблағларини;
- олинган фойдани;
- сарф ҳаражатларни.

Кредиторлар лойиҳанинг иқтисодий сезгирлигини жаҳон амалиётида кенг қўлланиладиган соф қоплаш коэффиценти (NPҮ Соverage Ratio) ва умумий қоплаш коэффиценти (Annual Соverage Ratio) каби кўрсаткичлар орқали аниқлашлари мумкин.

Лойиҳаларни молиялаштиришда хомийлар фаолиятини, хатарларни ва уларнинг тақсимланишини таҳлил этилади. Бу босқичда кредиторлар раҳбарларнинг фаолиятини ва уларнинг имиджини, лойиҳа иштирокчилари учун хатарларнинг ташқари тақсимотини ўрганади.

4. Лойиҳани амалга оширилишини назорат қилиш

Лойиҳавий молиялаштириш иштирокчилари лойиҳани амалга ошириш жараёнини узлуксиз назорат қилиб боради. Етакчи банк томонидан қарз олувчининг кредитни қайтариш қобилиятини, берилган кредитдан мақсадли фойдаланиши ва гаров ҳолати ёки кафилнинг молиявий ҳолати бўйича кредитдан фойдаланишнинг бутун муддати давомида мониторингни амалга оширилади. Ушбу мониторинг иштирокчи банклар талаби асосида, улар иштирокида ёки кредит шартномасида белгиланган тартибда ҳар бир иштирокчи банк томонидан мустақил амалга оширилиши мумкин.

Мониторинг жараёнида етакчи банк ва ҳар бир иштирокчи банк томонидан қарздорнинг хўжалик-молиявий фаолияти, унинг томонидан тузилган шартномаларга (бюджетларга) мувофиқ маҳсулот етказиб бериш мажбуриятларини бажарилиши, ишлаб чиқариш ҳажмлари, ноишлаб чиқариш харажатлари ва йўқотишлар, муомала чиқимлари, фойда, ўз айланма маблағларининг мавжудлиги динамикаси, товар-моддий бойликлар заҳиралари аҳволи, айланма маблағларнинг айланиши, барча банк ҳисобварақларидаги ҳаракатларни таҳлил қилади ва ушбу кўрсаткичларни қарздорнинг кредит йиғмажилдида умумлаштириб боради.

Банкка тақдим этилган гаровнинг ҳолати ва кредитдан самарали ҳамда мақсадли фойдаланиши кредит шартномасида келишилган шартларга мувофиқ жойига чиқиб ўрганилади.

Бугунги кунда банк амалиётида «Банклар ва уларнинг филиаллари томонидан инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш ва инвестиция лойиҳаларини қўллаб-қувватлаш учун берилган кредитлар (кредитга тенглаштирилган операциялар, яъни факторинг, овердрафт, лизинг, банк кафолати ва бошқалар) мониторингини юритиш» Тартибига асосан инвестицион лойиҳалар мониторинги олиб борилади ва бундай мониторинг тартиби ҳар бир банк томонидан кредит сиёсатига кўра мустақил тарзда ишлаб чиқилади.

Мазкур тартиб кредитга тенглаштирилган операциялар, яъни факторинг, овердрафт, лизинг, банк кафолати ва бошқалар учун берилган миллий ва хорижий валютадаги операциялар ва айланма

маблағларни тўлдириш учун берилган кредитларга ҳам тааллуқлидир. Кредитларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, уларни ажратиш бўйича бўйича якуний қарор Бош офис кредит қўмитаси томонидан қабул қилинади. Мазкур тартибни ишлаб чиқишдан бош мақсад берилган кредитлардан самарали фойдаланиш, кредит бўйича асосий қарз ва унга ҳисобланган фоизларни ўз вақтида ундириш, берилган кредитларнинг муаммоли кредитларга айланмаслигини ўз вақтида аниқлаш ва уларнинг олдини олиш учун тегишли чора-тадбирлар ишлаб чиқиш ҳисобланади.

Банк кредит сиёсатига кўра кредитлар мониторинги 3 босқичга бўлинади:

- 1-босқич- дастлабки мониторинг (лойиҳа экспертизаси босқичида амалга ошириладиган мониторинг);
- 2-босқич - жорий мониторинг (кредит бериш жараёнидаги мониторинг);
- 3-босқич - кейинги мониторинг (кредитни ёпиш жараёнидаги мониторинг).

Банкларда лойиҳаларга берилган кредитлар бўйича дастлабки мониторингни амалга ошириш “Ўзбекистон Республикасида банклар томонидан кредит ҳужжатларини юритиш тартиби тўғрисида”ги Низом асосида амалга оширилади.

Кредитлар мониторингини юритиш бўйича масъул бўлинмалар бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

Филиаллар миқёсида:

- кредит бўлимлари;
- юридик хизматлар бўлими.

Бош офис бўйича:

- банкнинг инвестиция фаолияти мувофиқлаштириш ва мониторинг қилиш департаменти;
- кредитлаш департаменти;
- лизинг операциялари департаменти;
- муаммоли кредитлар билан ишлаш департаменти;
- кредит рискларини бошқариш департаменти;
- корпоратив мижозлар билан ишлаш департаменти;
- юридик хизмат департаменти.

Қурилишни молиялаштириш учун берилган кредитлар бўйича етакчи ва иштирокчи банклар мониторинг жараёнида кредитланган объектда бажарилган ишлар ҳажмини назорат ўлчовини кредит шартномасида қайд этилган муддатлар ва шартлар асосида амалга оширади.

Мониторинг натижалари етакчи банк томонидан иштирокчи-банкларга ҳамда иштирокчи банклар томонидан бошқа синдикат аъзоларига синдициялаштирилган кредит ҳақидаги келишувда белгиланган муддатларда юборилади. Мониторинг сифати ва муаммоли кредитларни ўз вақтида аниқланиши бўйича жавобгарлик ҳар бир иштирокчи банк зиммасида бўлади. Мониторингни амалга ошириш банк синдикати келушивида ёки кредит шартномасида етакчи банк зиммасига юклатилиши мумкин. Бунда мониторинг сифати ва муаммоли кредитларни ўз вақтида аниқлаш борасидаги жавобгарлик етакчи банк зиммасида бўлади.

Берилган кредитлардан бошқа мақсадларда фойдаланганлик ҳолати аниқланганда, иштирокчи банклар ёки етакчи банк кредит шартномасида белгиланган тартибда, кредитнинг мақсадга номувофиқ ишлатилган қисмини қарз олувчининг талаб қилиб олингунча депозит ҳисобварағидан муддатида олдин ундириб олиш ҳуқуқига эга.

Синдициялаштирилган кредит бўйича ўз вақтида тўланмаган ҳисобланган фоизларни ундириш ва кредитни қайтариш етакчи ва иштирокчи банклар томонидан уларнинг мазкур кредит умумий суммасидаги улушига мос ҳолда қарздорнинг асосий талаб қилиб олингунча депозит ҳисоб варағида мавжуд маблағлар ҳисобидан, кредит шартномасида белгиланган тартибда ва муддатларда ундирилади.

Ҳисобланган фоизлар ва кредит қолдиғи бўйича барча мажбуриятларини бажариш учун қарз олувчининг маблағлари етарли бўлмаган тақдирда кредит учун ҳисобланган фоизлар ва кредит қарзи қолдиғини тўлаш бўйича муддати ўтказиб юборилган қарздорликни қайтариш Фуқаролик кодексининг 784-моддасига мувофиқ белгиланган навбат тартибида амалга оширилади.

Етакчи банк томонидан муаммоли кредитни пайдо бўлишини олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар бошқа иштирокчи-банклар билан келишилган ҳолда амалга оширилади.

Етакчи банк, унинг томонидан кредитлаш жараёнини нотўғри ташкил этилиши ва унинг натижасида зарар кўрилишига олиб келадиган қуйидаги ҳаракатлар бўйича жавобгар бўлади: кредит ҳужжатларини нотўғри расмийлаштириш, юзаки мониторинг ўтказиш, иштирокчи-банкларга кредит қайтарилиши билан боғлиқ бўлган муаммолар борлиги ҳақида маълум қилмаслик, қарз олувчининг депозит ҳисобрақамида маблағлари бўлган тақдирда, кредитларни қайтариш учун маблағларни ўз вақтида ўтказмаганлик ёки умуман ўтказмаганлик ва ҳ.к.

Етакчи банк мазкур битимни ташкил этиш пайтидаги бевосита ва қўшимча вақт ва маблағ сарфларини қоплаши учун қарз олувчидан воситачилик ҳақи ундириш ҳуқуқига эга. Воситачилик ҳақи миқдори синдициялаштирилган кредитлаш ҳақидаги келишувда ва кредит шартномасида назарда тутилади.

Қарз олувчи томонидан асосий қарзни ва унга ҳисобланган фоизларни кредит шартномасида келишилган муддатда қайтарилмаса, етакчи банк бошқа иштирокчи-банклар билан келишилган ҳолда Фуқаролик кодексининг 280-моддаси иккинчи қисмига мувофиқ судга мурожаат қилмасдан, ундиришни мустақил равишда гаров предметига қаратишга ҳақлидир.

Гаровга қўйилган мулкни сотишдан тушган маблағ суммаси барча ҳисоблаб ёзилган фоизлар ва кредит қарзи қолдиғини қоплаш учун етарли бўлмаган тақдирда у иштирокчи банклар ўртасида уларнинг мазкур синдициялаштирилган кредит бўйича қарздорлик қолдиғидаги улушига нисбатан мутаносиб равишда тақсимланади.

Синдициялаштирилган кредитни қайтарилишини таъминлашнинг бошқа шаклларида ҳам иштирокчи банклар талабларини қондириш худди шу тартибда амалга оширилади.

Иштирокчи банклар томонидан синдициялаштирилган кредит бўйича қарз олувчининг тўловга қобилиятлилик даражасида муаммолар пайдо бўлганлиги аниқланган тақдирда эҳтимолли йўқотишларни қоплаш учун Адлия вазирлигида 1999 йил 11 февралда 632-рақам билан рўйхатга олинган «Активлар сифатини тавсифлаш, улар бўйича мумкин бўлган йўқотишларни қоплаш учун тижорат банклари томонидан яратиладиган заҳираларни шакллантириш ва улардан фойдаланиш

тўғрисида Низом»га мувофиқ синдициялаштирилган кредитдаги улуши ҳажмида захиралар яратишга мажбурдирлар.

5. Лойиҳавий молиялаштиришда шартнома муносабатлари таҳлили

Лойиҳавий молиялаштириш тўғрисидаги шартнома қуйидаги бўлимларни ўз ичига олади:

- изох (Interpretation) - шартномада қўлланиладиган терминларнинг таърифи;

- кредит, ссуда (The Facility) - операциянинг тартиби ва структуранинг таърифи;

- фоизлар (Interest) - фоизларнинг таркибий тузилиши ва ставкасининг таърифи. Маълумки, LIBOR бу Лондондаги банклараро фоиз ставкаси ҳисобланади, бироқ унинг юридик жиҳатдан аниқланишида муаммо келиб чиқади;

- кредит тўловлари, кредитни қайтариш ва муддатини узайтириш (Repayment, Concealation & Extention) - формал, бироқ жуда муҳим тушунчалар, уларга мижоз ва ажратилган маблағлар тақдири боғлиқ;

- муҳитнинг ўзгариши (Changes & Circumstances) - айтайлик, Олий мажлисга янги солиқ турларини киритмоқда. Бундай ҳолат кредиторлар даромадлари ва мижоз мажбуриятларига қандай таъсир этади?

- аризалар ва кафолатлар (Representations & Warranties) мижознинг тақдим этаётган ҳужжатлари ва маълумотлари тўғрилигини ва у қарз олиш ҳуқуқига эа эканлигини тасдиқлаши;

- жарималар ва фоиз тўловлари (Default interest & Indemnities) - мижоз кредитни ўз вақтида қайтармаса, у тўлайдиган фоиз ва жарималар суммасини аниқлаш;

- тўловлар (payments) кредитни қайтариш ва фоизларни тўлаш усули;

- комиссиялар ва харажатлар (Fees & Expenses) - нормал жиҳатдан фоиз тўловлари таркибига кирмайдиган (бироқ кредитнинг умумий қийматига қўйилувчи) турли хил харажатлар ва комиссиялар тўлови тартиби;

▪ концессиялар ва трансфертлар (Assignments & Transfers) - синдикатлар бозорини ривожлантиришда муҳим бўлган бўлимлардан бири. Ҳар қандай кредит шартномаси фуқаролик ҳуқуқи умумий принципларига асосан кредит бўйича 3-шахс ҳуқуқларига ён босишига рухсат беради (цессия-синдикат учун 3-шахс бўлган томон, трансферт-синдикатга аъзо бўлган томон). Банк кредитларининг иккиламчи бозори, биринчи навбатда синдикатлар ликвидлигини ошириш мақсадида барча банклар турли ён босишларга рухсат бериши мумкин. Транзакцион харажатларни камайтиришга ҳаракат қиладилар. Хусусан, ҳозирда синдикатлашган (ва оддий) кредитлар бўйича ҳужжатларни соддалаштириш тенденцияси кузатилмоқда.

▪ ҳуқуқ ва юрисдикция (Law & Jurisdiction) - кўпинча барча шарномалар синдикат ташкилотчиси ва томонлар келишувидан келиб чиқиб, инглиз, немис, швейцар қонунчилиги асосида тузилади;

▪ бошқа масалалар (Miscellaneous) - шартнома устида ишлаш. Шартнома устида иш олиб борганда, 3 асосий ҳолатга диққатни қаратиш керак. Биринчидан, шартнома матнида бошланғич шартларнинг мижоз учун тўғри ва фойдали этиб акс эттирилиши зарур. Иккинчидан, шартноманинг амал қилиш даврида мижоз учун турли чекловлар ўрнатувчи моддаларга эътиборни қаратиш муҳим. Шунингдек кредитор маблағларни қайтаришни талаб қилиб олишга имкон берувчи моддаларни ҳам шарномага киритиш муҳим ҳисобланади. Учинчидан, кредитдан фойдаланганлиги учун мижоз тўлайдиган солиқларни аниқлашга катта эътибор бериш керак. Баъзан бу масалалар жуда муҳим ҳисобланганлиги боис улар «Term Sheet» таркибига киритилади.

Кредит шартномасининг яқуний вариантыни ишлаб чиқиш ва имзолаш фақатгина етакчи банк ва иштирокчи банклар ўртасида мазкур инвестиция лойиҳасини биргаликда кредитлаш тўғрисида ўзаро келишув тузилгандан кейин амалга оширилади. Лойиҳавий молиялаштиришда турли инвестор ва кредиторларнинг маблағлари иштирок этиши мумкин, яъни маблағларнинг синдикатлашуви рўй беради. Шу жиҳатдан ҳам лойиҳавий молиялаштиришни синдикатлашган кредитлаштириш деб аташимиз ҳам мумкин. Ҳозирда еврокредит бозорида ҳаракат қилувчи банк синдикат ва

консорциумларининг лойиҳаларни молиялаштиришдаги роли кундан кунга ўсиб бормоқда. Республикамизда инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда ҳам еврокредитлар ва бошқа ривожланган чет давлат банкларининг кредитлари, хорижий инвесторларнинг маблағлари, республика акционер тижорат ва хусусий банкларининг кредитлари иштирок этмоқда.

Синдициялаштирилган кредитни бериш қарз олувчи ва иштирокчи банклар ўртасида тузиладиган кредит шартномаси асосида амалга оширилади. Синдициялаштирилган кредит бериш муддати йирик инвестиция лойиҳаларини қопланиш муддатига боғлиқ ҳолда кредит шартномасида белгиланади. Синдициялаштирилган кредитдан фойдаланганлик учун фоиз ставкаси миқдори синдициялаштирилган кредит тўғрисидаги келишув шартларига кўра қарз олувчи ва иштирокчи банклар ўртасида тузиладиган кредит шартномаси асосида белгиланади. Зарар кўриб ишловчи, ноликвид балансга эга бўлган хўжалик юритувчи субъектларга ҳамда самарасиз инвестиция лойиҳаларини тақдим қилган хўжалик субъектларига синдициялаштирилган кредитлар берилмайди. Синдициялаштирилган кредит олгандан кейин молиявий аҳволи ёмонлашган қарздордан берилган кредитлар ўрнатилган тартибда муддатидан аввал ундириб олиш чора-тадбирлари кўрилиши лозим. Бу қоида кредит шартномасида албатта қайд этилган бўлиши керак.

Ривожланаётган давлатларда лойиҳавий молиялаштириш ўз хусусиятига эга, яъни кўп ҳолларда улар концессия шартномасига асосланади. Бу шартноманининг мазмуни шундан иборатки концессионер (лойиҳачи компания) келишилган давр мобайнида (20, 30 ва ундан ортиқ йилларга) инвестиция фаолиятининг объектини қуриш, молиялаштириш, бошқариш ва хизматини ташкил этиш билан боғлиқ жавобгарликни ўз зиммасига олади. Сўнг эса объект давлатга (давлат корхонаси) топширилади. Концессия даврида концессионер объектдан фойдаланиб даромад олади, инвестиция лойиҳасини молиялаштириш бўйича харажатларини қолайди. Лойиҳаларни молиялаштиришнинг бундай усули сўнги вақтларда саноати ривожланган давлатларда ҳам кўп инфраструктурали лойиҳаларни молиялаштириш схемасининг таркибий қисми ҳисобланади.

Лойиҳавий молиялаштириш тўғрисида фикримизга яқун ясаб қуйидагиларни қайд этишимиз мумкин:

- лойиҳавий молиялаштиришнинг асосий тури бу - синдикатлашган кредитлаштириш бўлиб, унда турли инвестор ва кредиторлар ўз риски ва маблағлари билан иштирок этади;

- лойиҳавий молиялаштиришнинг жаҳон амалиётида турлича усуллари ва манбалари мавжуд бўлиб, ҳар бир давлат ўз иқтисодий ва инвестицион сиёсати, бозор механизмининг амал қилиш даражасига қараб бу усуллардан фойдаланиши мумкин;

- лойиҳавий молиялаштириш объекти бўлиб аниқ мақсадни кўзлаган, иқтисодий ва молиявий жиҳатдан самарали бўлиши режалаштирилган лойиҳалар ҳисобланади;

- лойиҳавий молиялаштиришда энг асосий жараён бу лойиҳа ҳужжатларининг техник, иқтисодий, молиявий, экологик таҳлили ҳисобланиб, бу жараённинг қанчалик чуқур ва савияли ўтказилиши лойиҳанинг келгуси тақдирини белгилаб беради.

6. Турли тармоқларда лойиҳавий молиялаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари

Мамлакат мустақиллигининг дастлабки йилларида ҳукумат томонидан иқтисодиётга хорижий инвестицияларни жалб этиш тадбирларини амалга ошириш тамойиллари ишлаб чиқилди. Ташқи иқтисодий фаолиятни янада эркинлаштириш соҳасида аниқ мақсадни кўзлаб сиёсат юритиш, республика иқтисодиётига бевосита хорижий инвестицияларини кенг жалб этишни таъминлайдиган ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа шарт-шароитларни тобора такомиллаштириш, республикага жаҳон даражасидаги технологияларни етказиб бераётган, халқ хўжалигининг замонавий таркибини вужудга келтиришга кўмаклашаётган хорижий инвестицияларга нисбатан эшикларни очиб қўйиш сиёсатини изчиллик билан ўтказиш ва маблағларни республика мустақиллигини таъминлайдиган рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган энг муҳим устувор йўналишларда жойлаштириш тамойиллари шулар

жумласидандир. Аслида у ёки бу нарсани ташкил этиш ёки мавжуд муаммоларни ҳал этишда унинг асосига илмий жиҳатдан асосланиб қўйилган принциплар муҳим аҳамият касб этади. Агар принциплар илмий жиҳатдан асосланиб, тўғри қўйилган бўлса, тизимда вужудга келиши мумкин бўлган муаммоларнинг асосий қисми ана шу принципларга риоя этишнинг бузилганлиги билан белгиланади. Шу сабабли, вужудга келган муаммони ҳал этиш учун, энг аввало, асос сифатида қабул қилинган принципларга сўзсиз риоя этишнинг таъминланишига тўлиқ эришмоқ зарур. Акс ҳолда, муаммони ҳал этишнинг иложи бўлмайди ва у янада ўткирлашаверади. Бу билдирилган фикрлар барча иқтисодий жараёнларга, шунингдек, лойиҳавий молиялаштиришга ҳам тўлиқ тегишлидир.

Лойиҳавий молиялаштиришда лойиҳавий хужжатлар (лойиҳани техник-иқтисодий асосланиши) лойиҳавий таҳлилнинг объекти бўлиб ҳисобланади ва у лойиҳанинг иқтисодий, молиявий самарадорлигини ва лойиҳа бўйича харажатларни аниқлаш, молиялаштириш манбалари ва хатарларни баҳолашдек ўз мақсадига эга бўлади.

Қандай турдаги лойиҳалар лойиҳавий молиялаштиришга мос келиши мумкин?

Авваламбор, лойиҳавий молиялаштиришнинг асоси бўлиб мустақил ва мақсадлари аниқ белгиланган лойиҳалар ҳисобланади. Лойиҳа натижаси бўйича олинган соф пул оқимининг миқдори шундай белгиланиши лозимки, келгусида кўзда тутилмаган харажатларни ҳам ҳисобга олиш имконияти бўлсин. Лойиҳа кўп сонли лойиҳа иштирокчиларининг талаби ва манфаатларини қондириши зарур. Лойиҳа хатарларни унинг иштирокчилари ўртасида мос тақсимлаш имконияти мавжуд бўлишини кўзда тутиши зарур.

Лойиҳавий молиялаштиришда юқори даражали хатарларнинг бўлишини ҳисобга олган ҳолда кредиторлар хатарларни самарали бошқаришни таъминлашга ҳаракат қилади.

Лойиҳавий молиялаштириш орқали молиялаштирилган лойиҳалар асосан иқтисодиётнинг қуйидаги тармоқ ва секторларида иштирок этиши мумкин:

- телекоммуникация;
- транспорт;

- фойдали қазилмаларни қазиш;
- энергетика;
- қайта ишловчи ва бошқа айрим тармоқларда.

Лойиҳавий молиялаштиришни керакли тартибда ташкил этиш учун банк томонидан махсус масъулиятли шахс - лойиҳа менежери тайинланади. Лойиҳа менежери лойиҳани амалга оширилиши ва унинг мониторинги бўйича масъулиятни ўз зиммасига олади.

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар:

- Инвестиция лойиҳалари ўртасидаги рақобат курашининг вужудга келиши, одатда, қандай сабабларга асосланади?
- «Лойиҳани асослаш» ва «техник иқтисодий асослаш» деганда нимани тушунаси?
- Лойиҳани ишлаб чиқиш жараёнида ҳисобга олиш лозим бўлган техник қарорларнинг қайси жиҳатларини биласиз?
- Лойиҳанинг иқтисодий асосланиши деганда нимани тушунаси? Техник асослашчи?
- Лойиҳани баҳолашнинг қандай услубиётини биласиз?
- Инвестиция лойиҳасини техник-иқтисодий асослаш деганда нимани тушунаси?
- Лойиҳавий молиялаштиришда лойиҳани техник-иқтисодий асослашни мажбурийлигини қандай изоҳлайсиз?
- Техник-иқтисодий асослашнинг босқичларини биласизми?
- Инвестиция лойиҳаларини техник-иқтисодий асослашнинг асосий мақсади нималардан иборат?
- Техник-иқтисодий асослаш дастлабки техник-иқтисодий асослашдан қандай фарқланади?
- Лойиҳанинг инвестиция олди фазасида қандай чора-тадбирлар амалга оширилади?
- Инвестиция лойиҳаларининг техник-иқтисодий асослашларни ишлаб чиқиш бўйича қандай тавсияларни биласиз?
- UNIDO услубиёти қандай хусусиятларга эга?
- Лойиҳаларни тайерлаш ва баҳолаш учун UNIDOнинг дастурли воситаларидан COMFAR дастури тўғрисида нималарни биласиз?

- Инвестиция лойиҳаларини техник-иқтисодий асосларини ишлаб чиқишнинг UNIDO услубиёти қандай бўлимлардан иборат?
- Капитал баҳоси концепцияси тўғрисида нималарни биласиз?
- Банкнинг ўз капитали деганда нимани тушунасиз?
- Банк капиталининг I ва II даражали капитали нималардан иборат?
- Компания харажатларининг умумий суммасини характерловчи кўрсаткичлардан бири компания фаолиятига аванслаштирилган капитал баҳоси ҳам характерлайди ва капиталнинг ўртача тортилган баҳоси дейилади. У қандай аниқланади?
- Инвестицион лойиҳаларни таҳлил қилишда WACC кўрсаткичи қандай хусусиятларга эга?
- Лойиҳавий молиялаштиришда кредитлар қайси мақсадлар учун берилмайди?
- Лойиҳавий молиялаштиришнинг босқичларига нималар киради?
- Лойиҳавий молиялаштиришда мониторингнинг вазифаси нималардан иборат?
- Синдициялаштирилган кредит бўйича ўз вақтида тўланмаган ҳисобланган фоизларни ундириш ва кредитни қайтариш қандай тартибда ундирилади?
- Лойиҳавий молиялаштириш тўғрисидаги шартнома қандай бўлимларни ўз ичига олади?
- Синдициялаштирилган кредитни бериш қарз олувчи ва иштирокчи банклар ўртасида қандай амалга оширилади?
- Лойиҳавий молиялаштириш орқали молиялаштирилган лойиҳалар асосан иқтисодиётнинг қайси тармоқ ва секторларида амалга оширилади ва унинг сабабларини изоҳлаб беринг?

4-БОБ.

ЛОЙИХАВИЙ МОЛИЯЛАШТИРИШ УСУЛЛАРИ ВА ШАКЛЛАРИ

1. Иштирокчилар ўртасида рискларнинг тақсимланишига кўра лойиҳавий молиялаштиришнинг таснифланиши (регрессиз, чекланган регресси ва тўлиқ регресси лойиҳавий молиялаштириш)

Жаҳондаги кўпгина банклар ўз фаолиятида ўз зиммасига қандай риск даражасини олишига қараб, лойиҳавий молиялаштириш қуйидаги уч турга ажратилган:

1. Регресс ҳуқуқисиз кредитлаш (non – resource financing);
2. Тўлиқ регресс ҳуқуқи билан кредитлаш (full – resource financing);
3. Чекланган регресс ҳуқуқи билан кредитлаш (limited – resource financing).

Қарз олувчига нисбатан ҳеч қандай регрессиз бўлган лойиҳавий молиялаштиришда кредитор ўз зиммасига лойиҳани амалга ошириш билан боғлиқ барча сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, савдо-сотиқ рискларини олади. Бунда кредитор фақатгина лойиҳа, кредит ва фоиз тўловлари учун бўлган пул оқимларини назарда тутади. Лойиҳавий молиялаштиришнинг бу кўриниши қарз олувчи учун энг нархи баланд ҳисобланади, чунки кредитор бундай риск даражасини ўзига олар экан, унга тенг келувчи компенсацияга ҳам ҳақли бўлади.

Қарз олувчига нисбатан тўлиқ регресси лойиҳавий молиялаштириш жаҳон амалиётида кўпроқ тарқалган. Бу турнинг афзаллик томонлари шундан иборатки, қарз олувчи лойиҳани молиялаштириш учун пул воситаларини нисбатан тезроқ олиш имкониятига эга бўлади. Молиялаштиришнинг бошқа турларидан пул маблағларини жалб қилишнинг нархи арзон бўлиши билан фарқланиб туради.

Қарз олувчига нисбатан тўлиқ регресси лойиҳавий молиялаштириш қуйидаги ҳолларда ишлатилиши мумкин:

- республика ёки регионал аҳамиятга эга, инфраструктурани шакллантириш бўйича даромадсиз бўлган, пастрентабелли лойиҳаларни молиялаштириш учун пул маблағлари керак бўлганда;

- экспорт кредит шаклида пул маблағларини тақдим этишда, чунки экспорт кредитларни бериш бўйича махсус ташкилотлар қўшимча учинчи тараф гаровсиз лойиҳа рискларини ўз зиммасига олиш ҳуқуқига эгадирлар ва кредитни фақатгина шундай шаклда беришга тайёрлар;

- лойиҳа бўйича кафолатларнинг етарли бўлмаганида;

- инвестицион харажатларининг кўпайишига катта таъсирчанлиги бўлган кичик лойиҳаларга пул маблағлари тақдим этилганда.

Қарз олувчига нисбатан чекланган регресси лойиҳавий молиялаштириш лойиҳани амалга ошириш билан боғлиқ бўлган барча лойиҳаларни назарда тутди. Лойиҳа рисклари лойиҳа иштирокчилари орасида шундай тақсимланган бўладики, уларга боғлиқ бўлган рискларни ўзлари қабул қилишга тайёр бўладилар.

Жаҳон амалиётида лойиҳавий молиялаштиришнинг бир қанча турлари мавжуд (6-жадвал).

6-жадвал

Лойиҳавий молиялаштириш турлари

Классификацияси	Турлари
Кўлами бўйича	Банк лойиҳавий молиялаштириш; Корпоратив лойиҳавий молиялаштириш;
Ресурс манбалари бўйича	Саноат корхонасини ўзининг пул маблағлари орқали; Банк кредитлари орқали; Инвестициялар орқали; Қарз облигациялари орқали; Фирма кредитлари орқали; Лизинг орқали.
Архитектураси бўйича	Параллел молиялаштиришли; Босқичма – босқич молиялаштириш.
Регресс бўйича	Регресс ҳуқуқсиз кредитлаш; Тўлиқ регресс ҳуқуқи билан кредитлаш; Чекланган регресс ҳуқуқи билан кредитлаш.

2. Кўламига кўра инвестицияларни лойиҳавий молиялаштириш (банк ва корпоратив шакллари). Маблағлар манбаи ва уларнинг ҳаракат йўналишлари бўйича лойиҳавий молиялаштиришнинг таснифланиши

Лойиҳавий лойиҳалаштиришни кўлами бўйича ҳам турларга бўлиш мумкин:

- банк лойиҳавий молиялаштириш;
- корпоратив лойиҳавий молиятириш.

Лойиҳавий молиялаштиришнинг биринчи кўринишида лойиҳани асосан банклар амалга оширадilar. Шу билан бирга асосий қарз берувчилар бўлиб банклар қолишади. Иккинчи кўринишда эса, лойиҳани мавжуд корпорациялар амалга оширади. Бунда етакчи ўринни банклар эмас, балки корпорациялар эгаллаган бўлишади.

Корпоратив лойиҳавий молиялаштириш - инвестицион лойиҳасининг молия манбаси компаниянинг ўз маблағлари ҳисобига амалга оширилади, биринчи ўринда амортизация фондлари ва тақсимланмаган даромад (фойда) ҳисобланади.

Банк лойиҳавий молиялаштириш - инвестицион лойиҳасининг молия манбаси асосан ёки қисман банк кредитлари ҳисобига амалга оширилади. Банк кредитлари аниқ шартлар асосида берилади.

Лойиҳавий молиялаштиришнинг ҳамма шаклларида қарзни қайтариш муддатлари лойиҳа бўйича пул оқими тушумлари билан узвий боғланади. Лойиҳавий ва корпоратив молиялаштиришнинг ўзига хос белгилари қуйидаги жадвалда келтирилган.

7-жадвал

Лойиҳавий ва корпоратив молиялаштиришнинг ўзига хос белгилари

	Лойиҳавий молиялаштириш	Корпоратив молиялаштириш
Қарздор	Махсус мақсадлардаги компания	Лойиҳани амалга оширувчи компания билан ҳомий ўртасида умумий жавобгарлик
Кредитни узиш манбаи	Кредитни қайтариш, одатда, лойиҳанинг пул маблағлари	Одатда кредитни узиш манбаи лойиҳадан олинади. Лекин

	оқими доирасида олиб борилади. Ҳомийга қўйиладиган регресс ҳуқуқи чекланади	унинг шарт-шароити бош компания томонидан лойиҳанинг дастлабки босқичида етишмайдиган маблағларни қоплашни ҳам қўшиб, тўлиқ қўллаб- қувватлаш ҳисобланади.
Рискларнинг тақсимланиши	Манфаатдор шахсларнинг лойиҳани амалга ошириш билан боғлиқ бўлган рискларни шартнома ва битимларда белгиланган тартибда тақсимлаб олади	Лойиҳани амалга ошириш билан боғлиқ бўлган рисклар тўлиқ ҳолда ҳомий зиммасида бўлади.
Кредит таҳлили мезонлари	Қарор фақат лойиҳанинг даромаддорлиги ва пул маблағлари оқимини баҳолашдан келиб чиққан ҳолда қабул қилинади. Рисклар учун ҳамкорликда жавобгарлик схемаси тузилади, бу эса молиялаштириш учун муҳит яратишга хизмат қилади	Лойиҳанинг амалга ошувчанлиги кўриб чиқилади, лекин бош компаниянинг кредитга қобилигига кўпроқ эътибор берилади. корхонани текшириш имкониятлари борлигига боғлиқлик.
Таъминлаш тадбирлари	Рискларни дастлабки тақсимлаш. Рискларни тақсимлаш манфаатдор шахслар ўртасида тузиладиган шартномаларда ва кредиторлар ўртасида битимларда олдиндан белгилаб қўйилади.	Бошқа иложи топилмай қолганда берилган кредитларни ундириш ҳомий- кафидан ўз мажбуриятларини бажаришни талаб қилиш ёки гаровни бажариш йўли билан ўтказилади.
Кредитни таъминлаш шартлари	Кредитлаш шартлари риск даражасига қараб ўзгаради. Бош банк шартларни белгилайди, ҳар бир лойиҳа учун махсус контракт тузилади.	Зарурий ўзгартиришлар киритилмайдиган асосий шартлар сифатида кредит битими, пул маблағларидан фойдаланиш ва уни кредитга бериш тўғрисидаги шартнома, шунингдек, суғурта шартномаси мазмуни қўлланилади. Музокаралар

		предмети фойз ставкаси, қарзни узиш муддатлари ва усулларига алоқадор масалалар билан чекланади.
Лойиҳа тўғрисида ахборотни йиғиш ва таҳлили қилиш	Реализатор компания бош банкка ахборот тақдим этади ва ахборот учун жавобгар бўлади. Тижорат сирини сақлаш тўғрисидаги шартномани тузишда ахборотга синдикат билан ҳамкорликда эгаллик қилинади.	Ҳар бир молия институти кредит таҳлилини мустақил ўтказади, реализатор компания тақдим этган ҳужжатлар асосида қарор қабул қилади. Олинган ахборот ошкор қилинмайдиган тарзда ҳар бир молия институтларининг ўзида сақланади.
Харажатлар	Турли хил чиқимлар, хусусан, ускунавий масалалар ва бошқалар, адвокатлар ва маслаҳатчилар хизматларига тўловлар пайдо бўлади. Одатда лойиҳани амалга оширадиган компания харажатларни, шу жумладан комиссия харажатларни ўз зиммасига олади ва уларни бевосита тўлайди	Кредит таҳлилини ўтказиш чиқимларини ҳар бир молия институтининг ўзи кўтаради. Мажбуриятларни таъминлаш ва унинг ижроси билан боғлиқ чиқимлар компания томониан тўланади.

Лойиҳавий молиялаштириш бош (она) компаниянинг бевосита кредит олишига қараганда қатор афзалликларга эга: кредитор учун шартнома битимлари ёки реал активлар лойиҳанинг суғурта таъминоти бўлиб хизмат қилади; лойиҳа бўйича айрим ўзига хос рискларни бош компания томонидан кредиторга юклаш имкониятини беради; кредитор ҳукуматнинг ноқулай чора-тадбирлари юзасидан келиб чиқадиган беқарор сиёсий вазиятларда молиялаштирилаётган лойиҳалар бўйича рискларни ўз зиммасига олади; катта қийматли лойиҳа учун синдициялаштирилган кредитни олиш ушбу мақсадга бевосита кредит олишдан нисбатан осонроқ.

Хуллас, республикада инвестиция фаолияти тараққиётини таъминлашда лойиҳавий молиялаштириш муҳим аҳамиятга эга. Бу жараёнда лойиҳавий молиялаштиришнинг энг асосий ва ҳал қилувчи

босқичларидан бўлган инвестиция олди тадқиқотлари (техник-иқтисодий асослаш услуги)ни тадқиқ этиш ўзига хос долзарблик касб этади.

3. Инвестицияларни лойиҳавий молиялаштиришнинг параллел ва кетма-кетлик усуллари

Лойиҳавий молиялаштиришни жаҳон амалиёти тажрибасидан келиб чиққан ҳолда молиялаштириш тартибига (Архитектураси бўйича) қараб икки турга бўлиш мумкин:

- параллел молиялаштириш;
- кетма-кетлик молиялаштириш.

Биринчи тур молиялаштириш, одатда, ҳамкорликдаги молиялаштириш, деб ҳам аталади, яъни бир нечта кредит муассасалари инвестиция лойиҳасининг амалиётга татбиқи учун қарз маблағларини ажратади. Бу бир томондан банкларга берадиган кредит суммаларининг меъёрий чегарасига риоя қилишига имконият берса, иккинчи томондан ўз кредит рискларини камайтиради. Амалиётда ҳамкорликдаги молиялаштиришнинг икки шакли қўлланилади:

Мустақил параллел молиялаштириш, яъни ҳар бир банк қарздор билан кредит шартномасини тузади ва инвестиция лойиҳасининг ўзига тегишли қисмини молиялаштиради.

Ҳамкорликдаги молиялаштириш, яъни кредиторлар ягона синдикат (консорциум)га бирлашади; ягона кредит шартномаси тузилади; синдикат (консорциум)ни шакллантиришни, кредит шартномасини имзоланиши менеджер - банк амалга оширади; келгусида кредит шартномасининг амалга оширилиши устидан назорат ва зарур ҳисоб китоб операцияларини синдикат (консорциум) таркибига кирувчи махсус агент-банк амалга оширади ва бунинг эвазига комиссия ҳақ олади.

Бугунги кунда лойиҳавий молиялаштиришнинг иккинчи тури кенг тарқалгандир. Лойиҳавий молиялаштиришнинг босқичма-босқич молиялаштириш тури йирик нуфузли банкнинг иштирокида амалга оширилади. Бундай нуфузли биринчи тоифали тижорат банклари

инвестиция лойиҳаларини экспертизаси бўйича тажрибали мутахасисларнинг мавжудлиги, кредитлаш имкониятининг юқорилиги сабабли лойиҳаларни кредитлаш учун катта миқдорда аризалар олишади. Лекин бу йирик тижорат банклари ҳар доим ҳам барча лойиҳаларни молиялаштириш имкониятига эга бўлмайди ёки бу ҳолат уларнинг балансига салбий таъсир этиши мумкин.

Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда бундай банклар лойиҳаларни кредитлаш жараёнининг ташаббускори вазифасини бажаради. Корхонага қарз берилгандан сўнг ташаббускор - банк концессия шартномаси бўйича қарздорга нисбатан ўз талабларини бошқа кредиторга узатади. Инвестиция лойиҳасини баҳолагани, кредит шартномасини ишлаб чиққани ва қарз бергани учун ташаббускор - банк коммиссион ҳақ олади. Бу қайд қилинган лойиҳавий молиялаштириш турларида асосий рол ташаббускор - банк сифатида иштирок этувчи йирик тижорат банки ва халқаро молиявий институтлар зиммасига тўғри келади.

Сўнгги даврларда «лойиҳа облигациялари» деб номланувчи қимматли қоғозларни муомалага чиқарувчи ва жойлаштирувчи молиявий компания ва банклар ҳам лойиҳавий молиялаштиришнинг асосий иштирокчиларига айланган. Дастлабки вақтларда бундай облигацияларни муомалага чиқариш инвестиция лойиҳаларини бошланғич даврдан молиялаштириш учун эмас, балки банкдан олинган лойиҳавий кредитни қайта молиялаштириш мақсадида амалга оширилар эди. 1990 йилларнинг ўрталаридан бу облигациялар инвестиция лойиҳаларини бошланғич даврдан молиялаштириш учун муоммалага чиқарилмоқда.

Ривожланаётган давлатларда лойиҳавий молиялаштириш ўз хусусиятига эга, яъни кўп ҳолларда улар концессия шартномасига асосланади. Бу шартноманининг мазмуни шундан иборатки концессионер (лойиҳачи компания) келишилган давр мобайнида (20, 30 ва ундан ортиқ йилларга) инвестиция объектини қуриш, молиялаштириш, бошқариш ва хизматини ташкил этиш билан боғлиқ жавобгарликни ўз зиммасига олади. Сўнг объект давлатга (давлат корхонаси) топширилади. Концессия даврида концессионер объектдан фойдаланиб, даромад олади, инвестиция лойиҳасини молиялаштириш

бўйича харажатларини қоплайди. Лойиҳаларни молиялаштиришнинг бундай усули сўнги вақтларда саноати ривожланган давлатларда ҳам кўп инфратузилмали лойиҳаларни молиялаштириш схемасининг таркибий қисми ҳисобланади.

4. Инвестицияларни лойиҳавий молиялаштириш манбаларини аниқлаш ва молиялаштириш схемасини ишлаб чиқиш

Лойиҳавий молиялаштириш инвестицияларни молиялаштиришнинг махсус механизми ресурслар манбаларини таҳлил қилиш ва баҳолаш, молиялаштиришнинг ўзига хос тамойили ва усуллари, синдициялаштирилган кредитни қоплашнинг ўз шартлари, лойиҳаларни бошқариш усулларига эга. Бундай молиялаштириш субзаёмлар асосида қарзларни шакллантириш ва субкредитлар бериш йўли билан амалга оширилади. Лойиҳавий молиялаштириш асосини корпоратив манфаатлар муштараклиги негизида иштирокчиларнинг ўзаро мураккаб молиявий муносабатлари ташкил қилади.

Лойиҳавий молиялаштириш, одатда, жаҳондаги турли минтақаларда қўшма корхоналар, улар шўьбаларини ташкил қилиш мақсадида йирик харажатларни молиялаштиришни кўзда тутлади. Бунда лойиҳаларни молиялаштириш асосий фаолиятдан алоҳида, харажатларни молиялаштириш учун катта маблағларни жалб этиш йўли билан амалга оширилади. Лойиҳавий молиялаштиришнинг бундай механизми ёрдамида кредитлаш рикслари минималлаштирилади. Лойиҳавий молиялаштиришда қарз бевосита лойиҳа ташаббускорига эмас, балки синдициялашган кредит иштирокчилари назоратида бўлган институтга берилади, у эса ўз навбатида маблағларни лойиҳани амалга ошириш учун жавобгар бўлган шўьба корхонага ёки қўшма корхонага ўтказди. Синдициялашган кредитни берувчи институт, одатда, лойиҳа натижаси бўйича маҳсулотни келажакда етказиб бериш ҳисобидан аванс тўловларни амалга оширади. Бу маҳсулотни контракт бўйича молия институтидан бош (она) компаниянинг бошқа корхонаси сотиб олади.

Лойиҳавий молиялаштиришнинг молиявий схемаларини иккита турга ажратиш мумкин: параллел молиялаштириш; босқичма-босқич молиялаштириш.

Параллел молиялаштиришнинг қуйидаги афзалликлари мавжуд, яъни лойиҳавий молиялаштиришнинг параллел молиялаштириш шакли банкларга бир томондан меъёрларга амал қилган ҳолда кредит бериш имкониятини берса, иккинчи томондан кредит рискларини пасайтиради. Кўп ҳолларда лойиҳани молиялаштириш ташаббускори сифатида нуфузга эга бўлган тижорат банкининг ёки халқаро молия институтларининг иштирок этиши қарздорнинг ўз вақтида кредитни қайтаришига қўшимча кафолат беради. Кредит шартномасига қилинган қўшимчаларда агар қарздор молиялаштиришда иштирок этаётган бирор кредитор олдидаги тўлов мажбуриятини бажармаса бош кредитор кредитни муддатидан олдин ундириб олиш ҳуқуқига эга бўлади.

Инвестиция лойиҳаларини ҳамкорликда (қўшма) молиялаштиришнинг қуйидаги кўринишлари (шакллари) мавжуд?, яъни ҳамкорликда молиялаштиришнинг икки шакли кўп қўлланилади:

- мустақил параллел молиялаштириш, бунда ҳар бир банк қарз олувчи билан кредит шартномаси тузади ва инвестиция лойиҳасида ўзига тегишли бўлган қисмини молиялаштиради (сублойиҳа);

- кўпчилик бўлиб ҳамкорликда молиялаштириш, бунда барча кредиторлар тўпланиб битта синдикатга бирлашадилар; ягона кредит шартномаси тузилади; кредит шартномасини тайёрлаш ва имзолашни банк-менеджер амалга оширади; кейинги босқичда кредит шартномасини амалга ошириш устидан назоратни (айрим ҳолларда инвестиция лойиҳасини умуман амалга оширишни) ҳамда зарур ҳисоб-китоб операцияларини синдикат таркибидаги махсус банк-агент маълум миқдордаги комиссия ҳақ эъвазига амалга оширади.

Инвестиция лойиҳаларини босқичма-босқич молиялаштиришнинг ўзига хос хусусияти, асосан, биринчи синф тоифасидаги банкларда инвестиция лойиҳаларининг экспертизаси бўйича тажрибали мутахассисларнинг мавжудлиги, банк оламида юқори нуфузга эгаллиги туфайли лойиҳаларни кредитлаштириш бўйича кўплаб аризалар келиб тушади. Бироқ, йирик банклар ҳам ҳар доим бу лойиҳаларни уларнинг

балансига салбий таъсир этиши мумкинлигиёки бошқа сабаблар оқибатида молиялаштира олмайди. Шунинг учун кўп ҳолларда бу банклар лойиҳани кредитлаштиришнинг ташаббускори сифатида фаолият юритиши мумкин. Инвестиция лойиҳасини самарадорлигини баҳолагани учун ва кредит шартномасини ишлаб чиққани учун ташаббускор банк комиссия ҳақ олади. Кредит берилгандан сўнг ташаббускор банк шартнома бўйича қарздорга нисбатан ўз талабини бошқа кредиторга беради.

Лойиҳавий молиялаштириш (синдикатлашган кредитлар)да мижознинг кредит бўйича тўлов мажбуриятларига таъминот сифатида қуйидагиларни айтиш мумкин:

- банк кафолатлари;
- лойиҳада маҳсулот сотишдан тушумнинг ажратилиши;
- турли кўринишдаги давлатнинг қўллаб-қувватлаши: "стэндбай" резерв кредитлари, субординациялашган қарзлар, кафолатлар ва ишончномалар ва бошқалар.

Кредит таъминоти молиялаштиришнинг қуйидаги босқичларида қуйидаги ҳужжатлар билан расмийлаштирилади:

- кафолат хати;
- 3-шахс топшириқ шартномаси;
- гаров мажбурияти ва бошқалар.

Таъминотни расмийлаштириш кредит шартномасини расмийлаштиришнинг ҳар бир босқичида амалга оширилади. Йирик инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш манбалари 3 хил кўринишда бўлади (расм). Булар:

- жалб қилинган маблағлар ҳисобидан молиялаштириш.
- ўз маблағлари ҳисобидан молиялаштириш.
- қарз маблағлари ҳисобидан молиялаштириш.

Йирик инвестицион лойиҳаларни жалб қилинган маблағлар ҳисобидан молиялаштириш лойиҳанинг ташкилий-ҳуқуқий шаклига қараб ҳар хил бўлади.

Устав капиталини шакллантириш бу ташкилотнинг ташкилий-ҳуқуқий шаклига боғлиқ бўлади. Масъулияти чекланган жамиятда устав капитал таъсисчилар ҳисобидан шакллантирилади. Акциядорлик жамиятларда акциядорлар томонидан сотиб олинган жамиятнинг барча

акциялари номинал қиймати йиғиндисидан иборат бўлади. Жамиятнинг барча оддий акциялари нархи бир хил бўлиши шарт. Жамиятнинг устав капитали унинг кредиторлари олдидаги қарзларини жамиятдаги мулкларнинг минимал ҳажми билан кафолатлайдиган бўлиши керак. Жамият оддий акцияларни сотишдан ташқари бир ёки бир неча хил имтиёзли акциялар ҳам сотиши мумкин.

Устав капиталини пул маблағи, мулк тўлови, мулкый ҳуқуқ, қимматли қоғозлар билан шакллантириш мумкин. Устав капитали - бу акциядорлик жамиятининг иқтисодий фундаменти. Агар акциядорлик жамияти ва унинг активлари йўқ бўлиб қолса, унда жамиятдан қоладиган - бу устав капиталдир. Айтилишига асосан акциядорлик жамиятини тугатиш комиссияси акциядорларнинг қўлидаги акциялар миқдори бўйича ҳисоблашади.

Устав капиталининг ўзгаришлари фақат акциядорлар умумий йиғилишининг қарорига асосан ўзгартирилади. Бу йиғилишда қуйидаги масалаларни кўриб чиқиш мумкин:

- устав фондини кўпайтириш ва қўшимча акциялар чиқариш. Бу каби ечимга фақат устав капитал тўлиқ шакллантирилгандан сўнггина келиш мумкин. Жамият зарарни қоплаш учун устав капиталини оширишига йўл қўйилмайди;
- устав капиталини камайтириш ёки ўзлари томонидан чиқарилган акцияларнинг маълум бир қисмини бекор қилиши, ҳамда чиқарилган акциялар сонини ўзгартирмасдан номинал қийматини камайтириш;
- устав капитал ҳажмини сақлаб қолган ҳолда акцияларнинг номинал қийматини бўлиши ва камайтириши.

Акциядорларнинг умумий йиғилиши устав капиталини камайтириш ёки кўпайтириш бўйича қарор қабул қилса, ушбу қарорга асосан акциядорлик жамияти ҳам ўз навбатида ўзининг устав капиталини камайтиради ёки кўпайтиради.

Халқаро тажрибалар ва шу билан бирга мамлакатимизда орттирилган иқтисодий тажриба шуни кўрсатмоқдаки, устав капиталини кўпайтириш бу жамиятнинг инвестиция қилиш имкониятларини очиқ беради, яъни инвестор катта ишонч билан ўзининг маблағини инвестицион лойиҳага тикади. Устав капитал инвестицион лойиҳа самарасизликка юз тутганда, инвесторнинг ушбу

лойиҳага тиккан маблағини қисман ёки тўлиқ қайтариш имкониятини беради. Шунинг учун бундай ҳолларда устав капитали ташкилотнинг кафолат ролини ҳам ўйнайди.

Устав капиталини шакллантириш ҳамма вақтларда ҳам муҳим рол ўйнаганлиги сир эмас, лекин бозор муносабатларига ўтилаётган бир вақтда фақатгина устав капиталини шакллантириш билан йирик лойиҳаларни молиялаштириб бўлмайди.

Ўз маблағи ҳисобидан молиялаштириш ташкилотнинг бозор муносабатларида самарали фаолият юритиши орқали амалга оширилади. Бу каби тамойиллар маҳсулот ишлаб чиқаришда зарарларни тўлиқ қоплангандан сўнг ишлаб чиқаришни ривожлантириш, техник базаларни кенгайтириш учун йўланади. Бундан шуни англаш лозимки, лойиҳа ўзининг жорий капитал харажатларини ўзи манбалари орқали қоплаши керак.

Ресурсларни инвестиция қилишдан асосий мақсад, бу ишлаб чиқаришдан соф даромад олиш, яъни соф тушумнинг маҳсулот таннарихидан ошган қисмини олиш тушунилади. Фойда ва амортизация ажратмаси ишлаб чиқаришга бириктирилган айланма маблағларнинг натижавий ҳосиласи ҳисобланади. Бу маблағлар корхонанинг ўз маблағи ҳисобланиб, ташкилотнинг бу молиявий ресурсдан фойдаланиш имкониятларини излашга мажбур қилади. Фойда ва амортизация ажратмаларини оптимал равишда ишлатишда корхона кўпинча ишлаб чиқаришни янгилаш ва кенгайтириш йўлини танлайди. Корхона ихтиёрида қоладиган фойда - бу унинг молиявий талабларини молиялаш манбаси ҳисобланади. Уни ишлатилишига кўра икки хил турга ажратиш мумкин: жамғариш ва истеъмол. Корхона фойдасининг истемолга ёки жамғармага қандай мутаносиб равишда тақсимланиши корхонанинг келажакдаги фаолиятига боғлиқ бўлади.

Жамғаришга ажратилган амортизация ажратмаси ва фойда корхонанинг ишлаб чиқариш салоҳиятига илмий техникавий янгиликларни киритиш, молиявий активларни шакллантириш ва бошқа корхоналарнинг устав капиталида қатнашиш учун молиявий ресурс бўлиб ҳисобланади. Фойданинг бошқа бир қисми корхонани ижтимоий ривожлантириш мақсадида жамғарилади. Бундан ташқари фойданинг яна бир қисми бошқа корхоналар билан молиявий

муносабатларини келтириб чиқарувчи ҳисобланадиган истеъмолга сарфланади.

Замонавий хўжалик юретишда фойда ва амортизацияни тақсимоги ҳар доим ҳам махсус пул фондларга йўналтирилиши кузатилмайди. Корхона ихтиёрида қоладиган фойдадан учун махсус жамғармага амортизация ажратмалари тақсимланмайди, лекин корхонанинг молиявий ресурслар олдидаги фойдани тақсимланиш моҳияти ўзгармасдан қолади.

Хўжалик юретиш даврида корхоналар молиявий муносабатлари қанчалик соф иқтисодий кўринишга эга эканлиги корхоналар ўртасидаги ўзаро алоқаларнинг бир қатор тамойилларига боғлиқ бўлади. Уларнинг тамойиллари қуйидагича бўлиши мумкин: молиявий фаолият юретишда мустақил бўлиши, ўз - ўзини молиялаштириши, молиявий фаолиятнинг якуний ҳолатига қизиқиши, унинг натижаларига жавобгарлик, корхонанинг молиявий фаолият юретиши устидан назорат қилиш.

Мақсадли фондлар одатда корхонанинг олган соф фойдасини тақсимлашдан шакллантирилади.

1. Жамғариш фонди. Хўжалик юритувчи субъектга бу фонд янги техникалар, айланма ресурсларни, асосий воситани ёки янги мол-мулкни шакллантириш имкониятини беради. Ўз имкониятлари орқали жамғариш фондиди ўстиришга эришиши билан хўжалик юритувчи субъект ўзининг янги мулкларини ярата бошлайди. У шу билан биргаликда янги мулкларни яратиш бўйича операциялар хўжалик юритувчи субъектнинг жамғариш фондига зарар етказмаслигини таъминлайди.

2. Амортизация ажратмаси. Амортизация ажратмасини белгиланишидан мақсад ишлаб чиқариш фондлари ва номоддий активларни таъминлаб туришдир. Амортизация ажратмаси молиявий ресурсларнинг доимий манбаси ҳисобланади. Амортизация ажратмаси фақат асосий воситаларнинг қийматини ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ва хизматларга тўлиқ ўтказилгунга қадар ажратилади. Амортизация ажратмаси тўғри чизиқли усулда, тезлаштирилган усулда ва бажарилаган иш ҳажми усулида бўлиши мумкин. Ўзбекистонда ҳар уч хилдаги амортизация ҳисоблаш усули йўлга қўйилган. Бу ҳисоблаш

усулларини хўжалик юрутувчи субъект мустақил равишда молиявий ҳолатига қараб белгилайди.

3. Резерв фонди. Резерв фонди хўжалик юритувчи субъект фаолияти тугаш ҳолатлари юз берганда ўзининг кредиторлари олдидаги қарзларни тўлаш мақсадида тузилади. Акциядорлик жамиятлари, кооперативлар, чет эл инвестицияси қатнашган корхоналар учун резерв фондлари тузиш шарт бўлиб ҳисобланади. Резерв фондлар ажратмаси қуйидаги кўрсаткичлар билан чегараланган. Акциядорлик жамиятлари учун устав капиталини 10 фоиздан, бошқа ташкилотларни таъсисчиларини рухсати билан 25 фоизгача, шу билан бирга ушбу резерв қилинаётган сумма солиққа тортилаётган сумманинг 50 фоиздан ошиб кетмаслиги керак.

Ўз маблағи ҳисобидан молиялаштириш усули орқали молиялаштириш кўпчилик вақтларда лойиҳанинг (ГЭС) баъзи бўлимларини ишга тушириши баъзи бир бўлимларининг қурилиши бошланади. Баъзи ҳолларда шу каби лойиҳаларга ҳам маблағлар етишмай қолиши кузатилади. Шу сабабларга кўра инвестор лойиҳани ўз вақтида сифатли ишга тушириш учун жалб қилинган маблағларни олишга мажбур бўлади.

Қарз маблағлари ҳисобидан молиялаштириш. Қарз маблағлари ҳисобидан молиялаштиришни асосан икки катта бўлимга бўлиб ўргансак мақсадга мувофиқ бўлади, яъни облигация чиқариш йўли билан молиялаштириш ва синдициялаштирилган кредит йўли билан молиялаштириш.

Жамият ўз низомида кўрсатилган тартибда облигацияларини ва бошқа қиммати қоғозларини чиқариш ҳуқуқига эга. Шунингдек жамият яна ушбу чиқарилган қимматли қоғозларни қонунда кўрсатилган тартибда тарқатиш ва сотиш ҳуқуқига ҳам эга. Жамият низомида бошқа шартлар кўрсатилмаган бўлса жамият бошқарув кенгаши (кузатув кенгаши)нинг қарорига асосан тарқатилади. Жамият облигация чиқариш ҳуқуқига эга. Облигация - эгасига облигациянинг номинал қиймати (облигациянинг номинал қиймати ва фоизи)ни муддати келгандан сўнг талаб қилиш ҳуқуқини берувчи қимматли қоғоздир. Облигация чиқариш учун қарор қабул қилинганда унинг шакли, муддати ва бошқа қайтариш шартлари кўрсатилган бўлиши керак.

Облигация номинал қийматга эга бўлиши керак. Жами чиқарилган облигацияларнинг номинал қиймати жамиятнинг устав фондидан ёки унинг таъминот қийматидан ошиб кетмаслиги. Облигацияни устав фонди тўлиқ шакланган ҳолдан кейин чиқарилади. Жамият чиқарилган облигацияларни бир вақтда ёки серияси бўйича маълум муддатларда қайтаришни мўлжаллаб чиқариши мумкин. Облигацияни пул шаклида ёки мулк шаклида қайтариш мумкин. Бу ҳолат облигация чиқариш шартларида кўрсатиб ўтилиши керак бўлади. Жамият маълум бир мулкый таъминот ёки учинчи шахсларнинг кафиллиги остида облигациялар чиқариши мумкин. Таъминотсиз облигациялар чиқариш учун жамият шакланганлигига камида уч йил бўлиши керак. Шу билан бирга камида охириги икки йиллик рентабелли балансга эга бўлган бўлиши керак. Облигациялар номли ва номсиз бўлиш мумкин. Номли облигациялар чиқарганда унинг реестри юритилиши керак бўлади. Облигация эгасининг истагига қараб, уни муддатидан олдин уни тўлашини талаб қилиш ҳуқуқига эга. Шу сабабли облигация чиқарилиши жарёнида қарор қабул қилишда облигация эгасини муддатидан олдин тўлашини талаб қилганда унга тўлов суммаси ва фоизини тўлаш шартлари кўрсатилган бўлиши керак. Облигация эмиссияси йирик инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришда самарали бўлавермайди (8-жадвал).

8-жадвал

Синдициялаштирилган кредит ва облигациянинг хусусиятлари

Кўрсаткичлар	Синдикатлаштирилган кредит	Облигациялар
Даромад келтирувчи	Кичик	Катта
Даромад манбаи	Сузиб юрувчи ставка	Қатъий ставка
Навбат бўйича кредитгорлар тартиби.	Синдикат катталигини бўйича	Субординированный
Таъминот	Одатда таъминланади	Одатда таъминланмайди
Олдиндан тўлов	Тизимлашмаган тўловлар (Узоқ муддатли кредит бўлганда имтиёз давр ажратилади.)	Маълум бир муддатгача розиликсиз сотиб бўлмайди.

Муддати	Қисқа муддатли	Узоқ муддатли
Тўловлар	Ҳар ойда ёки ҳар чорақда	Ҳар йилда ёки ҳар ярим йилда
Йўқотиш миқдори	Кичик	Катта

Мижознинг йирик лойиҳаларни амалга оширишдаги катта маблағга бўлган талабини қондиришда унга банклар учун тасдиқлаб қўйилган лимитлар ва рискларни тўсқинлик қилиши учраб турадиган ҳолатдир. Бирор-бир банк йўқ-ки Бухоро нефтни қайта ишлаш заводини бир ўзи якка ҳолда кредитлай олса. Ундан ташқари Франциядаги нефтни қайта ишловчи «Elf Aquitaine» компаниясига ажратилган кредит 1999 йилдаги евро бозорида рекорд натижаси қайд этилди. Унга 18 млрд. АҚШ долларидан кредит ажратилди. Бу каби ҳолатларда банклар маблағини бирлаштириб синдициялаштирилган кредитни ташкил этади.

Таъкидлаш жоизки, йирик инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришнинг энг қулай усулларида бири бу синдициялаштирилган кредитдир. Бундан ташқари юқорида кўрсатиб ўтилганидек синдициялашган кредит унинг моҳиятидан келиб чиқиб ўта қулай дейишимиз мумкин. Келгуси бобда синдициялаштирилган кредит турлари, тамойиллари ва унинг бошқа молиялаштириш манбаларидан афзалликларини кўриб чиқамиз.

Лойиҳавий молиялаштириш вужудга келгандан буён жаҳон амалиётида унинг бир қанча схемалари пайдо бўлди (9-жадвал).

9-жадвал

Лойиҳавий молиялаштириш схемалари

Таснифлаш белгиси	Схемалар шакллари
Лойиҳавий молиялаштириш иштирокчлари ўртасида рискларнинг тақсимланишига кўра (регресс бўйича)	Регрессиз лойиҳавий молиялаштириш Чекланган регресс билан лойиҳавий молиялаштириш Тўлиқ регресс билан лойиҳавий молиялаштириш
Кўлами бўйича	Банк лойиҳавий молиялаштириши Корпоратив лойиҳавий молиялаштириш
Маблағлар манбаи ва уларнинг ҳаракат йўллари	Корхонанинг ўз маблағлари Банк кредитлари

бўйича	Инвестициялар (бирламчи бозорларда акцияларни жойлаштириш, пай бадаллари) Облигацион заемлар Фирма (ёки тижорат) кредитлари Лизинг
Архитектураси бўйича	Параллел лойиҳавий молиялаштириш - мустақил параллел лойиҳавий молиялаштириш - биргалиқда параллел лойиҳавий молиялаштириш - кетма-кет лойиҳавий молиялаштириш

Баҳс мунозара ва назорат учун саволлар:

- Жаҳондаги кўпгина банклар ўз фаолиятида лойиҳаларнинг рисклилиқ даражасига қараб, лойиҳавий молиялаштиришни қандай турларга ажратади?
- Жаҳон амалиётида лойиҳавий молиялаштиришнинг қандай турлари мавжуд?
- Лойиҳавий лойиҳалаштиришни кўлами бўйича қандай турларга ажратиш мумкин?
- Корпоратив лойиҳавий молиялаштириш деганда нимани тушунасиш?
- Лойиҳавий ва корпоратив молиялаштиришнинг ўзига хос белгиларини биласизми?
- Лойиҳавий молиялаштиришда концессия шартномаларининг ролини изоҳлаб берингчи?
- Лойиҳавий молиялаштиришда миқознинг кредит бўйича тўлов мажбуриятларига таъминот сифатида нималарни киритиш мумкин?
- Лойиҳавий молиялаштириш қандай манбалар эвазига амалга оширилади?
- Синдициялаштирилган кредитни облигациядан фарқли қандай хусусиятларини биласиз?

5-БОБ.

ЛОЙИХАВИЙ МОЛИЯЛАШТИРИШ БЎЙИЧА ХАЛҚАРО МОЛИЯ ИНСТИТУТЛАР ТАЖРИБАСИ

1. Лойиҳавий молиялаштиришни ривожлантиришда халқаро молия институтларининг роли

Ўзбекистон мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ ташқи иқтисодий фаолиятни кенгайтириб, қатор халқаро молиявий институтлар (ХМИ) ва хорижий банклар билан ўзаро манфаатли алоқалар ўрната бошлади. Ташқи иқтисодий фаолиятни эркинлаштириш, кенгайтириш учун ҳуқуқий асосларини яратиб берган асосий қонун ҳужжатлари қабул қилинди. Кўплаб Президент Фармонлари ва ҳукумат қарорлари ишлаб чиқилди. Улар ташқи иқтисодий алоқаларни амалга ошириш, ташқи иқтисодий фаолият соҳасида халқаро шартномалар тузиш ва уларни бажариш учун асосий шарт-шароитни яратиш, хорижий кредит линияларини инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришга фаол жалб қилиш имконини берди.

Шуни таъкидлаш жоизки, Ўзбекистоннинг ХМИлар билан алоқаси ҳам узоқ муддатли, ҳам қисқа муддатли аҳамиятга эга бўлган энг муҳим вазибаларни бирга қўшиш мақсадларидан келиб чиқиб амалга оширилади. Бунда, биринчидан, Ўзбекистондаги барча хўжалик субъектларининг ташқи дунё билан ўзаро алоқалари учун тенг ҳуқуқли ва миллий манфаатларга мос келадиган шарт-шароитлар яратиш асосида халқаро валюта-молия ва савдо механизмларига қўшилиш назарда тутилади. Иккинчидан, республиканинг жорий муаммоларини ҳал этишга бевосита қўмаклашиш, мавжуд халқаро тажриба асосида молиявий, техникавий ёрдам ва маслаҳатлашув йўли билан ўтказилаётган ислохотларни қўллаб-қувватлаш кўзда тутилади.

Ўзбекистон мустақил давлатлар ҳамдўстлиги (МДХ)да биринчилар қаторида инвестиция фаолиятини молиявий қўллаб-қувватлаш борасида хорижий кредит линияларига эга бўлди. Иқтисодиётнинг ушбу секторини кредитлаш йиллари мобайнида Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки (ТИФМБ) бой тажриба орттирди.

Бозор иқтисодиёти шароитида кичик ишлаб чиқаришни, хусусий бизнесни молиявий қўллаб-қувватлашда хорижий кредит линиялари маблағларини банклар орқали реал секторга жалб қилиш ҳисобига ривожлантириш муҳим аҳамият касб этиши ҳаммага аён. Чунки келажакда улар негизида молиявий жиҳатдан бақувват кўп тармоқли йирик ишлаб чиқариш корхоналарининг шаклланиши кўзда тутилади ва замонавий техника-технологиялар қўлга киритилади. «Ташқи инвестицияларни, шу жумладан, чет эл сармоясини кенг қўламда жалб қилиш ҳозирги кунда халқ хўжалиги таркибини қайта қуриш мақсадларига эришишнинг зарур шарти бўлиб қолди. Чет эл сармоясини жалб қилишни бевосита инвестициялар тарзида ҳам, давлат қарзлари, халқаро молия ва иқтисодий ташкилотлар, қарз берувчи мамлакатларнинг инвестиция ёки молиявий кредит ресурслари шаклида ҳам амалга ошириш кўзда тутилмоқда. Биз махсус инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш учун чет эл сармоясини жалб қилишга алоҳида эътибор берамиз».

Халқаро андозалар талабларига мос равишда ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш учун корхоналарга албатта ривожланган хориж мамлакатларининг асбоб-ускуна ва технологиялари зарур бўлади. Лекин корхоналар ҳамма вақт ҳам ўз маблағлари ёки ички кредит ҳисобидан бу ишни амалга ошира олмайди ва шу боис инвестиция лойиҳалари хорижий кредит линиялари ҳисобидан молиялаштирилади.

Хорижий кредит линиялари ресурсларидан фойдаланишдан кўзланган мақсад хорижий ускуналар ва технологияларни харид қилишни, шунингдек, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва маҳаллий хом ашё ресурсларини қайта ишлашни назарда тутувчи инвестиция лойиҳаларини таъминлаш билан боғлиқ дастлабки ишчи капитали сарфларини молиялашдан, тадбиркорлар томонидан ишлаб чиқилган лойиҳалар асосида экспортга мўлжалланган маҳсулотлар, халқ истеъмол товарлари ва шу кабиларни ишлаб чиқаришдан иборатдир.

Иқтисодиётга инвестицияларни жалб қилиш масаласида ХМИлар хусусий секторга алоҳида эътибор бермоқдалар. Дунёнинг кўплаб мамлакатларидаги ХМИлар, жумладан, Халқаро Молия Корпорацияси (ХМК), Европа Тикланиш ва Тараққиёт банки (ЕТТБ), Осиё Тараққиёт банки (ОТБ), Германия ривожланиш банки (КфВ), ОПЕК фонди кабилар,

айнан, хусусий тармоқни ривожлантириш учун инвестиция киритишга тайёр эканликлари шундан далолат беради. Бунинг сабаби шуки, хусусий тармоқни ривожлантириш давлат мулкчилигига асосланган тоталитар тузумдан хусусий мулкчилик тамойиллари амал қиладиган демократик жамиятга ўтиш жараёнининг узвий қисми бўлиб, ўта муҳим ва ҳал қилувчи ўрин тутишини унутмаслигимиз керак. Айнан мулкчилик шаклининг ўзгариши иқтисодиёт ва жамият ҳаётида ортга қайтариб бўлмайдиган жараёнлар ва ўзгаришлар учун мустаҳкам замин ва асос яратади. Шундагина жамият ҳаётида ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариш муносабатларини ташкил этишнинг, меҳнатга муносабатнинг тамомила янгича тамойиллари амал қила бошлайди.

Хусусий тармоқни ривожлантириш истиқболлари ҳақида сўз юритганимизда, энг аввало, кичик корхоналарни, хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни кўзда тутаётганимизга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, хусусий тармоқ, одатда, кичик бизнес ҳамда хизмат кўрсатиш соҳаларида ривожланади. Уларда хусусий тармоқнинг ЯИМдаги улуши 50-60 фоизни ташкил этади ва меҳнат билан банд бўлган аҳолининг 70-80 фоизи фаолият кўрсатади. Шу боис аҳолининг асосий қисми қишлоқ жойларда истиқомат қилишини ва у ерларда иқтисодий турмуш тарзи ва фаолликни ошириш нақадар муҳимлигини инобатга оладиган бўлсак, ўз-ўзидан хусусий секторни, айнан, кичик бизнесни ривожлантириш ва рағбатлантириш нақадар зарур эканлигини англаб етиш қийин эмас. Бу борада ХМИлар билан ўзаро манфаатли ҳамкорлик қилиш, айнан муддаодир. Республика Президенти амалга оширилиши зарур бўлган устувор вазифалардан бири сифатида, «жамиятга янги технологияларни олиб келиш, харажатлар ўрни тезда қопланиб кетадиган кичик корхоналар қурилишини фаоллаштириш зарур», деб таъкидлаган фикрларидан ҳам кичик бизнес корхоналарига янги техника ва технологияларни жалб қилиш орқали уларнинг ишлаб чиқариш фаолиятини янгилаш, жадаллаштириш нақадар муҳимлигини англаб олиш мумкин. Бу вазифаларни ҳал қилишда ХМИларнинг молиявий ва техник кўмаги муҳим ўрин тутади.

Хулоса қилиб айтганда, миллий иқтисодиётга ХМИлар маблағларини жалб қилиш ҳозирги кундаги энг муҳим вазифалардан

биридир. Ушбу маблағларни жалб қилиш заруратини қуйидаги омиллар юзага келтиради:

- бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида инвестиция фаолиятини молиялаштиришда ички молиявий ресурсларнинг етишмаслиги;

- ишсиз меҳнатга лаёқатли аҳоли қатламини иш билан таъминлаш муаммоси мавжудлиги;

- мавжуд ишлаб чиқариш техника ва технологияларнинг моддий ва маънавий эскилиги ва уларни замон талаблари даражасида янгилаш зарурлиги, шунингдек, янги-янги соҳаларни ўзлаштиришда замонавий технологияларни ўзлаштириш ва татбиқ этиш масаласи;

- жаҳон бозорига ва ички бозорига рақобатбардош ва сифатли миллий маҳсулотлар ишлаб чиқариш масаласи ва бошқалар.

- халқаро молиявий институтлар маблағларини жалб қилиш натижасида:

- инвестиция фаолиятини молиялаштиришни янада кенгроқ ва самарали амалга оширишни таъминлаш орқали миллий иқтисодиётда ички ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш имконини яратади;

- неча йиллар давомида сифатсиз, харидор талабларига жавоб бера олмайдиган маҳсулот ишлаб чиқарувчи эски технологияларни янги, замонавий технологияларга янгиланиши таъминланади;

- хорижий илғор бошқариш тажрибасини жорий қилиш орқали меҳнат унумдорлигини ошириш имконияти вужудга келади;

- арзон ва сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқариш орқали мамлакатда импорт ўрнини босувчи ва экспортга йўналтирилган маҳсулотлар ҳажмини ошириши ва пировардида валюта захирасини янада кўпайтириш имконияти яратилади;

- ички ишлаб чиқариш ҳажмини ортиши натижасида давлат бюджетига тўловлар миқдорни ортиши таъминланади;

- давлатлараро иқтисодий яқинлашув, сиёсий музокаралар орқали стратегик ҳамкорлик қилишга туб асос яратилиши таъминланади.

2. Халқаро молия институтларининг лойиҳавий молиялаштириш учун кредитлар ажратишдаги асосий шартлари ва мезонлари

Республика молия-банк муассасалари ҳамда халқаро молия-банк муассасалари томонидан инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш асосий мезонлари ишлаб чиқилган бўлиб, молиялаштириш жараёнида мана шу шарт ва мезонларга қатъий риоя қилинади. Қуйида биз республикамиз банкларида амал қилаётган хорижий банкларнинг кредит йўналишларининг асосий мезонлари ва шарт-шароитлари билан танишиб чиқамиз.

ТИФМБ нафақат республикамизда, балки, жаҳоннинг энг ривожланган банклари сарасига кириши, шунингдек, ХМИ йўналтираётган тўғридан-тўғри ва давлат кафолати остидаги инвестиция ва кредитларнинг катта қисми, айнан, ушбу молия муассаса орқали амалга оширилаётганлиги, халқаро молия институтлари билан дастлабки алоқалар ҳам дастлаб Миллий банкида бошланганлигини инобатга олиб, ТИФМБдаги ЕТТБ кредит линияси шартларини изоҳлашдан бошлаймиз.

Европа Тиклаш ва Тараққиёт банки кредит ресурслари иқтисодиётнинг барча устувор соҳа ва тармоқларига мансуб инвестиция лойиҳаларини, шунингдек, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик лойиҳаларини молиялаштириш, яъни энг янги ва юқори технологик машина ва ускуналарни ҳамда технологияларни сотиб олиш, хорижий валютадаги ишчи сармояни шакллантириш, харажатларни қисман қоплаш мақсадлари учун йўналтирилади. Маблағлар молиявий операциялар, тамаки ва спиртли ичимликлар, наркотик маҳсулотлар, қурол-яроғ (ўқ-дори) ишлаб чиқариш ва сотиш, экология учун зарарли ишлаб чиқаришлар, қимор ўйинлари, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси қонунларида таъқиқланган бошқа барча фаолият турларига йўналтирилмайди. Ўз навбатида, кредит маблағларидан Ўзбекистон Республикаси Қонунларига мувофиқ, кичик корхоналар ва хусусий тадбиркорлик субъектлари ва бошқалар фойдаланишлари мумкин.

Кредитлар кўпи билан етти йил, икки йилдан ошиқ бўлмаган имтиёзли давр билан давлат стратегик аҳамиятига молик бўлган (давлат

инвестиция дастури орқали), импорт ўрнини босувчи ва экспортга йўналтирилган маҳсулот ишлаб чиқарувчи турли мулк шаклларига асосланган корхоналарни ушбу кредит йўналишлари бўйича кредитланиши мумкин.

Кредитнинг максимал суммаси 5 миллион АҚШ доллари миқдорида, бироқ, лойиҳа бошланғич қийматининг 75 фоизидан ошиқ бўлмаган миқдорда ва қарз олувчининг ўз маблағлари лойиҳа бошланғич қийматининг 25 фоизидан кам бўлмаган миқдорда бўлганда кредит тақдим этилади. Буни қарз олувчининг ўз маблағлари, лойиҳани амалга ошириш учун зарур бўладиган бинолар, иншоотлар, ишлаб чиқариш олди айланма маблағлари ҳамда бошқа молиявий харажатларни қоплаш учун кетадиган маблағлар кўринишида таъминлаш мумкин.

Гаров таъминоти - кредит суммасининг 120 фоизидан кам бўлмаган миқдорда, ҳукумат ва учинчи шахслар кафолатлари, суғурта полислари, асосий воситалар, бино ва иншоотлар (баҳоланган қийматининг 70 фоизигача миқдорида), асбоб-ускуналар (баҳоланган қийматининг 60-70 фоизи миқдорида) бўлиши лозим.

Кредит учун фоизлар LIBORнинг фоиз ставкасига асосланган фоиз +ЕТТБ маржаси +ГИФ Миллий банки маржаси асосида ҳисобланади. Бир марталик комиссия учун тўланадиган тўловлар барқарор валютадаги кредит суммасининг 1,5 фоизи миқдорида, мажбурият учун комиссия тўловлари йилига 0,7 фоиз, у кредит шартномаси имзолангандан бошлаб, кредит маблағлари қарз олувчи томонидан тўлиқ ишлатиб бўлгунигача ажратилиб турилади. Шунингдек, кредит бўйича барча турдаги тўловларнинг даврийлиги - ҳар олти ойда (масалан, 8 феврал ва 8 август) амалга оширилади.

LIBOR-LONDON interbankrate - лойиҳа бирламчи қийматинининг банклараро фоиз ставкаси. Кредитлар учун фоизларни ҳисоблаганда қуйидаги молиявий харажатлар кўзда тутилиши лозим:

- бир марталик комиссия - кредит шартномаси имзоланган кундан бошлаб, ўн кун ичида тўланади;

- банк комиссияси - пул ўтказиш, аккредитив очиш ва бошқалар учун;

▪ рўйхатга олишга кетадиган харажатлар - «Гаров тўғрисида»ги қонунга мувофиқ лойиҳа бўйича молиялашдан олдин, кўчмас мулкка бўлган гаров шартномаси суммасининг 0,5 фоизи миқдорида;

▪ суғурта бадалларини тўлаш бўйича харажатлар (гаровга қўйиладиан мулкни ва бошқаларни суғурта қилиш) - лойиҳа бўйича молиялаштириш бошлангунга қадар.

Осиё Тараққиёт банки (ОТБ). Ўзбекистон Республикаси ОТБга 1995 йил 30 августда тўлақонли аъзо бўлди. ОТБнинг Тошкентдаги ваколатхонаси 1998 йилда очилди. Ҳозирги кунда Ўзбекистон ОТБнинг мавжуд 22 акционери ичида квотасининг миқдорида кўра 15-ўринда турибди. 2002 йилдан 2007 йилга қадар Ўзбекистон ОТБдан умумий суммаси 976,3 млн. АҚШ долларига тенг бўлган миқдорда халқаро кредитлар олди. Бундан ташқари, мазкур давр мобайнида ОТБ Ўзбекистонга 39,64 млн. АҚШ доллари миқдорида техник ёрдам кўрсатди. ОТБ томонидан берилаётган молиявий ёрдамларнинг сезиларли қисми ижтимоий харажатларни молиялаштиришга йўналтирилмоқда.

Республикамиз ОТБ билан кичик бизнесни ривожлантириш соҳасида ўзаро кенг ҳамкорлик қилмоқда. 1997 йил 17 декабрда ОТБ директорлари Кенгаши Ўзбекистон нодавлат корхоналарини, асосан, кичик бизнесни ривожлантиришга йўналтирилган 50 млн. АҚШ долл. миқдорида кредит линиясини маъқулланишидан ушбу кредит линиясини Ўзбекистон иқтисодиётига жалб этиш ишлари бошлаб юборилди. Кредит қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлашга ва жаҳон бозорида рақобатга бардош бера оладиган маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашаётган кичик корхоналар инвестиция лойиҳаларини молиялашни таъминлайди. Ҳозирги кунда ОТБ Ўзбекистонга 11 та лойиҳа бўйича умумий қиймати 517 млн. АҚШ долл. тақдим этди. Шундан кичик бизнесни ривожлантиришга, шунингдек, кредит уюшмаларини ташкил этишга 150 млн. АҚШ долл. миқдорида маблағ сарфланди.

Шуниси муҳимки, 2006 йилда ОТБ Кенгаши Ўзбекистон учун 2006-2010 йилларга мўлжалланган ҳамкорликни ривожлантириш стратегияси ва Дастурини маъқуллади. Мазкур стратегия ва Дастур аҳолининг кам

таъминланган қатламларининг иқтисодий аҳволини сезиларли даражада яхшилашга қаратилган.

ОТБнинг ушбу стратегияси қуйидаги соҳаларни қамраб олади:

1. қишлоқ хўжалиги;
2. хусусий сектор;
3. транспорт коммуникациялари ва божхона транзити;
4. умумий таълим;
5. мактабгача тарбия соҳаси.

ОТБнинг Ўзбекистондаги биринчи кредит операцияси 1996 йил 13 октябрда амалга оширилди. Шу муносабат билан 2006 йилнинг 13 октябрида ОТБнинг мамлакатимиздаги доимий ваколатхонаси ўзаро ҳамкорликнинг 10 йиллигини нишонлади. Ҳозирги даврда республикада ОТБ иштирокида 10 дан ортиқ лойиҳа амалга оширилмоқда.

ОТБ Ўзбекистон иқтисодиётининг турли секторларида фаолият кўрсатиб муҳим натижаларга эришди. Жумладан, ОТБ Ўзбекистон ҳукуматининг темир йўл тизимини ривожлантиришга қаратилган ҳаракатини қўллаб-қувватлади. Натижада арт шу мақсадларга 140 млн. АҚШ доллари миқдорида кредит берди. Темир йўлларнинг қайта тикланишини ривожлантириш бўйича лойиҳани амалга оширилишини давом эттириш учун ОТБ томонидан 70 млн. АҚШ доллари ажратилди. Бундан ташқари, ОТБнинг улуши 50 млн. АҚШ доллари бўлган «Автомобил йўллари қайта тиклаш» лойиҳаси доирасида автомобиль йўллари секторини тузилмавий мустаҳкамлаш ва ислоҳ қилиш, йўлларини сақлаш ва ҳаракат хавфсизлигини назорат қилиш тизимига кўмак кўрсатилмоқда.

ОТБнинг таълим соҳасини ривожлантиришдаги роли каттадир. 1997 йилдан бошлаб ОТБ Ўзбекистон Республикаси таълим соҳасини ривожлантириш мақсадига 260,5 млн. АҚШ доллари ажратди. Жумладан, ўқув адабиётлари нашр қилиш тизимини такомиллаштириш, қишлоқ жойларда таълимни яхшилаш ва бошланғич ва ўрта таълимни такомиллаштириш бўйича лойиҳалар амалга оширилди.

Ўзбекистон Республикасида ўрта махсус касб-хунар таълимини такомиллаштириш лойиҳасини амалга ошириш учун ОТБ томонидан 57

млн. АҚШ доллари миқдорида кредит ажратилди. Ушуб лойиҳа доирасида 42 лицей ва 3 коллеж жиҳозлар билан таъминланди.

12-жадвал

ОТБнинг Ўзбекистонда молиялаштираётган йирик инвестицион лойиҳалари ва уларнинг тавсифи

Лойиҳанинг номи	Сумма, млн. АҚШ доллари	Лойиҳанинг қисқача тавсифи
Қишлоқ хўжалик корхоналарини ривожлантириш	50	Қишлоқ жойларидаги кичик бизнес корхоналарини ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш. Молиялаштириш 28 та инвестицион лойиҳа бўйича амалга оширилмоқда
Сирдарё вилояти Оқолтин тумани инфратузилмасини ривожлантириш ва хўжаликларини қайта гаркиблаш	36	Сирдарё вилояти Оқолтин тумани қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигини ошириш ва фермерларнинг пахта ва буғдой етиштиришдан оладиган даромадларини барқарорлаштириш. Ушбу лойиҳа синов лойиҳаси бўлиб, кейинчалик уни мамлакат миқёсида жорий этиш кўзда тутилган.
Донэкинларининг ҳосилдорлигини ошириш	26	Буғдойни етиштириш, қайта ишлаш ва сотишнинг тежамли ва барқарор тизимларини рағбатлантириш. Лойиҳа 217 минг қишлоқцаги уй хўжалигига фойда келтиради, шуларнинг 35 фоизи кам таъминланган оилалардир
Аму-Занг канали машина тизимларини тиклаш	73,2	Қишлоқ хўжалигида меҳнат унумдорлигини ва фермерлар даромадларининг барқарорлигини сақлаш ва ошириш
Ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш	60,2	Бухоро, Қашқадарё ва Навоий вилоятларининг 9 та туманида ерларни деградация муаммосини ҳал қилиш
Умумтаълим тизимида дарсликлар ва ққув адабиётлари нашр қилиш тизимини такомиллаштириш	260	Дарсликларнинг сифати, фойдаланиш муддатини ошириш йўли билан умумтаълимнинг сифати ва аҳамиятини ошириш

2005 йилда республикамизда ОТБ билан ҳамкорликда аёллар ва болаларнинг соғлигини сақлаш бўйича ишлаб чиқилган мақсадли Дастурни амалга ошириш бошланди. ОТБ мана шу мақсадлар учун 40 млн. АҚШ доллари ажратди. Дастурнинг асосий мақсади бўлиб, аёллар ва болалар қлимини камайтириш, қишлоқ жойлардаги аҳолининг кам таъминланган қатламларини ҳимоя қилиш ҳисобланади.

ОТБ нафақат Ўзбекистон иқтисодиётининг юқорида қайд этилган соҳаларига, балки мамлакатимиз ривожланишининг таянч асосларидан бири бўлган кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга ҳам ссзиларли даражада ҳисса қўшмоқда. Жумладан, республикамизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш мақсадига ОТБ томонидан 50 млн. АҚШ доллари миқдоридagi кредит ажратилди. Бунда кредитлашнинг кредит линияси ичит орқали кредитлаш шаклидан фойдаланилди. Ушбу маблағларнинг мамлакатимиз банклари орқали тақсимоти қуйидагича бўлди: Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки орқали - 20 млн. доллар; Асакабанк орқали - 15 млн. доллар; Пахтабанк орқали - 15 млн. доллар.

ОТБ томонидан республикамизга ажратилган кредитларнинг асосий қисми ижтимоий соҳага, қишлоқ хқжалиги ва транспорт-коммуникация соҳасига йўналтирилмоқда.

ОТБ иқтисодиётнинг барча соҳа ва тармоқларига мансуб бўлган йирик инвестиция лойиҳаларини, энг замонавий, янги импорт асбоб-ускуналарни ва технологияларни сотиб олишни молиялаштириш, шунингдек, сублойиҳаларни молиялаш билан боғлиқ бўлган ишчи сармоясига кетадиган харажатларни қисман қоплашни молиялаштириш, ишчи сармоясини, шунингдек, хизмат кўрсатиш соҳасини ва бошқаларни молиялашга кредит маблағлари ажратади.

Қарз олувчи - хусусий, кичик корхоналар (хусусий секторнинг назорат иштироки бўлган қўшма сармоя ҳам бўлиши мумкин, акционерлик жамиятларида давлат улуши 30 фоизгачи бўлиши мумкин). Кредитнинг максимал суммаси 5 млн. АҚШ доллари, бироқ лойиҳа бошланғич қийматининг 75 фоизидан ошиқ бўлмаган миқдоридagi экспортга йўналтирилган, импорт ўрнини босувчи, юқори сифатли, жаҳон андозаларига жавоб бера оладиган, рақобатбардош

маҳсулотларни ишлаб чиқариш бўйича лойиҳаларни молиялаштириш кўзда тутилади.

ОТБ томонидан кредитлаш даври максимал 8 йил бўлиб, бунда имтиёзли давр 3 йилгача етиши мумкин. Шунингдек, лойиҳа бўйича жойлаштириладиган асбоб-ускуналарни етказиб берувчи - ОТБга аъзо мамлакатлари бўлишлиги молиялаштиришнинг асосий шартлари сифатида кўрилади.

Кредитлашнинг яна бир асосий мезонларидан бири кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларининг ўз маблағлари лойиҳа бошланғич қийматининг 25 фоизидан кам бўлмаган миқдорда бўлишлиги керак. Буни қарз олувчи ўз маблағлари, лойиҳани амалга ошириш учун зарур бўладиган бинолар, иншоотлар, машина ва асбоб-ускуналар, ишлаб чиқаришдан олдинги даврнинг айланма сармояси ва молиявий харажатларни қоплашга кетадиган бошқа маблағлар кўринишида таъминлаши мумкин.

Кафолат таъминоти - кредит суммасининг 120 фоизидан кам бўлмаган миқдорда (ҳукумат ва учинчи шахслар кафолатлари, суғурта полислари, асосий воситалар, бинолар, иншоотлар (баҳоланган қийматининг 70 фоизигача миқдорида), асбоб-ускуналар (баҳоланган қийматининг 60-70 фоизи миқдорида). Кредит учун фоиз тўловлари Либор фоиз ставкасига асосланган фоиз + Ўзбекистон Республикаси ТИФМБ маржаси асосида, Ўзбекистон Республикаси ТИФМБ маржаси тўловлари сублойиҳаларнинг баҳоланиши (кредитлаш даври, таваккалчилик даражаси)га қараб 2 фоиздан 5 фоизгача бўлиши мумкин. Шунингдек, бир марталик комиссия тўловлари кредит суммасининг 1,5 фоизи миқдорида белгиланади.

Мажбурият учун комиссия тўловлари йилига 0,75 фоиз, у кредит шартномаси имзоланган вақтдан бошлаб, кредит маблағлари қарз олувчи томонидан тўлиқ ишлатилиб бўлунгунча ажратилиб турилади.

ОТБ кредит йўналишлари бўйича тўловларнинг даврийлиги ҳар олти ойда тўланади.

Германия тиклаш ва тараққиёт банки KfW. Кредитанштальт фюр Ведерауфбау (KfW) банки Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлиги билан биргаликда хусусий секторни қўллаб-қувватлаш инвестиция дастурини амалга оширади. Бу

дастур доирасида мулкчиликнинг хусусий шаклидаги кичик корхоналар ва хусусий тадбиркорликка тегишли инвестиция лойиҳаларини молиялаш мақсадида ТИФМБ, Ипак йўли банки ва бошқа банкларда ўз кредит йўналишларини очдилар.

КфВ кредит линияси бўйича экспортга йўналтирилган ва импорт маҳсулотлар қрнини боса оладиган маҳсулотларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган лойиҳалар молиялаштирилади. Ҳозирги кунда КфВ кредит линияси Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки, «Ипак-йўли» акциядорлик-инновацион тижорат банки ва «Ўзприватбанк» орқали кичик бизнесни молиялаштириш ишларини олиб бормоқда. Яна шуни айтиш керакки, КфВ кредит линияси бўйича кредит олишни хоҳловчилар керагидан ортиқ. Бунга бир қанча сабаблар бор. Улардан бири йиллик фоиз ставкаси бўлса, у кредит миқдорини 9 фоизини ташкил этади ва иккинчиси кредит немис маркасида берилсада, кредитни қайтариш Марказий банк курси бўйича сумда амалга оширилиши мумкин. Бу қулайлик республикамиз шароитида муҳим аҳамиятга эга, чунки тадбиркорлар ишлаб чиқарган маҳсулотларини дарҳол экспорт қилиб, хорижий валюта ишлаш имкониятларига эга эмаслар.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига кўра, Германия билан келишилган ҳолда Ўзбекистон Республикаси учун мазкур кредит линиясини 30 млн. немис маркасига ошириш тўғрисида қарор қабул қилинди. Мазкур маблағ қн ярим йилга, уч йилдан ошиқ бўлмаган имтиёзли давр билан кичик бизнес инвестиция лойиҳаларини мақсадли молиялаштириш учун ТИФМБга тақдим этилди. Шунинг 15 млн. немис маркаси ТИФМБ томонидан бевосита кичик бизнес инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш учун йўналтирилди, қолган 15 млн. немис маркаси ТИФМБ орқали тижорат банк ўртасида тақсимланди.

ОПЕК фонди. Кредитлардан мақсадли фойдаланиш - кредит ресурслари иқтисодиётнинг барча устувор соҳа ва тармоқларига мансуб инвестиция лойиҳаларини, молиялаштириш, яъни энг янги ва юқори технологик машина ва ускуналарни ҳамда технологияларни сотиб олиш, хорижий валютадаги ишчи сармойани шакллантириш, харажатларни қисман қоплаш мақсадлари учун йўналтирилади.

Шунингдек, давлат стратегик аҳамиятига молик бўлган (давлат инвестиция дастури орқали), импорт ўрнини босувчи ва экспортга йўналтирилган маҳсулот ишлаб чиқарувчи турли мулк шаклларига асосланган кичик корхоналар ва хусусий тадбиркорлик субъектлари ОПЕК фонди кредит йўналиши бўйича кредитланиши назарда тутилади. Ушбу кредит йўналиши бўйича кредитлаш даври етти йилгача етади, икки йилгача бўлган имтиёзли давр билан тақдим этилади. Бунда кредитнинг максимал суммаси 1 миллион АҚШ доллари миқдорида, бироқ, лойиҳа бошланғич қийматининг 75 фоизидан ошиқ бўлмаган миқдорда тақдим этилади.

Кредитлашнинг асосий шартларидан бири қарз олувчининг ўз маблағлари лойиҳа бошланғич қийматининг 25 фоизидан кам бўлмаган миқдорда бўлишлиги лозим. Буни қарз олувчининг ўз маблағлари, лойиҳани амалга ошириш учун зарур бўладиган бинолар, иншоотлар, ишлаб чиқариш олди айланма маблағлари ҳамда бошқа молиявий харажатларни қоплаш учун кетадиган маблағлар кўринишида таъминлаш мумкин.

Кичик корхоналар ва хусусий тадбиркорлик субъектлари ОПЕК фонди кредит йўналиши бўйича кредитланишда гаров таъминоти бўлиб кредит суммасининг 120 фоизидан кам бўлмаган миқдорда (хукумат ва учинчи шахслар кафолатлари, суғурта полислари, асосий воситалар, бино ва иншоотлар (баҳоланган қийматининг 70 фоизигача миқдорида), асбоб-ускуналар (баҳоланган қийматининг 60-70 фоизи миқдорида) бўлиши лозим.

Ушбу кредит йўналиши бўйича кредитлашда кредит учун фоизлар ҳар бир лойиҳа бўйича алоҳида ўзаро келишилган ҳолда белгиланади. Бир марталик комиссия тўловлари барқарор валютадаги кредит суммасининг 1,5 фоизи миқдорида бўлиб, кредит шартномаси имзоланган кундан бошлаб, ўн кун ичида тўланади. Шунингдек, мажбурият учун комиссия йилига 0,5 фоиз бўлиб, у кредит шартномаси имзолангандан бошлаб, кредит маблағлари қарз олувчи томонидан тўлиқ ишлатиб бўлгунигача ажратилиб турилади. Бундан ташқари пул ўтказиш, аккредитив очиш ва бошқалар учун банк комиссияси тўловлари олинади.

ОПЕК фонди кредит йўналиши бўйича кредитланишда ҳам тўловларнинг даврийлиги ҳар олти ойда амалга оширилади.

Рўйхатга олишга кетадиган харажатлар - «Гаров тўғрисида»ги қонунга мувофиқ амалга оширилади. Суғурта бадалларини тўлаш бўйича харажатлар (гаровга қўйиладиган мулкни ва бошқаларни суғурта қилиш) - лойиҳа бўйича молиялаштириш бошлангунга қадар амалга оширилади.

Халқаро Молия Корпорацияси (ХМИ). Ушбу кредит йўналиши бўйича хориждан технологиялар ва асбоб-ускуналар сотиб олишни, ишчи капитал бўйича жорий харажатларни қоплашни ва хизмат кўрсатиш соҳаси ва бошқалар молиялаштирилади. ХМИ кредит йўналиши бўйича кредитлашда қарз олувчи бўлиб иқтисодиётнинг барча тармоқларидаги кичик корхоналар ва хусусий тадбиркорлик субъектлари (қонунда белгиланган хусусий секторнинг ҳар қандай мулкчилик шакли) иштирок этиши мумкин.

Кичик бизнес инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда ХМК ҳам фаол қатнашмоқда. Унинг Ўзбекистондаги стратегияси молиялаш манбалари ва техник экспертиза олиб боришни кенгайтириш йўли билан кичик бизнес ривожланишини қўллаб-қувватлаш ва молиялаштириш, кучли ва самарали молия секторини барпо этиш жараёнига қўмаклашиш ва молиявий хизматлар турини кенгайтириш ҳисобланади.

ХМКнинг ТИФМБ, Асака ва АБН «Амробанк» орқали 30 млн. АҚШ доллар миқдоридаги кредитлар импорт асбоб-ускуна ва технологияларни харид қилишга йўналтирилди. 1996 йилда ХМКси кичик бизнесни ривожлантириш дастурини молиялаш учун 250 минг АҚШ доллардан 3 млн. АҚШ долларгача миқдорда кредит ажратди, шунингдек, маслаҳат бериш ва бошқа молиялаш манбаларини жалб қилиш ҳамда лизинг бозорини ривожлантиришда фаол иштирок этмоқда.

Кредитлашнинг асосий мезонларидан бири бу кредитлаш даврининг кўпи билан етти йил ва икки йилдан ошиқ бўлмаган имтиёзли давр билан тақдим этилади. Кредитнинг максимал суммаси 2 миллион АҚШ доллари миқдорида, бироқ, лойиҳа бошланғич қийматининг 75 фоизидан ошиқ бўлмаган миқдорда тақдим этилади. Ўз

навбатида, кредитнинг минимал суммаси лойиҳага жалб қилинадиган кредит камида 50 минг АҚШ доллари миқдорида бўлишлиги талаб этилади.

Кичик корхоналар ва хусусий тадбиркорлик субъектлари ХМИ фонди кредит йўналиши бўйича кредитланишда қарз олувчининг ўз маблағлари лойиҳа бошланғич қийматининг 25 фоизидан кам бўлмаган миқдорда бўлишлиги зарур. Буни қарз олувчининг ўз маблағлари, лойиҳани амалга ошириш учун зарур бўладиган бинолар, иншоотлар, ишлаб чиқариш олди айланма маблағлари ҳамда бошқа молиявий харажатларни қоплаш учун кетадиган маблағлар кўринишида таъминлаш мумкин. Шунингдек, гаров таъминоти кредит суммасининг 125 фоизидан кам бўлмаган миқдорда (ҳукумат ва учинчи шахслар кафолатлари, суғурта полислари, асосий воситалар, бино ва иншоотлар (баҳоланган қийматининг 70 фоизигача миқдорида), асбоб-ускуналар (баҳоланган қийматининг 60-70 фоизи миқдорида) бўлиши лозим.

Ушбу кредит йўналиши бўйича кредит учун фоизлар LIBORнинг фоиз ставкасига асосланган фоиз +ХМК маржаси + ТИФМБ маржаси (ХМК кредит линияси бўйича ҳар олти ойда қайта белгиланади) асосида ҳисобланади. Шунингдек, бир марталик комиссия тўловлари барқарор валютадаги кредит суммасининг 1 фоизи миқдорида(кредит шартномаси имзоланган кундан бошлаб, ўн кун ичида), мажбурият учун комиссия тўловлари йилига 0,5 фоиз миқдорида белгиланади. мажбурият учун комиссия тўловлари кредит шартномаси имзолангандан бошлаб, кредит маблағлари қарз олувчи томонидан тўлиқ ишлатиб бўлгунигача ажратилиб турилади. Ўз навбатида, банк комиссияси тўловлари пул ўтказиш, аккредитив очиш ва бошқалар учун ҳам қабул қилинади.

Кредитлашнинг асосий шартларидан бири бу тўловларнинг даврийлиги ҳар олти ойда амалга оширилади. Рўйхатга олишга кетадиган харажатлар -ў- «Гаров тўғрисида»ги қонунга мувофиқ. Суғурта бадалларини тўлаш бўйича харажатлар (гаровга қўйиладиган мулкни ва бошқаларни суғурта қилиш) - лойиҳа бўйича молиялаштириш бошлангунга қадар.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, ХМИларнинг деярли ҳаммасида инвестиция лойиҳаларини кредитлаш шартлари бир хил.

Фақатгина уларнинг баъзи-бир шартларида озгина фарқлар мавжуд. Бундан шундай хулоса қилиш мумкинки, ҳар қандай халқаро молиявий ташкилот ёки хорижий банк бирор-бир ҳудудга ўз маблағларини йўналтиришдан олдин ўша ҳудуддаги макроиқтисодий вазиятни комплекс равишда таҳлил қилади. Таҳлил хулосаларига таянган ҳолда кредитлаш шартларини белгилайди. Бунда асосий эътибор мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий барқарорлигига, инфратузилманинг ривожланганлигига қаратилади. Халқаро молиявий ташкилотлар ва хорижий банкларининг кредитларини бирмунча енгил шартлар асосида жалб этиш учун мамлакат сиёсий ва иқтисодий барқарорлигини таъминлаш зарур бўлади.

Инвестиция лойиҳаларини хорижий кредит линиялари ҳисобига молиялаштиришда қўшимча равишда қуйидаги маълумотлар: кредит олишдан мақсад, сумма ва кредит қанча муддатга зарурлиги; хориждан харид қилинадиган товарнинг тавсифи, у харид қилинадиган мамлакат, тўлов валютаси, қиймат, ускунани харид қилиш пайтида эса - зарур хом ашё билан таъминлаш тўғрисидаги маълумотлар; кредитланадиган тадбирнинг валютада ўзини ўзи қошлаш ҳисоб-китоби; қурилиш ускуналарини созлаш ва ишлаб чиқариш қувватларини ўзлаштиришнинг бутун даври учун техникавий лойиҳа ёки ишларнинг комплекс жадвали талаб қилинади. Зарур ҳолларда ваколатли банклар қарз олувчилардан кредитдан фойдаланиш ва уни қайтариб бериш, импорт ускуналаридан фойдаланиш самарадорлиги, тайёр маҳсулотнинг тахмин қилинаётган сотиш бозорларига таалуқли қўшимча маълумотларни талаб қилиши мумкин. Бугунги кунда инвестицияларни лойиҳавий молиялаштириш учун бир қатор халқаро молия институтлари, яъни ЕТТБ, ОТБ, ХМК ва бошқаларнинг кредит линиялари очилган бўлиб, уларнинг аксарияти ишлаб чиқариш ва қайта ишлашни кўзда тутувчи инвестицион лойиҳаларни қўллаб-қувватлайди. Бироқ, лойиҳаларни молиялаштиришдан олдин халқаро молия институтларининг шартларидан бири - бу унинг самарадорлик мезонидир. Масалан, бу мезонлар қуйидагича белгиланган (10-жадвал).

Самарадорлик мезонлар

	Кўрсаткичлар	ЕТБ мезонлари	ОТБ мезонлари
1.	Лойиҳада субъектнинг ўз иштироки	Min 25%	Min 25%
2.	Активларнинг рентабеллик коэффициенти (ROA)	-	12%
3.	Қарзни узиш харажатлари коэффициенти (DSR)	1,5	Учинчи йилда 1,5
4.	Ички даромадлилик меъёри(IRR)	15%	Min 13% ва сармоянинг ўртача қийматидан кўпроқ

Лойиҳа менежерининг вазифаси инвестиция лойиҳасини самарадорлик нуқтаи-назаридан баҳолабгина қолмасдан, шу билан бирга, кредитни узишнинг муайян графигини ҳам тузишдан иборат. Бунинг учун ойларга бўлинган, кейинги йиллар учун эса йил чоракларига бўлинган молиявий прогноз тузган яхшироқ. Фақат шундагина қайси пайтда лойиҳа пул маблағлари тақчиллигини сезишини, қайси пайтда эса қарз узиш учун етарли маблағ бўлишини кўриш мумкин. Бундай қараш, айниқса, мавсумий (қишлоқ хўжалигига таалуқли) йўналишга эга бўлган лойиҳаларга тегишли. Кейинчалик, инвестиция лойиҳаси амалга оширилгач, вужудга келган вазиятга қараб, моделга турли тузатишлар киритиш, бундай вазиятнинг сабаблари ва оқибатларини топиш мумкин.

Ўзбекистонда халқаро молия институтлари кредит
линияларининг асосий мезонлари

	ЕТБ	ХМК	ОПЕК фонди	АҚШ Эксимбанки	КФВ	ОТБ
Кредитларнинг мақсадли ишлатилиши	Кичик корхоналарни қўллаб-қувватлаш, импорт асбоб-ускуналар ва технологияларни сотиб олишни молиялаш, шунингдек, сублоийҳаларни молиялаш билан боғлиқ бўлган ишчи сармоясига кетадиган харажатларни қисман коплаш. Ишчи сармоясини, шунингдек хизмат кўрсатиш соҳасини алоҳида молиялаш					

Қарз олувчи	Ўзбекистон Республикаси Қонунларига мувофиқ хусусий, кичик ёки ўрта корхоналар (хусусий секторнинг назорат иштироки бўлган қўшма сармоя ҳам бўлиши мумкин)					
Кредитлаш даври	Максимал 7 йил, 2 йилдан ошиқ бўлмаган имтиёзли давр билан.			Фойдаланишга топширилган кундан бошлаб 6 ойлик имтиёзли давр билан бирга кқпи билан 7 йил	1,5 йилдан 5 йилгача, имтиёзли давр 1,5 йил.	Максимал 8 йил, имтиёзли давр 3 йил
Кредитнинг максимал суммаси	5 млн АҚШ долларигача, бироқ лойиҳа бошланғич қийматининг 75%идан ошиқ бўлмаган миқдорда.	2 млн АҚШ долларигача, бироқ лойиҳа бошланғич қийматининг 75%дан ошиқ бўлмаган миқдорда.	1 млн АҚШ долларигача, бироқ лойиҳа бошланғич қийматининг 75%дан ошиқ бўлмаган миқдорда.	5 млн АҚШ доллари, бироқ лойиҳа бошланғич қийматининг 85%дан ошиқ бўлмаган миқдорда	2,5 млн евро, бироқ лойиҳа бошланғич қийматининг 75%дан ошиқ бўлмаган миқдорда	3 млн. АҚШ доллари, бироқ лойиҳа бошланғич қийматининг 75%дан ошиқ бўлмаган миқдорда
Кредитнинг минимал суммаси	100 минг АҚШ доллари					50 минг АҚШ доллари
Қз маблағлари (қз сармояси)	Лойиҳа бошланғич қийматининг 25%идан кам бўлмаган миқдорида. Буни қарз олувчи ўз маблағлари, лойиҳани амалга ошириш учун зарур бўладиган бинолар, иншоотлар, машина ва асбоб-ускуналар ишлаб чиқаришдан олдинги даврнинг айланма сармояси ва молиявий харажатларини коплашга кетадиган бошқа маблағлар кўринишида таъминлаши мумкин.					
Гаров таъминоти	Кредит суммасининг 120%идан кам бўлмаган миқдорда (ҳукумат ва учинчи шахслар қафолатлари, суғурта полислари, асосий воситалар, бинолар, иншоотлар (баҳоланган қийматининг 70 %игача миқдорида), асбоб-ускуналар (баҳоланган қийматининг 60-70% миқдорида).					
Кредит учун фоизлар	LIBORнинг фоиз ставкасига асосланган фоиз + ЕТТБ маржаси + Қз.Р. Миллий банки маржаси	LIBORнинг фоиз ставкасига асосланган	-	-	ЕвроLIBORнинг фоиз ставкасига асосланган фоиз+	ОТБ фоиз ставкаси + Уз.Р. Миллий банки маржаси

		фоиз + ХМК маржас и + Қз.Р. Милли й банки маржас и			КфВ маржа- си+Уз.Р. Миллий банки маржа си	
Кредитни таш-кил этиш учун 1 марта тўланадиган восита-чилик хаки	Барқарор валютадаги кредит суммасининг 1,5% миқдорида	барқар ор валюта даги кредит суммас ининг 1% миқдор ида	Барқарор валютадаг и кредит суммасин инг 1,5% миқдори да	Барқарор валютадаги кредит суммасинин г 0,1% миқдорида	кредит суммаси нинг 0,75% миқдори да.	барқарор валютадаги кредит суммасинин г 1% миқдорида.
Мажбурият учун воситачилик хаки	Барқарор валютадаги кредитнинг фойдаланилмаган суммасидан йилига 0,5% ҳисобида, у кредит шартномаси имзоланган вақтдан бошлаб, кредит маблағлари қарз олувчи томонидан тўлиқ ишлатилиб бўлингунча ажратиб турилади.			-	Барқа рор валюта даги кредит нинг фойдала нилма ган суммаси дан йилига 0,25% ҳисоби да	Барқа рор валюта даги кредит нинг фойдаланил ма ган суммасидан йилига 0,75% ҳисоби да
Кредитни бошқарш учун воситачилик хаки	Тўлов кундаги жорий курс бўйича маҳаллий валютадаги кредит суммасидан йилига 0,15% ҳисобида					
Кредитнинг Тўлов муддати	ҳар 6 ойда (8 феврал ва 8 август)					

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, кичик бизнес субъектларини хорижий кредит линиялари орқали молиялаштиришда ҳар бир кредит линиясининг ўзига хос шартларига, мезонларига риоя этиш керак. Унга мувофиқ, кредитлар маълум талаблар асосида берилади. Уларнинг баъзилари қарийб бир хил, масалан, ўз маблағлари мавжудлиги ёки

кафолат таъминотининг фоизи, бошқалари эса хорижий донорнинг кредит сиёсатига қараб бир оз фарқ қилади. Хорижий кредит қийматини баҳолашда қарз олувчи учун банк хизматларига тўланадиган ҳақ муҳим аҳамиятга эга: кредитни ташкил этганлик учун бир марталик воситачилик ҳақи, мажбурият учун воситачилик ҳақи; кредитни бошқариш учун воситачилик ҳақи. Кредитни ташкил этганлик учун воситачилик ҳақи хорижий кредит линияларининг берадиган кредит суммасидан фоиз нисбатида белгиланади. Одатда, у кредит суммасидан 1,5 фоизини ташкил этади ва эркин алмаштириладиган валютада тўланади. Кредитни бошқариш учун воситачилик ҳақи мазкур институтлар томонидан Тўлов кунидаги жорий курс бўйича маҳаллий валютада, одатда, кредит суммасидан йиллик 0,15% миқдорда белгиланади ва кредитлаш даврининг ҳар олти ойида тўланади.

Ҳозирги пайтда ТИФМБи хорижий кредит линиялари ҳисобидан ўрта ва узоқ муддатли кредитлар бериб, кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш дастурларини изчил амалга оширмоқда. Мамлакатда олиб борилаётган иқтисодиётни эркинлаштириш сиёсати, шунингдек, ТИФМБнинг халқаро кредитлар бўйича мажбуриятларни бажаришдаги юқори даражадаги хизмати хорижий кредит линиялари томонидан кичик бизнес инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш ҳажмини ошишига имкон берди.

Хорижий кредит линияларини ўзлаштиришда ТИФМБ ва бошқа тижорат банкларида ижобий ўзгаришлар кузатилсада, кичик бизнес субъектларини кредитлаш ҳажмлари қсишига имкон бермаётган қатор муаммолар мавжуд. Асосий муаммо, кредит таъминотининг (қимматли қоғозлар бозорининг етарли ривожланмаганлиги ҳамда кафил бўла оладиган молиявий барқарор корхоналарнинг камлиги) етарли эмаслиги, лойиҳанинг дастлабки қийматидан 25 фоизини қопловчи ўз маблағи етишмаслиги кабилардир.

Шунингдек, кичик бизнес инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришга молия бозорининг етарли ривожланмаганлиги таъсир кўрсатмоқда. Кўп ҳолларда, лойиҳавий молиялаштириш дунёда кенг тарқалган бошқа усулларнинг (қимматли қоғозлар чиқариш, инвестицион фондлар қўйилмалари, банк консорциумлари, пенсия фондлари ва бошқалар) имкониятларидан тўлиқ фойдаланмасдан,

банкли кредитлаш шаклида амалга оширилмоқда. Ҳозирча, лойиҳавий молиялаштириш кичик бизнес корхоналари техник-иқтисодий асослаш ва бизнес-режаларни ишлаб чиқиш учун ўз маблағлари етишмаслиги натижасида тўхтаб қолмоқда. Аккредитивнинг қимматлиги натижасида импорт шартномалари бўйича олдиндан Тўловларда қийинчиликлар мавжуд. Буни ХМИларнинг техник ққмаги ёрдамида, шунингдек банк хизматларини кенгайтириш ҳисобига ҳал қилиш мумкин.

Хорижий кредит линиялари бўйича эркин муомаладаги валюта берилаётган инвестицияларни, биринчи навбатда, ташқи бозордаги маҳсулотга рақобатбардош бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқара оладиган замонавий ишлаб чиқаришни яратишга йўналтирилиши керак. Хорижий кредит линиялари ққяётган талабларни ҳар доим ҳам объектив ва субъектив сабабларга ққра қарз олувчилар томонидан бажарилишининг имконияти бўлмайди. Тадбиркорлар томонидан тақдим этилаётган лойиҳанинг техник-иқтисодий асосларнинг пухта ишланмаганлиги хорижий кредит линиялари ўзлаштирилишининг кечикиши яна бир сабаб. Аксарият ҳолларда лойиҳаларнинг техник-иқтисодий асосларда сотиб олинадиган хом ашёлар нархларининг камайтириб кўрсатилиши, сотиб олинадиган технологик ускуналар ҳамда сотиладиган маҳсулотлар нархларининг реал нархларга нисбатан ошириб кўрсатилиши лойиҳа техник-иқтисодий асосларининг қайта тайёрланишига ва тадбиркорларнинг ортиқча вақт сарфлаб овора бўлишларига сабаб бўлмоқда. Хорижий кредит линияларининг ўз вақтида ўзлаштирилмаслигининг бошқа сабаби, тадбиркорларда кредит олиш билан боғлиқ бўлган ҳужжатларни расмийлаштиришда қилинадиган харажатларни қоплаш учун маблағларнинг етишмаслиги, ишлаб чиқарилиши кўзда тутилаётган маҳсулотларни чет элга сотишда ёрдам кўрсатиш борасида самарали тизим ишлаб чиқилмаганлиги, товар ва хизматлар ташқи бозорлари бўйича яхши маркетинг тадқиқотлари юритилмаслигидир. Натижада, кўп ҳолларда, тадбиркорлар тижорат банкларида кўрилаётган ўз лойиҳаларига таалуқли саволларга жавоб бера олмаяптилар. Бу саволлар, асосан, хом ашёни сотиб олиш, ишлаб чиқариладиган маҳсулотни сотиш, ишлаб чиқаришга тегишли бўлган технологик жараёнларга оиддир.

Хулоса қилиб шунни айтиш мумкинки, хорижий кредит линияларини жалб қилиш ва самарали ўзлаштириш мақсадида Ватанимизга юқори сифатли техника-технологияларни етказиб берувчи инвесторларга нисбатан очиқ эшиклар сиёсатини олиб бориш, ташқи ва ички иқтисодий фаолиятни янада эркинлаштириш, бевосита хорижий инвестицияларни кенг жалб қилишни таъминловчи ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий ва бошқа шарт-шароитларни янада такомиллаштириш, ажратилаётган хорижий кредитлардан тўлиқ фойдаланиш мақсадида кредит олиш учун тақдим этилаётган техник-иқтисодий асосларни пухта-пишиқ ишлаб чиқиш, инвесторларнинг қўйган капитали ва уларнинг ҳуқуқларини ҳимоялашни кафолатлашни янада кучайтириш лозим.

Сўнгги йилларда синдикатли кредитлаш бозорига бўлган қизиқиш ошган. Унинг асосий омиллари қуйидагилардан иборат:

- Хитой, Ҳиндистон, Бразилия ва бошқа ривожланаётган мамлакатларнинг банклари фаол равишда қўллай бошлаган синдикатли кредитлаш имкониятларини кенгайтириш;

- ишлаб чиқаришнинг бир ерга тўпланиши жараёнини, банк саноат қўшилишларига мойилликни кучайтириш;

- нобанк молиявий институтларининг битимларида фаол иштирок этиш, яъни, синдикатли кредитларда молиявий хизматлар бозорида ишлатилиши мумкин бўлган эркин маблағларнинг оқими содир бўлди.

Етакчи банк - синдициялаштирилган кредит ташкилотчилари - Citigroup, ING, НҲВ Group, BNP Paribas, West LB, SG, Deutsche bank, ABN AMRO, Bayern LB, Raiffeisen zentral-bank oesterreich ва бошқалар.

Россия Шарқий Европада синдикатли кредитлар бозорининг ҳажми бўйича 1-ўринни эгаллайди, унинг бозор улуши 32% ни ташкил этади. Россияда синдикатли кредитлар бозори 1995 йилдан бошлаб, яъни Мосбизнесбанк бир гуруҳ ғарбий банклардан илк таъминланмаган синдикатли кредитни олган пайдан бошлаб фаол ривожлана бошлади. Шунақа кредитларнинг кўпчилиги фақат банклар томонидан берила бошлади. Фақатгина қатъий валюта учун кафолатланган таъминотга эга бўлган нефть компаниялар, шунингдек Аэрофлот, Газпром кабилар бундай элита молиявий клубга киришди.

Россия банки томонидан ташкил этилган ва россия бозорларига жойлаштирилган илк синдикатли кредит 1998 йили «Алроса» акциядорлик компаниясига жалб қилинган. Россия Федерацияси молиявий бозоридаги бўҳрондан сўнг хорижий тузилмаларнинг ўрнини уларда иштирок этишни фаол равишда кенгайтирувчи Россия банклари эгаллашди. Агар 1998 йилда синдикатли операцияларда тўртта россия банки иштирок этган бўлишса, 2003 йилга келиб 50 тадан ортиқ банклар ушбу бозорда ўз ўринларини эгаллашди.

Бугунги кунда россиянинг синдикатли кредитлаш бозори Малайзия, Хитой ва Мексика бозорлари ўртасидаги ривожлантириш даражасида турибди. Компаниялар учун синдикацияларнинг ўртача хажми 50 млн. доллардан ошмайди, бу эса Литва, Эстония ва Латвия фирмаларини синдикатли кредитлашнинг ўртача хажмига мос келади.

Синдикатли кредитлашнинг мазкур босқичида Россия Федерациясида деярли бирорта ҳам россиялик қарзга олувчи 6-12 ой ичида катта маблағларни самарали ола олмайди. Одатда россиялик қарзга олувчиларга синдикатли кредитлар 1 йил муддатга берилади. Масалан, 2003 йилнинг 3 та квартали учун 9 та синдикатли кредитлар шундай муддатга берилган.

Россиянинг синдикатли кредитларнинг иштирокчилари бўлган банклари доираси жудаям тор (турли мутахассисларнинг баҳолашларига кўра, 50-70 банк иштирок этиш эмас, балки шундай кредитларда шунчаки иштирок этишга тажрибага эгалар). Бу ерда энг фаоллари: Москва Банки, ВТБ, Трасткредитбанк, «НИКойл», Ухтабанк, Ханту-Мансийский банк, Собинбанк, Газпромбанк ва яна бир нечта бошқа банклардир. Бу бозордаги фаоллари эса устав жамғармасида хорижий банклар иштирок этувчи Райффайзенбанк Австрия, ММБ, Моснарбанк, Донау-банк ва бошқалардир.

Россия банклари синдикацияни ҳамташкилотчиси бўлиб, қўшма кредитлаш схемасидаги асосий рол зарурий тажрибаси кўпроқ ва молиявий имкониятлари кенгроқ бўлган хорижий банкларга тегишли бўлиши холлари кенг тарқалган.

Бугунги кунда халқаро молиявий институтларнинг кредит йўналишлари маблағларини янада кенгроқ жалб этиш ва самаралироқ жойлаштириш учун бизнингча қуйидаги ишларни амалга ошириш

керак: биринчидан, қулай инвестиция муҳитини яратишнинг асосий шартларидан бўлган кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик инвестицион фаолият инвестиция жараёнлари ва хорижий инвестициялар билан боғлиқ қонунчиликни ислоҳ қилиш лозим, яъни уларнинг амал қилиш жараёнларини ҳаётга татбиқ этиш лозим. Булар жумласига синдикатлашган кредитлар бўйича ва лизинг муносабатлари, шунингдек, хорижий инвесторлар ва уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, халқаро молиявий институтлар билан ҳамкорликни ривожлантириш бўйича мавжуд қонунчиликни ва меъёрий ҳужжатларни қайта кўриб чиқиш масалалари ҳам киради. Иккинчидан, мамлакатда пул-кредит ҳамда солиқ ва божхона сиёсати барқарорлиги ва самарадорлигини таъминлаш лозим. Бундай ишлар жумласига миллий валюта қадрини кўтариш, хорижий валюталарнинг эркин айрибошланишини таъминлаш, солиқ ставкаларини пасайтириш, солиқ имтиёзларини кўпайтириш, божхона божлари ва тўловларидан имтиёзлар бериш кабилар киради. Бу каби тадбирларнинг тезроқ ҳал этилиши давлатнинг бу борадаги ишларга ўз вақтида этибор бериши ва имкон қадар тезроқ самарали ва оқилона сиёсат юритишига боғлиқ бўлади. Учинчидан, халқаро молиявий институтлар билан ҳамкорликни мустаҳкамлаш орқали республикамизга жалб ўлинаётган халқаро молиявий институтларнинг кредит йўналишларининг кредитлаш шартларини енгилаштиришга эришиш лозим. Яъни бу борада халқаро молиявий институтларнинг маржаларини камайтириш, имтиёзли даврни узайтириш, хорижий суғурта компаниялари суғурта кафолати остида кириб келаётган линиялар бўйича суғурта мукофоти суммасини камайтириш, бир марталик комиссия ва шунга ўхшаш шартларни ўйсўартиришга эришиш лозим. Бунинг учун эса халқаро молиявий институтларнинг ишончини оўлаш, уларнинг маблағларини ўз ваўтида қайтаришни кафолатлаш, шунингдек, уларнинг билвосита даромадларини ошириш йўллари таъминлаш лозим. Тўртинчидан, халқаро молиявий институтларнинг кредит йўналишлари маблағлари ҳисобига молиялаштиришда гаров таъминотини таъминлаш мақсадида қарз олувчи кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларга кафил бўладиган, кредитнинг қайтмаслигидан суғурталайдиган суғурта ташкилотлари фаолиятини мувофиқлаштириш лозим. Чунки

кредитлаш шартларидаги 120 фоизли гаров таъминотини камайтириб бўлмаслигини ҳисобга олиб, гаров таъминоти бериши мумкин бўлган суғурта компаниялари, фондлар каби янги гаров шакллари ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Бешинчидан, мамлакатда барча соҳалар бўйича энг сўнгги маълумотларни олиш имконини берувчи, маркетинг тадқиқотлари билан шуғулланувчи, ахборот ва консалтинг хизматларини кўрсатувчи компаниялар фаолиятини ташкил этиш ва ривожлантиришга эришиш лозим. Чунки бугунги кунга келиб инвестицияларни молиялаштириш билан боғлиқ ишларни ташкил этишда маркетинг ва ахборот ишлари талаб даражасида эмаслиги оқибатида бир қатор муаммолар пайдо бўлмоқда. Бу муаммони ҳал этишнинг йўлларида бири мамлакат тижорат банкларида, «Савдо-саноат палатаси»нинг жойлардаги бўлимларида маркетинг ва консалтинг хизматларини кўрсатувчи бўлимларни ташкил этиш мақсадга мувофиқдир. Олтинчидан, иқтисодиётни ривожлантириш шароитида бевосита чет эл инвестицияларининг катта афзалликлари мавжудлигини ҳисобга олиб, уларининг Ўзбекистонда янгидан амалга оширилаётган кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик инвестиция лойиҳаларга ва қўшма корхоналарга кириб келишини ҳар томонлама рағбатлантириш лозим.

Чет эл инвестицияларини ва халқаро молиявий институтларнинг кредит йўналишларини жалб этиш бўйича узоқ муддатли мақсадли дастурлар асосида иқтисодиётнинг меҳнатталаб тармоқларига, илмталаб ва капиталталаб секторларига кенгроқ ва самаралироқ жалб этиш мақсадга мувофиқдир.

Бундан ташқари, давлат инвестиция дастури орқали молиялаштирилаётган лойиҳаларнинг самарадорлигини ошириш мақсадида давлат инвестиция дастурини ишлаб чиқишда бевосита хорижий инвестициялар ҳамда ҳукумат кафолатисиз кириб келаётган халқаро молиявий институтлар ресурслари билан боғлиқ бўлган қўшимча рискларни минималлаштириш масалаларини ҳар томонлама ўрганиш зарур ва бу жараёнларга ҳам чуқур маркетинг тадқиқотларини татбиқ этиш лозим.

Юқоридагилардан шундай хулоса қилиш мумкинки, миллий иқтисодиётда ҳар бир соҳа ва тармоқнинг ҳар томонлама мукамал

равишда ривожланиши, унинг ҳуқуқий ва иқтисодий-ижтимоий ҳамда ташкилий жиҳатларининг таъминланиши бевосита олиб борилаётган ислоҳотларнинг жадаллашуви ва самарали бўлишини таъминлайди. Шунинг учун ҳам мамлакатга хорижий инвестициялар ҳамда халқаро молиявий институтларнинг кредит йўналишларини жалб қилишни такомиллаштириш учун иқтисодиётнинг ҳар бир соҳа ва тармоқларида ўзига хос ислоҳотларни амалга ошириш ҳамда ушбу ислоҳотларнинг макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш учун хизмат қилишига эришмоқ лозим.

3. Лойиҳавий молиялаштиришда Жаҳон банки гуруҳининг иштироки ва тажрибаси. Лойиҳавий молиялаштиришда Европа тикланиш ва тараққиёт банкининг иштироки ва тажрибаси

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг, Жаҳон банки ва унинг таркибига кирувчи бир қатор молия-кредит муассасалари билан ҳам кўп томонлама ҳамкорликни йўлга қўйди. Жаҳон банкига 1992 йил сентябрда аъзо бўлганимиздан сўнг, банк мамлакатда 11 та лойиҳа бўйича умумий қиймати қарийб 458 млн. АҚШ доллари бўлган кредитлар тақдим этди (2001 йилгача). Шундан 66 млн. АҚШ долларилек маблағни пахта навлари ва уруғлик чигит сифатини яхшилаш, халқаро талаблар даражасида пахта толасини сертификатлашни йўлга қўйиш тизимини яхшилаш, ғўза суғориш тизимини автоматлаштириш лойиҳаларига йўналтирди. Халқаро Тикланиш ва Тараққиёт Банки сув таъминоти тизими лойиҳаси учун 5 млн. АҚШ доллари ва молия тизимидаги ислоҳотлар учун 1,2 млн. АҚШ долларилек қарз маблағларини тақдим этди. Ходимларни ўқитиш, консалтинг хизматлари ва компьютер технологияларини сотиб олиш учун 1994-1995 йилларда 3 млн. АҚШ доллари миқдорда маблағ ажратди. 1998 йилда Жаҳон Банки тоза ичимлик сув таъминоти ва оқова сув тизимини қуриш лойиҳаси, Тошкентда қаттиқ чиқиндиларни қайта ишлаш тизими лойиҳаси ва стратегик давлат корхоналарини қайта қуриш лойиҳасини молиялаштирди. Бу лойиҳалар бўйича кредитни қайтариш муддати 20 йил бўлиб, фоиз тўловлари йиллик 7 фоизга тенг.

Шунингдек, 2004 йил 5 феврал куни Ўзбекистон ҳукумати билан Жаҳон банки ўртасида умумий қиймати 74,55 млн. АҚШ долларидан иборат ирригация тизимини қайта тиклаш лойиҳаси бўйича ҳужжатлар имзоланди.

Жаҳон банки мамлакатимизда ҳукумат томонидан амалга оширилаётган ислоҳотларни ҳамда бошқа молиявий ва техник ёрдамларни қўллаб-қувватлайди. Жаҳон банки томонидан 1993 йилдан бошлаб институционал ривожлантириш ва техник ёрдам учун (21 млн. АҚШ доллар), импорт қилиш учун (160 млн. АҚШ доллар), пахта ишлаб чиқаришни таккомиллаштириш учун (66 млн. АҚШ доллар), 1998 йилда сув таъминоти, санитария ва соғлиқни сақлаш учун (75 млн. АҚШ доллар) ва бошқа ҳудудларда экологик ҳолат ҳамда инфратузилмани ва инсон яшаш тарзини яхшилаш учун жами 127 млн. АҚШ доллари миқдорига қарз ажратди. 2001 йилда ХТТБ томонидан қишлоқ хўжалиги корхоналарини реструктуризациялаш лойиҳаси (умумий қиймати 31 млн. АҚШ доллар), Қаршидаги каскад насос станциясини қайта тиклаш лойиҳаси (умумий қиймати 35 млн. АҚШ доллар), дренаж тизимини ташкил этиш лойиҳаси (Умумий қиймати 40 млн. АҚШ долларга яқин), Самарқанд ва Бухорода сув таъминоти ва санитария лойиҳаси (умумий қиймати 40 млн. АҚШ доллар), ҳамда давлат молиясини бошқаришда техник ҳамкорлик лойиҳа (10 млн. АҚШ доллар)лари ишлаб чиқилди ва амалга оширилмоқда. ХТТБнинг кредитларини биз давлат инвестиция дастурининг адресли қисмида ҳам кўришимиз мумкин. Биргина 2002 йил инвестиция дастурида ХТТБ томонидан юқорида санаб ўтилган мақсадларга, яъни дренаж тизимини яратишга 0,90 млн. АҚШ доллар, Қарши каскад насос станциясига 0,90 АҚШ млн. доллар, қишлоқ хўжалигини корхоналарини реструктуризациялаш учун 2,0 млн. АҚШ доллар, республикада пахтачиликни модернизациялаш учун 8,60 млн. АҚШ доллар, шаҳар транспортини ривожлантириш учун 2,50 млн. АҚШ доллар, соғлиқни сақлаш ислоҳотларига 17,86 млн. АҚШ доллар, Самарқанд ва Бухоро шаҳарлари учун 7,20 млн. АҚШ доллар, санитар тозалаш тизими учун 6,26 млн. АҚШ доллар ва давлат молиясини бошқариш тизими ислоҳ қилиш учун 1,00 млн. доллар қарз кредити ажратилган.

Бугунги кунда мамлакатимизда банк тизими соҳасидаги ҳамкорлик самараси янада ошиб бормоқда. Мамлакатимиз ҳукумати ва тижорат банклари дунёнинг энг машҳур ҳамда молиявий жиҳатдан барқарор ривожланган халқаро молиявий институтлар билан ҳамкорлик ўрнатмоқдалар.

Инвестиция лойиҳаларини хорижий кредит линиялари ҳисобидан молиялаштиришда ТИФМБ бой тажрибага эга. 1993 йилда ТИФМБ билан ЕТТБ ўртасида кредит битимининг тасдиқланишидан хорижий кредит линияларини Ўзбекистонда кичик бизнесни ривожлантиришга жалб этиш бошланди. Бу битимга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг қафолати остида жами 60 млн. АҚШ долл. миқдорида кредит ажратилди. Кредит линияси уч йиллик имтиёзли даврни ҳам қўшган ҳолда 13 йиллик муддатга берилди. ЕТТБ биринчи кредит линиясининг муддатидан олдин ва муваффақиятли ўзлаштирилганлиги, шунингдек, миллий банкнинг ишончи ва обрқси юқорилигини эътиборга олиб, 1997 йилда ЕТТБнинг кичик бизнесни ривожлантириш учун 120 млн. АҚШ долл. миқдорида иккинчи кредит линияси маъқулланди. Бу маблағдан 60 млн. АҚШ долл. ҳукуматнинг қафолатисиз ТИФМБига, 30 млн. АҚШ долл. ҳукумат қафолати остида Асака банкига ва 15 млн. АҚШ долл. Ўзсаноатқурилишбанки ҳамда 15 млн. АҚШ долл. Пахтабанкка берилди. ЕТТБнинг биринчи ва иккинчи кредит линиялари бўйича 789 та кичик бизнес корхоналари молиялаштирилди. 2002 йилда ЕТТБнинг кичик бизнесни ривожлантиришга қаратилган 140 млн. АҚШ долл. миқдоридаги учинчи кредит линияси ўз ишини бошлади, яъни ЕТТБнинг кичик бизнес субъектларининг инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришга микромолиялаш дастури (40 млн. АҚШ долл.)ни қўшган ҳолда жами 360 млн. АҚШ долл. миқдорида кредит линиялари очилди.

Умуман олганда, 1993-2002 йиллар давомида ЕТТБнинг Давлат қафолати асосида республикаимиз кичик бизнес инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш мақсадида жами 360 млн. АҚШ долл. миқдоридаги кредит линиялари очилган бўлиб, ЕТТБнинг очилган кредит линиялари ҳисобидан 2003 йилнинг 1 январ ҳолатигача кичик бизнес субъектларининг жами 172,66 млн. АҚШ долл. миқдоридаги 105 та инвестиция лойиҳалари молиялаштирилди. Ушбу ўзлаштирилган

кредит линиялари ҳисобига 8593 та янги иш ўринлари барпо этилди. Натижада, маҳаллий хом ашёни қайта ишлаш ҳисобига жами 45 млрд. сумдан ортиқ миқдорида халқ истеъмол моллари ишлаб чиқарилиб, улардан 39590,5 млн. суми мамлакатнинг ички бозорида сотилган бўлса, 6339 млн. АҚШ доллари миқдоридаги маҳсулот экспорт қилинди. Шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 6 июндаги қарорларига асосан кичик бизнесни тўлиқ қўллаб-қувватлашда ривожлантириш Япония-Ўзбекистон дастурини амалга ошириш учун икки босқичда 20 млн. АҚШ долларида жами 40 млн. АҚШ доллари миқдорида кредит линияси очилди. Ушбу дастур бўйича микрокредитлар, асосан, савдо фаолиятини ташкил этиш, айланма маблағларни тқлдириш, кичик (мини) ускуналарни харид қилиш, ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва кенгайтириш, сервис хизмати ва аҳолига маиший хизмат кўрсатишни ривожлантириш учун 100 фоизгача бўлган миқдорда нақд пулга берилмоқда.

2003 йилнинг 1 апрел ҳолатига кўра, республикада кичик бизнес субъектлари инвестиция лойиҳаларини молиявий қўллаб-қувватлаш мақсадида очилган хорижий кредит линияларининг жами миқдори 670,0 млн. АҚШ долларини ташкил қилади. Ушбу хорижий кредит линияларининг 54 фоизи, яъни 360 млн. АҚШ долл. ЕТТБнинг ҳиссасига тўғри келади. ТИФМБ ЕТТБнинг кичик ва ўрта корхоналарни ривожлантириш бўйича кредит линиясини ўзлаштириши натижасида республикада 3300 та иш ўринлари ташкил этилди ва 33 та янги ишлаб чиқариш ўз маҳсулотларини реализация қилмоқда.

ЕТТБ кредитини олишнинг асосий шартларидан бири - бу лойиҳанинг экспортбоп маҳсулотларини ишлаб чиқаришга қаратилган бўлишлигидир. ЕТТБ кредитларидан хусусий, кичик, қўшма корхоналар, акционер жамиятлар, масъулияти чекланган жамиятлар, деҳқон ва фермер хўжаликлари шунингдек, бошқа кичик бизнесга оид корхоналар фойдаланишлари мумкин. ЕТТБ кредитлари қуйидаги мақсадларга берилади: чет эл ускуна ва технологияларини сотиб олишга, ишчи капитал сарф-харажатларини қисман қоплашга, масалан, сублойиҳаларни молиялаштириш учун берилади. Кредитлаштириш муддати 7 йилгача бўлиб, ундан 2 йили имтиёзlidir. Бериладиган кредитнинг максимал миқдори 5 млн. АҚШ долларигача бўлиб, лекин

лойиҳа дастлабки қийматининг 75% идан кқп миқдорда кредит берилмайди. Тадбиркор лойиҳанинг дастлабки қийматининг 25% идан кам бўлмаган миқдорда хусусий капиталга, яъни бино, иншоат, машина-ускуналар, айланма капитал ҳамда молиявий харажатларни қоплаш учун бошқа маблағларга эга бўлиши керак.

Олинаётган кредитнинг гаров таъминоти кредит суммасининг камида 120% миқдорида бўлиши керак. Бунда учинчи шахслар ёки ҳукумат кафолати, суғурта полислари, асосий воситалар, бино, иншоотлар баҳолаш қийматининг 70% миқдорида, ускуналар эса баҳолаш қийматининг 60-70% миқдорида таъминланганлик гарови сифатида олинади.

Кредит учун фоиз ставкаси қуйидагича ҳисобланади: LIBOR + ЕТТБ маржаси + ТИФ МБ маржаси. Асосий қарзни қайтариш ҳар 6 ойда амалга оширилади.

ЕТТБ Ўзбекистондаги ўз фаолиятининг еттига йўналишини белгилади: молия сектори ва банк инфратузилмасини ривожлантириш; кичик корхоналарни ривожлантириш; бозор инфратузилмасини ривожлантириш; энергетика мажмуини ривожлантириш; енгил саноатни, пахтани қайта ишлаш ва бошқа тармоқларини ривожлантириш; туризм инфратузилмасини ривожлантириш; табиий ресурсларни қайта ишлашни ривожлантириш.

1999 йил 1 июлгача ЕТТБ 17 та инвестицияни, шу жумладан, 11 та инвестицияни хусусий секторда ва 6 та инвестицияни Ўзбекистонни давлат секторида амалга оширди. Тўққизта инвестиция лойиҳасини молия секторига, шу жумладан, кичик бизнесни ривожлантириш учун кредит линияларига, лизинг компанияларига, савдони молиялашни ривожлантириш дастурига ва иккита инвестиция янги очилаётган қўшма тижорат банкларининг устав сармояларига йўналтирилди. Хусусий секторни ривожлантириш доирасида қурилишга, тққимачилик ишлаб чиқаришга ва табиий ресурсларни қазиб чиқаришга 4 та инвестиция йўналтирилди. Давлат секторида ЕТТБ аэропортни, нефтни қайта ишлаш заводини, Сирдарё ГРЭСини ҳамда қаттиқ чиқиндилардан фойдаланиш корхонаси қайта қуришни инвестициялади.

Ўзбекистонда ЕТТБ директорлар кенгаши томонидан маъқулланган ҳамда молиялаштиришга қабул қилинган лойиҳаларни кўриб чиқамиз.

«Ўзбеклизинг интернейшнл» АЖ ташкил этишга (лойиҳани умумий қиймати 24 млн. АҚШ доллари) - 5,6 млн. АҚШ доллари миқдорида, «ABN-Amro-NB Uzbekistan» қўшма банки ташкил этишга (устав сармояси 10 млн. АҚШ доллари) 1 млн. АҚШ доллари миқдорида ва ҚЗДЭУ қўшма банкани ташкил этишга (устав сармояси 20 млн. АҚШ доллари) 5 млн. АҚШ доллари миқдорида улушини ққшди. Бундан ташқари, савдони молиялаш дастури бўйича 50 млн. АҚШ доллари миқдорида кредит линияси очди. Шундан 40 млн. АҚШ доллари Миллий банкка, 10 млн. АҚШ доллари Асака банкига берилди. Кредит линияси жаҳон бозорида фойдали нархлар ва шартлар билан молия операцияларини оширишда ишлаб чиқарувчиларга, шунингдек, экспортчилар ва импортчиларга ёрдам бермоқда.

«Зарафшон-Ньюмонт» қўшма корхонасига (лойиҳани умумий қиймати 229 млн. АҚШ доллари) лойиҳани молиялаш учун ЕТТБ тешигли суръатда 52,5 млн. АҚШ доллари ва 30 млн. АҚШ доллари, жами 82,5 млн. АҚШ доллари миқдорида иккита кредит ажратди. Лойиҳани қзига хослиги шундаки, у таркибида олтин жуда кам бўлган чиқит жинслардан олтин олишни назарда тутди. Корхона лойиҳадаги қувватга чиқса бир ойда 1 тонна олтин ишлаб чиқаради. Бу ҳол Ўзбекистон Республикасини мавжуд олтин-валюта захирасини мустаҳкамлаш ва янги захиралар ташкил этиш имконини беради.

Ёқилғи энергетика мажмуида - Фарғона нефтни қайта ишлаш заводини қайта қуришга (лойиҳа қиймати 210 млн. АҚШ доллари) 9 млн. АҚШ доллари миқдорида ва Сирдарё ГРЭСини қайта қуришга (лойиҳа қиймати 47,4 млн. АҚШ доллари) 27,6 млн. АҚШ доллари миқдорида сармоя ажратилди.

Хусусийлаштирилган корхоналарни қўллаб-қувватлаш фондини ташкил этишга (фонд сармояси 40,2 млн. АҚШ доллари) ЕТТБ 33,5 млн. АҚШ доллари миқдорида улушини ққшди. Фонд ривожланаётган хусусий секторда бошланғич сармояни етишмаслиги муаммосини ҳал қилиш имконини беради. Худди шундай хусусий секторда кичик бизнес лойиҳаларини кредитлашга йўналтирилган минтақавий «Ипак-йўли» фондини ташкил этишга (фонд устав сармояси 100 млн. АҚШ доллари) 15 млн. АҚШ доллари миқдорида маблағ молияланади.

Енгил саноат ва тўқимачилик соҳаларини ривожлантириш мақсадида ип ишлаб чиқаришга мўлжалланган «Ас-топ-бўка» қўшма корхонасига (умумий қиймати 46 млн. АҚШ доллари) ЕТТБ 8 йилга 16 млн. АҚШ доллари миқдорида кредит ажратади. «Косонсой-текмен» қўшма корхонасига (умумий қиймати 76 млн. АҚШ доллари) ЕТТБ 10 млн. АҚШ доллари миқдоридаги улуш қўшиб иштирок этишдан ташқари, 14 млн. АҚШ доллари миқдорида кредит ажратди.

Транспорт секторини ривожлантириш бўйича Тошкент аэропортини қайта қуриш учун (йўловчи ташиш терминалларини қайта қуриш) 48 млн. АҚШ доллари миқдорида, темир йқлларини қайта қуриш бўйича тақдим этилган лойиҳасини кқриб чиқиб, 100 млн. АҚШ доллари миқдорида кредит ажратишни маъқуллади.

Сирғали туманида қурилиш материаллари заводи барпо этиш лойиҳасини амалга ошириш маҳаллий хом ашёдан қурилиш материаллари ишлаб чиқаришни кқпайтириш ва сифатини яхшилашга ёрдам беради. Ушбу лойиҳага ЕТТБ 125 млн. АҚШ доллари миқдорида маблағ молиялаштирилди. Завод ҳозирнинг ўзидаёқ ғишт, черепица ва шлакоблоклар ишлаб чиқармоқда. Лойиҳа қиймати 35 млн. АҚШ долларига тенг.

Тошкент шаҳри қаттиқ чиқиндиларини тқплаш ва улардан фойдаланиш тизимини тиклаш лойиҳаси амалга ошириш учун ЕТТБнинг 17,7 млн. АҚШ доллари миқдоридаги суверен кредити ва Жаҳон банкининг кредити билан молияланади. Лойиҳанинг умумий қиймати 48 млн. АҚШ долларига тенг.

ЕТТБ Ўзбекистон Республикаси ТИФ Миллий банки, «Карвонбанк», «ДЭУ секъюритиз» компанияси, Ўзбекистоннинг «Туронбанк»и билан биргаликда 20 млн. АҚШ доллари миқдорида сармояга эга бўлган қўшма банк ташкил этиш лойиҳасини ишлаб чиқди. ЕТТБ банк сармоясига қўшган улуши 5 млн. АҚШ долларини ташкил этади.

ЕТТБ директорлар кенгаши ушбу лойиҳани 1996 йил 24 сентябрда маъқуллади. 1996 йил 17 октябрда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қўшма банк ташкил этиш тўғрисидаги 359-сонли Қарор чиқди. Таъсис ҳужжатлари 1996 йил 17 декабрда Лондонда имзоланди.

Банк мижозларга хизмат кўрсатиш операцияларини амалга оширади, шунингдек, қимматли қоғозлар билан операциялар қилади.

ЕТТБ Америка Халқаро гуруҳи билан биргаликда Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон хусусий тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш учун минтақавий фонд ташкил этиш лойиҳасини ишлаб чиқди. Фонднинг устав сармояси 100 млн. АҚШ долларини ташкил этиб, шулардан 15 млн. ЕТТБ ҳисобидан молияланди. Ушбу маблағлар хусусий секторда кичик бизнес лойиҳаларини кредитлашга йўналтирилади. қар бир республикага қилинадиган инвестициялар улуши аниқлаб қўйилмаган, чунки молиялашда минтақалар эмас, балки конкрет лойиҳалар устунликка эга бўлади. 1996 йил 4 декабрда минтақавий фонд лойиҳаси ЕТТБ директорлаш кенгаши томонидан маъқулланди.

Шундай қилиб, ЕТТБ республикамизда замонавий техника ва технологияларни жорий қилиб, сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқаришни йўлга қўйувчи, шунингдек импорт ўрнини босувчи ва валютада ўзини оқлайдиган ў инвестиция лойиҳаларини молиялаштирмоқда. Ўзбекистоннинг ЕТТБ билан ҳамкорлиги мамлакатимизда хусусий секторни ривожлантириш ва кенгайтириш, инвестиция лойиҳаларига кредитлар ажратиш, шунингдек, бозор инфратузилмасини тараққий эттириш каби вазифаларга қаратилгандир.

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар:

- Ўзбекистоннинг ХМИ билан ҳамкорлиги қандай вазифаларни бирга қўшиш мақсадларидан келиб чиқиб амалга оширилади?
- ХМИ кредит линияларидан фойдаланишдан кўзланган мақсад нималардан иборат?
- ХМИ маблағларини мамлакатимизга жалб қилиш заруратини қандай омиллар юзага келтиради?
- ЕТТБ тўғрисида нималарни биласиз?
- Кредитлар учун фоизлар ҳисобланганда қандай молиявий ҳаражатлар кўзда тутилиши лозим?
- ОТБ тўғрисида нималарни биласиз?
- КФВ тўғрисида нималарни биласиз? ОПЕК фондичи?

- ХМксининг Ўзбекистондаги фаолияти тўғрисида нималарни биласиз?
- Инвестиция лойиҳаларини хорижий кредит линиялари ҳисобига молиялаштиришда қандай мезонларга асосланилади?
- Ўзбекистонда ХМИлари кредит линияларининг асосий мезонларини айтиб берингчи?
- ОТБнинг Ўзбекистонда молиялаштираётган йирик инвестицион лойиҳалари ҳақида нималарни биласиз?
- Синдикатли кредитлаш бозорининг ривожланишига таъсир этувчи қандай омилларни биласиз?

6-БОБ.

ИНВЕСТИЦИЯ ЛОЙИҲАЛАРИНИ СИНДИКАТЛИ КРЕДИТЛАШ

1. Инвестиция лойиҳаларини синдикатли кредитлашнинг мазмун-моҳияти

Бозор муносабатлари ривожланиши билан кредит муносабатлари соҳасида банклар фаолиятини бирлаштириш зарурати туғилмоқда. Бирлашмаларни ташкил этиш мақсадлари хилма-хил, лекин улар банк операциялари бўйича хатарларни қисқартирган ҳолда катта кўламдаги тадбирларни молиялаш билан ёки битта банк ёлғиз ўзи ҳал қила олмайдиган вазифаларни бажариш билан боғлиқ. Узоқ муддатга кредит бериш билан боғлиқ хатарлар мана шундай бирлашма иштирокчилари ўртасида тақсимланади, бу эса аъзо банкларга ўзларининг ликвид заҳираларини анча пастроқ даражада сақлаб туриш имконини беради.

Бундай бирлашмаларда кредит, кафолатлаш ёки бошқа кредит-молия операцияларини биргаликда амалга ошириш учун ташкил этиладиган банк синдикатлари ёки бошқа банк бирлашмалари алоҳида ўрин тутаяди. Давлатнинг синдикатлаштирилган кредитларга эҳтиёжи энг аввало бюджет дастурларини молиялаш зарурлиги билан, халқ хўжалигининг турли тармоқларидаги давлат корхоналарини модернизациялаш ва техника билан қайта қуроллантиришга маблағларни инвестициялаш билан боғлиқдир.

Фирма ва банклар синдикатлаштирилган кредит ҳисобига, қоида тариқасида, ташқи иқтисодий фаолият билан, шунингдек, инвестициялаш соҳаси билан, энергетика, экология, хом - ашё ресурсларини қазиб чиқариш, фан - техника ишланмаларини амалиётга жорий этиш ва шу кабилар билан боғлиқ эҳтиёжларни молиялаштирадilar.

Банк секторини янада ислоҳ қилиш ва эркинлаштиришнинг 2005 - 2007 йилларга мўлжалланган дастурида тижорат банкларининг инвестицияланадиган лойиҳаларни молиялаш, шу жумладан, хорижий банк сармоясини жалб этган ҳолда молиялаш учун синдикатлашти-

рилган кредитлар бериш тизимини ривожлантирилиши кўзда тутилган. Ушбу дастурга мувофиқ, 2005 йил мобайнида меъёрий базага ўзгаришлар киритилиши ҳамда синдикатлаштирилган кредитлаш тизимини такомиллаштиришга ёрдам берадиган тегишли чоратadbирлар мажмуи амалга оширилиши керак.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг «Тижорат банклари томонидан йирик инвестициялаш лойиҳаларини синдикатлаштирилган кредитлашни амалга ошириш тартиби тўғрисида»ги 2005 йил 16 июлда қабул қилинган Низомга мувофиқ, синдикатлаштирилган кредит деганда йирик инвестиция лойиҳаларини бир неча банклар томонидан биргаликда кредитлаш тушунилади.

Республикаимиз Марказий банки томонидан ишлаб чиқилган «Тижорат банклари томонидан йирик инвестиция лойиҳаларини синдициялаштирилган кредитлашни амалга ошириш тартиби тўғрисидаги» низомда олинган кредитни қайтара олмаслик хатарини олдини олиш мақсадида қарз олувчи тез ва эркин сотилиш талабларига жавоб берадиган таъминотга эга бўлиши кераклиги таъкидланиб, мулк ёки қимматли қоғозлар гарови, банк ёки суғурта ташкилоти кафолати, учинчи шахснинг кафиллиги кабиларни таъминот сифатида қабул қилиниши белгиланган. Лекин, синдикатлаштирилган кредитда юқорида таъкидлаганимиздек, кредит суммасининг катта миқдорда бўлиши қайд этилган таъминот турларини ҳар доим ҳам йиғиш имкониятини бермайди. Шунинг учун, кўп ҳолларда, лойиҳа объекти гаров ҳисобида қабул қилинади.

Ҳозирги кунда инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришнинг янги, усули синдицирлаштирилган кредитлаш (синдикатга уюшган бир неча кредиторларнинг кредитлари мажмуи) пайдо бўлди. Иқтисодий адабиётларда бу сўзнинг аниқ атамаси йўқлиги сабабли, кўпчилик ҳолларда молиялаштиришнинг бу турини синдикатлаштирилган кредит, деб ҳам аталади.

Синдикатлашмоқ, синдикат тузиб бирлашмоқ маъносини билдириб, инвестицияларни молиялаштириш тизимида йирик инвестиция лойиҳаларини биргаликда молиялаштиришни ташкил этиш усулларидадан бирини англатади. Инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда синдикатлаштирилган кредитнинг асосий хусусияти

шундай иборатки, бунда бир неча кредиторларнинг мавжудлиги, молиялаштириш учун берилган кредит суммаси ва у билан боғлиқ рискларнинг иштироки кредиторлар (банклар) ўртасида тақсимланишидадир.

Инвестиция лойиҳаларни молиялаштиришда синдикатлаштирилиши мумкин бўлган кредитларга лойиҳавий молиялаштириш ҳам киради. Лойиҳавий молиялаштиришда кредитни қайтаришнинг манбаи бўлиб, лойиҳани амалга ошириш натижасида олинган фойда ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда йирик инвестиция лойиҳаларини рўёбга чиқариш, фақатгина мақсадли молиялаштирилгандагина самарали амалга оширилиши мумкин. Мақсадли молиялаштириш кредит ресурсларидан фойдаланишдаги ўша жавобгарликни бартараф этади.

Мақсадли молиялашнинг афзаллиги шундаки, бунда кредитор нафақат қарз ресурсларини таклиф қилади, балки уларни қулай шартларда товарлар билан таъминлайди.

Молиявий глобализация даврида инвестиция лойиҳаларини халқаро кредитлаш жараёнида лойиҳавий молиялаштириш тобора самарали молиялаштириш шакли бўлиб келмоқда. Лойиҳавий молиялаштириш деганда одатда банк томонидан инвестиция лойиҳасини молиялаштиришдаги махсус кредитлаш тури тушунилиб, бунда регрессиз ёки қарздорга бўлган кредитнинг чегараланган регрессида йирик инвестиция лойиҳаларини мақсадли молиялаш (кредитлаш) тушунилиб, бунда қарз олувчининг тўлов мажбуриятларининг таъминоти бўлиб, мазкур лойиҳа фаолиятидан олган даромадлари ҳамда бу лойиҳага таалуқли активлар ҳисобланади.

Ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда лойиҳавий молиялаштиришнинг турли схемалари асосида инвестиция лойиҳалари амалга оширилади. Булардан бири «Евро-тунел» инвестиция лойиҳасини молиялаштиришдир.

Инвестиция лойиҳаларини узоқ муддатли молиялаштиришда кўпчилик лойиҳани молиялаштиришнинг синдикат кредитлари шаклига зарурат сезмоқда. Бунда кредит битими шартларини ташаббускор банк ўрнатади ва у бошқа банкларни бу лойиҳани молиялаштиришда иштирок этишни таклиф этади.

Синдикатлашган кредит бўйича фоиз суммаси қоидага кўра сузиб юрувчи ставкада ҳисобланади ва база қилиб эса ЛИБОР (London Inter Bank Offered Rate – Лондондаги банклараро кредитлар бўйича фоиз ставка) ставкасини олишади ва унга банк маржаси қўшилади.

Инвестиция лойиҳасини амалга ошириш (реализация қилиш) нуқтаи назаридан молиялаштириш муддатини ва объектни қуриш (яратиш) вақтини келишиб олиш муҳимдир. Объектни ишлаб чиқариш қувватларига етказиш ва ишлаш муддатининг амалга оширилиши инвестиция лойиҳасини молиялаштириш вақтини (муддати) шакллантиради.

Хориж тажрибаси шуни кўрсатадики, Европа банклари томонидан қўлланиладиган кредитлаштиришнинг максимал муддати 10-15 йилни ташкил қилади. АҚШда эса бу муддат камроқ 7-12 йил. Агар лойиҳани молиялаштириш муддати етарлича бўлмаса, у ҳолда молиялаш таркибини кредитлашнинг реал имкониятларига ўзгартирилади.

Шунингдек, алоҳида банклар ҳам кафил бўлиб чиқишлари мумкин. Бундай ҳолат халқаро кредит ташкилотлари ёки экспорт-импорт кредитларини суғурталовчи миллий агентликлар томонидан лойиҳа молиялаштирилганда кўпроқ юз беради. Бунда синдикат-иштирокчи банклар кредитор фойдасига аккредетив очишлари ёки кафолат беришлари мумкин. Бундай молиялаштиришдан фойда нима? Унда қарз олувчи молиялашни камроқ рисклар билан олади, яъни кредитлар rischi тижорат банкига ўтади.

90-йиллар I-ярми жаҳон хўжалиги учун юқори иқтисодий ўсиш даражаси билан характерланиб, лойиҳани молиялаштириш шакллари га катта талаб уйғотди. 1997-1998 йиллардаги молиявий инқирозларгача лойиҳани молиялаштиришнинг жаҳон бозорида Жанубий-Шарқий Осиё мамлакатлари етакчилик қилиб келди. 1996 йилда Гонконгда 36та, қиймати 19,3 млрд. долларлик, Индонезияда 72 та, қиймати 14,1 млрд. АҚШ долларлик, Тайландда 31 та, қиймати 9,4 млрд. долларлик инвестицион лойиҳалар амалга оширилди. Умумий 1996 йилда Осиё мамлакатларида 400 та, қиймати эса 86,2 млрд. АҚШ долларлик инвестицион лойиҳалар молиялаштирилди.

Ўзбекистонда инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш асосан тижорат банклари, бюджет маблағлари ва бюджетдан ташқари фондлар

маблағлари ҳисобига амалга оширилиб, янги замонавий асбоб-ускуна келтиришга, қурилиш ва таъмирлаш-монтаж ишларига, импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ва экспортга мўлжалланган рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришга мўлжалланган объектлар қуришга йўналтирилган. Шу билан бирга йирик инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш учун чет эл инвестициялари ва хорижий молия институтларининг кредит линиялари ҳисобига тўғридан-тўғри молиялаштиришни ташкил этиш лозимдир.

Инвестицион лойиҳаларнинг турлича классификациялари мавжуд бўлиб, белгиларига қараб инвестицион лойиҳаларнинг қуйидаги кўринишларини ажратиш мумкин.

1. Амалга ошириш муддати бўйича:

- қисқа муддатли - 3 йилгача
- ўрта муддатли - 3-5 йил
- узоқ муддатли - 5 йилдан ортиқ.

2. Кўлами бўйича (кўп ҳолларда лойиҳа масштаби инвестиция ҳажми билан аниқланади):

- кичик лойиҳалар;
- ўртача лойиҳалар;
- йирик лойиҳалар;
- мегалойиҳалар.

3. Асосий йўналиши бўйича:

- тижорат лойиҳалар;
- ижтимоий лойиҳалар;
- экологик лойиҳалар;
- бошқалар.

Инвестицион лойиҳаларнинг самарадорлигини баҳолаш техник, технологик, молиявий, тармоқ ёки ҳудудийлик хусусиятларига боғлиқ бўлмаган ҳолда ягона тамойиллар асосида амалга оширилади. Улар қуйидагидан иборат:

▪ лойиҳани унинг бутун ҳаёт цикли давомида кўриб чиқиш;

▪ пул оқимларини моделлаштириш, бунда лойиҳани амалга ошириш билан боғлиқ барча пул тушумлари ва ҳисобот давридаги турли валюталарни ишлатиш эҳтимоллигини ҳисобга олган ҳолдаги харажатлар киритилади;

- ишончилилик ва максимум самара.

Инвестицион лойиҳа инвестор нуқтаи назаридан самарали деб баҳоланиши учун, биринчидан, уни амалга ошириш ижобий бўлиши, иккинчидан, альтернатив лойиҳаларни солиштириш чоғида юқорироқ самарага эга бўлган лойиҳани маъқул қўриш лозим.

- вақт омили ҳисоби;
- лойиҳани амалга оширишдаги кутилаётган харажатлар ва тушумлар ҳисоби;
- баҳолашнинг кўп босқичлиги;
- инфляция таъсири ва лойиҳани амалга оширишдаги бир нечта валюталарни қўллаш эҳтимолини ҳисобга олиш;
- ноаниқлик ва рисклар таъсирининг ҳисоби;
- лойиҳанинг турли иштирокчилари борлигини инобатга олиш.

Инвестиция лойиҳаларини ҳар томонлама (хусусан молиявий, технологик, ташкилий, муддати ва бошқалар) характерлаш мумкин. Буларнинг ҳар бири инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда муҳимдир, лекин кўп ҳолларда инвестиция фаолиятида молиявий ва иқтисодий мезонлар ҳал қилувчи рол ўйнайди.

мамлакатда инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш жараёнини самарали олиб бориш, келгусида юқори даромад келтириб, иқтисодиётдаги ишсизлик масаласини ҳал этишда ҳам муҳим омил бўлиб ҳисобланади.

Шундай қилиб, синдициялаштирилган кредит деганда бир неча банклар томонидан йирик инвестиция лойиҳаларини биргаликда кредитлаш. Йирик инвестиция лойиҳаси - умумий қиймати тижорат банкларининг биринчи даражали капиталининг 25 фоизидан ошадиган инвестиция лойиҳасидир. Банк синдикати - синдициялаштирилган кредит бериш борасида икки ёки ундан ортиқ банклар ўртасида ўзаро келишув бўлиб, бунда етакчи банк - синдициялаштирилган кредитлаш ташаббуси билан чиққан ва зиммасига иштирокчи-банклар номидан кредит ҳужжатларини юритиш масъулияти юклатилган қарз олувчининг асосий талаб қилиб олингунча депозит ҳисоб варағига хизмат кўрсатувчи банк ҳисобланади.

2. Синдикатли кредитлашни амалга ошириш учун банк синдикатини ташкил этиш тартиби. Синдикат ташкилотчиси (етакчи банк) ҳамда иштирокчи банкларнинг вазифалари ва мажбуриятлари

Таъкидлаш жозики, Ўзбекистон қонунчилигига кўра синдициялаштирилган кредитлар фақат юридик шахсларга берилади.

Тижорат банклари томонидан синдициялаштирилган кредитлаш қайтаришлик, тўловлилик, таъминланганлик, муддатлилик ва мақсадли фойдаланиш шартлари асосида амалга оширилади.

Синдициялаштирилган кредитни бериш қарз олувчи ва иштирокчи банклар ўртасида тузиладиган кредит шартномаси асосида амалга оширилади. Синдициялаштирилган кредит бериш муддати йирик инвестиция лойиҳаларини қопланиш муддатига боғлиқ ҳолда кредит шартномасида белгиланади. Синдициялаштирилган кредитдан фойдаланганлик учун фоиз ставкаси миқдори синдициялаштирилган кредит тўғрисидаги келишув шартларига кўра қарз олувчи ва иштирокчи банклар ўртасида тузиладиган кредит шартномаси асосида белгиланади. Зарар кўриб ишловчи, ноликвид балансга эга бўлган хўжалик юритувчи субъектларга ҳамда самарасиз инвестиция лойиҳаларини тақдим қилган хўжалик субъектларига синдициялаштирилган кредитлар берилмайди. Синдициялаштирилган кредит олгандан кейин молиявий аҳволи ёмонлашган қарздордан берилган кредитлар ўрнатилган тартибда муддатидан аввал ундириб олиш чора-тадбирлари кўрилиши лозим. Бу қоида кредит шартномасида албатта қайд этилган бўлиши керак.

Қарз олувчи ўзига хизмат кўрсатувчи банкка йирик кредит беришни сўраб мурожаат қилганидан кейин, банк кредитлаш учун лозим бўлган стандарт тадбирларни: ўзининг ички кредит сиёсатига мос равишда мижознинг кредитга қобилиятлиги таҳлилини, бизнес-режаси таҳлилини, кредит қайтарилишини таъминланганлиги таҳлилини ва бошқаларни амалга оширади.

Синдициялаштирилган кредитлашни амалга оширишнинг мумкинлиги тўғрисида кредит қўмитаси қарор қабул қилган тақдирда, банк бир вақтнинг ўзида ушбу битимга бошқа банкларни жалб этиш

ҳамда синдициялаштирилган кредитлаш ташкилотчиси сифатида банк синдикатини ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилади.

Иштирокчи банкларни ушбу битимга жалб этиш ва банк синдикатини ташкил этиш тўғрисида етакчи банк кредит қўмитаси қарор қабул қилинганидан кейин, етакчи банк синдициялаштирилган кредитлашда иштирок этиш хоҳишини билдирган банкларни аниқлайди ва уларга синдикатда қатнашиш таклифи билан бирга тайёрланган қарз олувчи тўғрисидаги ахборотни тақдим этади. Шундан кейин етакчи банк иштирокчи банклар билан инвестиция лойиҳаси бўйича барча кредит ҳужжатларини тақдим этади. Тақдим этилаётган маълумотлар банк сири ҳисобланади.

Синдициялаштирилган кредитни беришга хорижий банклар ва бошқа хорижий молиявий институтлар жалб этилиши мумкин. Бу ҳолда синдициялаштирилган кредитлашни амалга ошириш хорижий банклар ва молиявий институтлар билан тузилган битимларда белгиланган тартибда амалга оширилади.

Иштирокчи банклар билан музокаралар бошлангунга қадар етакчи банк томонидан банкнинг ички кредит сиёсати билан белгиланган тартибда кредит пакетини таҳлили асосида барча кредит ҳужжатлари ҳамда иштирокчи банклар ўртасида тузиладиган инвестиция лойиҳасини биргаликда кредитлаш борасидаги ўзаро келишув лойиҳаси тайёрлаб қўйилган бўлиши керак.

Етакчи банк иштирокчи банкларга таклиф йўллашдан олдин қарз олувчи ҳақидаги маълумотларни Банклараро кредит бюроси маълумотлари билан солиштириши лозим. Кредит шартномасининг якуний вариантини ишлаб чиқиш ва имзолаш фақатгина етакчи банк ва иштирокчи банклар ўртасида мазкур инвестиция лойиҳасини синдициялаштирилган кредитлаш тўғрисида ўзаро битим тузилгандан кейин амалга оширилади.

Иштирокчи банклар ўртасида мазкур инвестицион лойиҳани биргаликда кредитлаш борасида битим имзолангандан кейин банк синдикати тузилган ҳисобланади ва ушбу битимни имзолаган барча иштирокчи банклар ўзларига синдициялаштирилган кредитлаш борасида мажбурият олган ҳисобландилар.

Банк синдикати тузилгандан кейин ушбу битимдан чиқиш, яъни синдициялашган кредит бериш борасидаги кредит шартномасини имзолашда бош тортилган тақдирда иштирокчи банк қонунчиликда белгиланган тартибда бошқа иштирокчи банклар олдида бой берилган фойдани қоплаб бериш борасида жавобгар бўлади.

Йирик инвестиция лойиҳаси учун синдициялаштирилган кредит олиш учун, қарз олувчи етакчи банкка қуйидаги ҳужжатларни тақдим этади: кредит буюртмаси; лойиҳанинг техник-иқтисодий асосномаси; қарз олувчининг банк ҳисобварағига пул тушумлари (пул оқими) тахмини кўрсатилган бизнес-режа; қарз олувчининг кредитга лаёқатлилигини аниқлаш учун Давлат солиқ хизматининг маҳаллий (туман) органи томонидан тасдиқланган 1, 2, 2а-шакллардаги охириги 3 йиллик молиявий ҳисоботи; синдикатли кредитлашнинг таъминот шаклларида бирини; етакчи банкнинг кредитлашни ташкил этишга доир ички қоидаларида кўзда тутилган бошқа ҳужжатлар.

Олинган кредитни қайтара олмаслик рискининг олдини олиш мақсадида қарз олувчи тез ва эркин сотилиш талабларига жавоб берадиган таъминотга эга бўлиши керак. Қарз олувчи банкка қуйидаги таъминот турларини тақдим этиш ҳуқуқига эга: мулк ёки қимматли қоғозлар гарови; банк ёки суғурта ташкилоти кафолати; учинчи шахснинг кафиллиги; суғурта компаниясининг қарз олувчининг кредитни қайтараолмаслик хатарини суғурта қилингани тўғрисидаги суғурта полиси.

Йирик инвестицион лойиҳани молиялаштириш мақсадида хорижий банк ёки бошқа молиявий институтлар иштирокида синдициялаштирилаётган кредит амалга оширилаётган бўлса, кредитни қайтариш мажбуриятини таъминоти сифатида ҳукумат кафолати тақдим этилиши мумкин. Таъминот турларидан бири кредитни қайтариш таъминоти сифатида иштирокчи банклар талаб қилаётган суммани қоплаш учун етишмаса, қарз олувчи етакчи банк розилиги билан унинг етишмаётган қисмини қоплаш учун қўшимча равишда юқорида санаб ўтилган таъминот турларининг бири ёки бир нечтасини бир-бирини тўлдириши асосида тақдим этиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг «Гаров тўғрисида»ги қонунига мувофиқ, муомаладан чиқарилган буюмлардан ташқари, ҳар қандай

мулк, шу жумладан, буюмлар ва мулкый ҳуқуқлар (талаблар), қимматли қоғозлар (иштирокчи банклар эмитент бўлган қимматли қоғозлардан ташқари) ва бошқалар гаров предмети бўлиши мумкин. Бунда гаров шартномаси бир томондан қарз олувчи ва иккинчи томондан иштирокчи банклар томонидан имзоланадиган шаклда тузилади.

Кафолат Фуқаролик кодексининг 299-моддасига мувофиқ кафолат берувчининг етакчи ва иштирокчи банклар олдидаги ёзма мажбурияти шаклида расмийлаштирилади. Ёзма мажбурият етакчи банкда сақланади. Кафиллик Фуқаролик кодексининг 292-моддасига мувофиқ, етакчи ва иштирокчи банклар-бенифициарлар фойдасига кафил, етакчи, иштирокчи банклар ва қарз олувчи томонидан имзоланадиган ёзма шаклдаги кафиллик шартномаси билан расмийлаштирилади.

Етакчи банк иштирокчи банклар билан келишган ҳолда уларга энг қулай бўлган таъминот шаклини танлаш ҳуқуқига эга. Бунда етакчи банк иштирокчи банклар билан биргаликда тавсия этилаётган таъминот турини таҳлил қилиши шарт. Жумладан, гаров тақдим этилган тақдирда, етакчи банк гаров сифатида таклиф этилаётган мулкни қарз олувчи ҳамда иштирокчи банклар вакиллари иштирокида биргаликда баҳолаши ёки қонунчиликда белгиланган тартибда лицензияга эга бўлган мустақил баҳоловчини жалб этган ҳолда баҳолашни амалга ошириши мумкин. Кафолат, суғурта ёки учинчи шахсинг кафиллиги тақдим этилган тақдирда, етакчи банк кафолат берувчининг, суғурта компаниясининг ёки қарз олувчига кафил бўлаётган шахсинг молиявий аҳволини батафсил таҳлил қилиши ва ўз хулосасини иштирокчи банкларга маълум этиши лозим..

Банк синдикати кредит жилдидаги барча ҳужжатларни кўриб чиқиб кредит бериш тўғрисида қарор қабул қилганидан, етакчи ва ҳар бир иштирокчи банкнинг синдициялаштирилган кредитдаги улуши аниқлангандан кейин, етакчи ва иштирокчи банклар ва қарз олувчи ўртасида кредит шартномаси имзоланади.

Кредит шартномасида кредитнинг умумий суммаси, мақсади, фоиз ставкаси, муддати, ҳар бир иштирокчи банк томонидан ажратиладиган кредит миқдори, кредит мақсадсиз ишлатилганлиги аниқланганда иштирокчи банклар томонидан кўриладиган жазо чоралари ва жарималар, кредит шартномада белгиланган муддатларда ажратилган

ҳолларда иштирокчи банкларга нисбатан қўлланиладиган жарима миқдори ва бошқалар белгиланган бўлиши шарт.

Кредит йиғма жилди етакчи банкда юритилади ва унда сақланади. Кредит йиғма жилдининг нусхаси ҳар бир иштирокчи банкда сақланади.

Иштирокчи банклар томонидан қарз олувчи билан синдициялаштирилган кредит бериш тўғрисида кредит шартномаси тузилгандан сўнг, иштирокчи банкнинг ички тартибда белгиланган тарзда тегишли масъул ходими томонидан бухгалтерияга кредитнинг миқдори, муддати ва фоиз ставкасини кўрсатган ҳолда, ссуда ҳисобрақамини очиш тўғрисида фармойиш беради.

Синдициялаштирилган кредит ҳисобидан инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш ҳар бир иштирокчи банк томонидан Марказий банкнинг Адлия вазирлигида 2000 йилнинг 2 мартда 906-рақам билан давлат рўйхатига олинган «Ўзбекистон Республикаси банкларида кредит ҳужжатларини юритиш тартиби тўғрисидаги Низом (янги таҳрири)» асосида барча зарур лойиҳа-смета ва бошқа ҳужжатлар нусхалари етакчи банкка тақдим этилгандан кейин бошланади.

Иштирокчи банклар ва қарз олувчи ўртасида кредит шартномаси тузилгандан сўнг, ҳар бир иштирокчи-банк синдициялаштирилган кредитлаш тўғрисидаги келишувда қайд этилган шартлар асосида қарз олувчига ўз банкида белгиланган тартибда алоҳида ссуда ҳисобварағи очади. Иштирокчи банклар томонидан кредитлашни амалга ошириш кредит шартномасида белгиланган мақсадлар ва муддатларда ҳар бир иштирокчи банк учун белгиланган календарь муддатида қарз олувчининг тўлов топшириқномалари асосида товар-моддий бойликлар, бажарилган ишлар ва хизматлар учун ссуда ҳисобварағидан нақд пулсиз шаклда тўлаш йўли билан амалга оширилади.

Синдициялаштирилган кредитнинг суммаси ҳар бир иштирокчи банк балансида, унинг томонидан берилган кредит миқдорига тенг улущда акс эттирилади. Ҳар бир иштирокчи банк томонидан берилган синдициялаштирилган кредит ушбу банк балансида кредит муддатига қараб мос равишда қуйидаги баланс ҳисобрақамларида олиб борилади: 12700 - «Давлат корхона, ташкилот ва муассасларига берилган қисқа муддатли кредитлар» ва 15100 - «Давлат корхона, ташкилот ва муассасларига берилган узоқ муддатли кредитлар»; 12900 - «Чет эл

капитали иштирокидаги корхоналарга берилган қисқа муддатли кредитлар» ва 15300 - «Чет эл капитали иштирокидаги корхоналарга берилган узоқ муддатли кредитлар»; 13100 - «Хусусий корхоналар, хўжалик ширкатлари ва жамиятларга берилган қисқа муддатли кредитлар» ва 15500 - «Хусусий корхоналар, хўжалик ширкатлари ва жамиятларга берилган узоқ муддатли кредитлар». Алоҳида ссуда ҳисобварақлари бўйича берилган кредитлар кредит бўлими ходимининг кўрсатмаси асосида муддатли мажбуриятномалар шаклида расмийлаштирилади ва улар кредитлаш муддатларига қараб, кредитлар тўла қайтарилганига қадар 91901 - «Қарз олувчиларнинг қисқа муддатли кредитлар бўйича мажбуриятлари» ва 91905 - «Қарз олувчининг узоқ муддатли кредитлар ва лизинглар бўйича мажбуриятлари» номли кўзда тутилмаган ҳолатлар ҳисобварағида ҳисобга олинади.

Қайтариш муддатлари пул оқимининг келиб тушиш истиқболига қараб, бир неча босқичда қопланишини кўзда тутувчи жадвал шаклида тақдим этилиши мумкин. Қайтариш муддати етиб келганда ва қарз олувчининг пул маблағлари мавжуд бўлмаган тақдирда, кредит муддати ўтган ссудалар ҳисобварағи орқали ундириб олишга тақдим этилади, у бўйича муддатли мажбуриятномалар эса 2-картотекага жойлаштирилади ва қонунчиликда белгиланган тартибда ундирилади.

Синдикатлаштирилган кредитлаш дунёнинг барча мамлакатларида кенг қўлланилади Ғарбда йирик лойиҳаларнинг 80 фоизигача синдикатлаш асосда кредитланади.

Ҳозирги вақтда эса Ўзбекистонда бундай кредитлар бозорини янада ривожлантиришга ёрдам берадиган шароитлар вужудга келди.

Синдициялаштирилган кредитни бир неча хусусиятларига кўра туркумлаш мумкин. Масалан, синдикатнинг амал қилиш муддати билан боғлиқ ҳолда, синдициялаштирилган кредитлар қуйидаги турларга бўлинади:

- вақтинчалик, яъни битта йирик инвестицион лойиҳани молиялаштириш учун ташкил этилган;
- дойимий ҳаракатдаги, паритет асосида банклар таъсис этади.
- таъминланганлик нуқтаи назаридан, синдициялаштирилган кредитлар қуйидаги турларга бўлинади:

■ таъминланган, яъни қарз олувчи ликвидли гаров ёки кафолатни тақдим этиш мумкин. Бундан ташқари, юқори рейтингга эга бўлган йирик компанияларнинг кафиллиги ёки улар томонидан қўйилган гаровни ҳам келтириш мумкин.

Таъминланмаган, яъни бу бутунлай бошқача бўлиб, бу ерда кредиторнинг rischi бевосита қарз олувчининг бизнеси билан боғлиқдир. Бундай кредитлар юқори рейтинг кўрсаткичларга эга бўлган ва ишончли компанияларга берилади. Алоҳида битта кредитор риск даражаси унчалик юқори бўлмаган суммадаги кредитни бериш мумкин. Лекин, бу кредит суммаси rischi, одатда шу суммадаги кредит riskларидан юқоридир. Демокчимизки, ҳар қандай синдикатлашда қарз олувчи пул маблағларини ҳар бир кредиторга тенг улушларда қайтаради. Агар қарз олувчи умумий суммасининг 50 фоизини қайтарса, ҳар бир кредитор ҳам ўзи қўшган улушнинг 50 фоизини қайтариб олади. Шундай қилиб, кредиторнинг индивидуал rischi умумий риск билан боғлиқдир. Яъни, кредитор қарз олувчига умумий қарзнинг бир қисмини берар экан, у қарз олувчининг жамики берилган суммани қайтара олишига ишониши керак.

Синдикатда қатнашиш имкониятига қараб, синдициялаштирилган кредитларни қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

1. Очиқ тури, яъни бунда ҳамма ҳоҳловчи банклар ресурслари билан қатнашиши мумкин;
2. Жамоали, бирлашган ҳолда, яъни кредиторлар таркибига аниқ ва чегараланган банклар кириши мумкин.

Синдициялаштирилган кредитни қарздор учун йирик миқдорда маблағларни бир банк билан мулоқотда бўлиб қўлга киритади ва қарз олувчининг вақти тежалади.

Етакчи банк учун синдициялашган кредитни беришни афзалликларни иккига бўлиш мумкин. Биринчиси, банк ўз мижозини йирик миқдорда пул маблағи билан таъминлаши. Иккинчиси, банк кредит портфели хатарларининг диверсификацияланиши. Иштирокчи банкларнинг синдициялашган кредитда қатнашиши кредит портфелининг сифатини ошириш ва йирик мижозлар билан ишлаш имкониятини очиб беради. Синдикатли кредитни ташкиллаштиришда ўз ўзидан синдикатли кредитлашдаги банклараро ўзаро муносабатлар

кўзланади, бундан кўриниб турибдики, корреспондентлик ишисиз бирор нима қилиб бўлмайди.

Банклараро муносабатларнинг хорижий амалиётида бирор бир корпоратив қарзга олувчини синдикатли кредитлаш кенг тарқалган, шунингдек банклараро синдикатли кредитлаш ҳоллари ҳам учраб туради. Бизнеснинг бундай соҳаларида корреспондентлик иши маркетинг тадбирларини ўтказишга йўналтирилган, яъни синдикатда қатнашаётган тижорат банкларининг сони ва уларнинг қарз олувчи ёки қарз берувчи бўлишидан қатъий назар уларнинг кредитлаш шартига розилик беришини ўрганиш лозим. Шунга ўхшаш лойиҳаларни амалга ошириш учун банкларнинг ички кредитлаш (ёки пул маблағларини жалб қилиш) сиёсатини билиш, бозор конъюнктурасини билиш талаб қилинади. Корреспондентлик иши банк маркетинги ва банк менежменти элементларига асосланган ҳолда, бир тарафдан тижорат банкининг ички ва ташқи имкониятлари ва бошқа тарафдан энг юқори ижобий молиявий натижаларини олицдаги регулятори вазифасидаги ҳаракатларни амалга оширади. Шунинг учун синдикатли кредитлаш бўйича ҳар бир муайян операциянинг рентабеллиги корреспондентлик муносабатлари борасидаги ишнинг сифатига боғлиқ.

Корреспондентдик иши потенциал қарз олувчиларда кредит ва сармоя ресурсларини жалб қилишга заруриятларнинг мавжудлиги тўғрисидаги (тоифалар ва ушбу қарз олувчиларнинг, шу жумладан банкларнинг минтақавий жойлашуви нуқтаи назаридан ва жалб қилиш шартларининг валюталари, муддатлари ва зарурий қийматли шартлари нуқтаи назаридан), шунингдек кредитор ва сармоядорларнинг кредит ва сармоя имкониятлари тўғрисидаги маълумотларни йиғиш, қайта ишлаш ва таҳлил қилиш учун юқори даражадаги базага эга бўлиши керак. Мавжуд корреспондентлик муносабатларидан фойдаланган ҳолда, амалда ташқи сармоядор, ташқи қарзга олувчи ва кредит битимини синдикат доирасида айнан расмийлаштирган тижорат банкининг ички структуравий бўлинмаси ўртасида воситачилик, «брокерлик» вазифасини бажариш. Одатда, тижорат банкининг структуравий бўлинмаси корреспондентлик муносабатлари ва кредит бошқармаси бўлинмаси ходимларидан ташкил топадиган синдикатли кредитлаш бўйича мутахассислар гуруҳи саналади.

Маълумки, корреспондентлик иши доирасида амалга оширилувчи ва синдикатли кредитлашнинг тамойилли шартлари мослашувини кўзда тутувчи маркетинг тадбирлари, ташкил этилаётган синдикат иштирокчилари ўртасида ўтказилади. Бунда корреспондентлик муносабатлари тизими бўйича ҳал қилинувчи биринчи даражали масалалардан бири битимнинг барча иштирокчилари ўртасида вазифалар бўлиб олиншидир.

Синдикатли кредитлашнинг асосий иштирокчиси бу, албатта, ўзи кредит ташкилоти (банк) бўла оладиган қарзга олувчи ҳисобланади.

Синдикатли кредитлашнинг иштирокчиси бўлган банкларни тавсифлаш учун, аввало, синдикатнинг иштирокчиси бўлган банклар учун бажарилиши зарур бўлган вазифаларни ажратиб бериш ўринлироқдир:

- кредит шартномасини расмийлаштиргунга қадар қарзга олувчи билан битим бўйича барча масалаларни тартибга солиш ва мослаштириш;

- иштирокчи банкларни танлаш;

- қарзга олувчи ва иштирокчи банк ўртасида имзоланувчи барча ҳужжатларни мослаштириш;

- ҳужжатларни тайёрлаш бўйича ҳуқуқшунослар билан гаплашиб олиш;

- лойиҳани ва қарзга олувчини таҳлил қилиш;

- битимларни кредитлаш (жамғармалаш);

- иштирокчи банклардан керакли суммани олиш;

- қарзга олувчига маблағларни ўтказиш;

- кредитнинг мақсадга мувофиқ равишда ишлатилишини назорат қилиш;

- қарзга олувчидан олинган маблағларнинг банклар ўртасида тақсимланиши (қарзнинг, фоизнинг асосий суммасини қайтариш);

- берилган кредитнинг идора қилиниши;

- иштирокчи банкларни синдикациянинг бориши ва лойиҳанинг амалга оширилиши тўғрисида хабардор қилиш;

- қарзга олувчи ва банкларда юзага келувчи барча масалаларни мувофиқлаштириш, қарзга олувчининг сўровларига кредит шартномаси имзолагандан сўнг жавоб бериш;

- кредит бўйича таъминлашни кузатиш ва текшириш.

Бунда иштирокчи банкларнинг вазифаларини бир нечта гуруҳларга ажратиш мумкин: ташкилотчилик; мувофиқлаштирувчи; ҳужжатли; ҳисоб-китоб; пул иштирокидаги; таъминотни назорат қилиш.

Иштирокчи банклар ўртасидаги муносабатлар мавҳум ҳолларда вазифалар қуйидагича тақсимланади: ташкилотчилик вазифаларини ташкилотчи бажаради; мувофиқлаштирувчи вазифаларни синдикация китобини юргазувчи банк; ҳужжатли вазифани - ҳужжатлар бўйича агент; ҳисоб-китоб вазифаларини кредит агенти (ҳисоб банки ёки шунчаки агент); кредитлашда иштирок этувчи банклар қарзга олувчини жамғармалашда қатнашади, яъни пулли иштирок вазифаларини бажаради; таъминлаш назорати вазифасини таъминлаш бўйича агент бажаради. Агар юқорида келтирилган бўлимларни муайян ҳолларда қараб кўрсак, у ҳолда банк танлови синдикатли кредит шартномаларини тузиш бўйича вазифаларни қуйидаги мезонлар бўйича жойлаштириш мумкин.

Ташкилотчи банк танлови ва Term Sheet ни имзолаш.

Ташкилотчи банкнинг танлови ҳар бир синдикатли кредит тарихида муҳим жиҳат саналади. Биринчидан, бу синдикатлашнинг муваффақиятини белгилайди, иккинчидан, бу даврда битимнинг асосий параметрлари мувофиқлаштирилади. Энг одатий таъсир бу энг паст фоиз ставкасидаги таклифни танлаш. Ташкилотчининг синдикатлаш борасидаги хизмат рўйхати керак бўлади. Хатто энг обрўли банклар ҳам ҳар доим ушбу соҳада ихтисослаштирилган эмаслар ёки етарли даражада кенг тажрибага эга эмаслар. Ва ниҳоят, тажрибали банклар ҳам кадрларини тез-тез янгилаб туришади ва айнан кимнинг қарз олувчи билан шахсан иш олиб бориши ва пулни излаши муҳим аҳамият касб этади. Саноат ва савдо компанияларининг қарзга олувчилари учун ташкилотчининг маълум бир соҳани молиялаштиришдаги тажрибаси муҳим аҳамиятга эга.

Синдикатли кредитлар бўйича таклифлар одатда 3-4 варақ жой эгаллайди (қимматбаҳо қоғозлар ҳолатида эса ҳужжат катта форматга эга бўлади). Бу одатда Term Sheet (Таклифлар варақаси) ёки Terms and Conditions (Шартлар), ёки Summary Terms and Conditions (Қисқа шартлар) деб аталади. Улар 15-20 рақамли ва сўзли шартларни,

шунингдек кредит суммаси, маржа ва бошқа пулларнинг қийматли қисмлари, давомийлик, чўзиш шартлари, ва бошқа кўп хусусиятларни ўз ичига олади.

Term Sheet ни имзолаш учун унинг таркибидагилар барча шартларга бутунлай розиликни билдиради. Бу ниятлар тўғрисидаги баённома эмас, балки қонун томонидан олдинги шартнома деб аталувчи ҳужжатдир. Terms and Conditions имзолангандан кейин унга киритилган шартларнинг ҳеч бири қайта кўриб чиқилмайди. Шартнома устида ишлашда жуда кўпчилик, лекин кам аҳамиятга эга нарсаларни мослаштириш керак. Бундай ёндашув технология ёрдамида амалга оширилади: ташкилотчи дарҳол синдикатлашга таклифномалар юборишни бошлайди ва унда келишилган асосий параметрларни кўрсатади. Ташкилотчи танловининг ва қисқа шартлар мослашувининг маъноси молиявий маслаҳатчи мижозга ўз иштироки билан етказиб бера оладиган иқтисодиётнинг 50-80 % ни савдодан орттиришнинг ва Term Sheet да айнан мазкур босқичда ноаниқ кўринишда қўйишнинг иложи борлиги яққол акс эттирилади. Ташкилотчини танлагач ва қисқа шартларни имзолагач, қарзга олувчи синдикатлаш босқичига кўтарилади.

Синдикатлашнинг вазифаси аввал эълон қилинган суммани таъминлаш ва одатда ҳатто ундан бирозгина ошиб кетиш (масалан, 20 эмас 25 млн., 50 эмас 75 млн.) учун кўпинча бироз ортиқчаси билан синдикат иштирокчиларнинг етарли миқдорини тўплаш. Камроқ суммани эълон қилиш услубини фақат уни йиғиш осон бўлганлиги билан оқлаш мумкин. Эълон қилинган сумманинг йиғилмаслиги бу қарзга олувчи ва ташкилотчининг обрўсига доғ туширади. Бундан ташқари, биринчи кичик сўров бозорнинг жудаям илиб кетишига йўл қўймайди.

Синдикатлаш - ташкилотчининг фаолият тармоғидир. Лекин молиявий маслаҳатчи ёки консультант жараёни қаттиқ назорат қилиб ва уни бошқариб боради. Чунки вақти ва пули энг яхши услубда ишлатилиши керак бўлган ва ташкилотчининг иши учун синдикациялаш бўйича тўлайдиган қарзга олувчи айнан унинг мижозидир.

Синдикациялаш жараёни битим бўйича ахборот материалларини тайёрлашни, потенциал иштирокчи банкларга таклифномаларни, ва Roadshows ни (кредиторлар йўналтирилган жойларга чиқувчи қарзга олувчи банкнинг тақдимоти: Лондон, Цюрих, Вена, Нью-Йорк ва ҳоказоларга) ўз ичига олади. Асосий иштирокчилар билан ҳамма нарсани ойдинлаштириб олгач, кредит битимининг меъёрига етказиш ва ҳужжатларни тайёрлаш билан шуғулланади.

Term Sheet имзоланган пайдан эътиборан ташкилотчи ўзининг юридик фирмасига кредит шартномаси матнини тайёрлаш тўғрисида топшириқ беради. Қарзга олувчи манфаатлари учун яхшилаб ўрганиш ва муҳокама қилишга етарли вақт бўлиши учун шартнома лойиҳасини иложи борида эртароқ олиш. Акс ҳолда юридик масалаларнинг ҳал қилинмаганлигидан келишилган кредитни олишнинг иложи йўқлиги билан боғлиқ ҳолат юзага келиши мумкин.

Шунингдек, қарзга олувчи ташкилотчидан алоҳида қарзга олувчининг ҳуқуқий ҳолати ҳақида, шунингдек маҳаллий қонунчилик бўйича олинаётган қарзнинг ҳуқуқийлиги тўғрисида мустақил хулоса берувчи юридик фирмани ёллаши шарт. (Барча шу тоифадаги шартномалар инглиз, немис, швейцария ҳуқуқи бўйича хорижий арбитраж билан тузилади, чунки россия юридик тизими ҳали такомиллашган эмас. Лекин ҳар қандай ҳуқуқ битим иштирокчиси ўзи рўйхатга олинган мамлакатнинг қонунлари бўйича ваколатли бўлишини талаб қилади).

Бу юқори даражада эътироф этилган халқаро фирма бўлиши керак: бундай ҳолатда хулоса барча кредиторлар томонидан шакл шубҳасиз тан олинади. Синдикатли кредит тўғрисидаги шартнома 60-70 варақдан иборат ҳажмдаги мураккаб ҳужжатдир. Уни муҳокамаси учун бир вақтнинг ўзида бир нечта иш билан машғул жуда кўп кишилар (ташкилотчининг ташқи ҳуқуқшунослари, унинг ходимлар ҳуқуқий бўлими, ташкилотчининг синдикатлаш раҳбарлари, қарзга олувчининг ташқи ҳуқуқшунослари, унинг ҳуқуқий бўлими, яна 1 – 2 та кредит учун жавобгар бўлинмалар, бошқа кредиторлар) жалб этилган, ва уларнинг мувофиқлиги кўп меҳнат талаб қилади, лекин жуда ҳам муҳим вазифадир.

3. Синдикатли кредитлашда фоиз тўловлари. Синдикатли кредитлашни расмийлаштириш. Синдикатли кредитлаш шартномасининг ўзига хос хусусиятлари. Кредит таъминоти турлари ва улар орасидан энг мақбулини танлаш

Қарз олувчи ўзига хизмат кўрсатувчи банкка йирик кредит беришни сўраб мурожаат қилганидан кейин, банк кредитлаш учун лозим бўлган стандарт тадбирларни: ўзининг ички кредит сиёсатига мос равишда мижознинг кредитга қобилиятлиги таҳлилини, бизнес-режаси таҳлилини, кредит қайтарилишини таъминланганлиги таҳлилини ва бошқаларни амалга оширади.

Синдициялаштирилган кредитлашни амалга оширишнинг мумкинлиги тўғрисида кредит қўмитаси қарор қабул қилган тақдирда, банк бир вақтнинг ўзида ушбу битимга бошқа банкларни жалб этиш ҳамда синдициялаштирилган кредитлаш ташкилотчиси сифатида банк синдикатини ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилади.

Иштирокчи банкларни ушбу битимга жалб этиш ва банк синдикатини ташкил этиш тўғрисида етакчи банк кредит қўмитаси қарор қабул қилинганидан кейин, етакчи банк синдициялаштирилган кредитлашда иштирок этиш хоҳишини билдирган банкларни аниқлайди ва уларга синдикатда қатнашиш таклифи билан бирга тайёрланган қарз олувчи тўғрисидаги ахборотни тақдим этади. Шундан кейин етакчи банк иштирокчи банклар билан инвестиция лойиҳаси бўйича барча кредит ҳужжатларини тақдим этади. Тақдим этилаётган маълумотлар банк сири ҳисобланади.

Синдициялаштирилган кредитни беришга хорижий банклар ва бошқа хорижий молиявий институтлар жалб этилиши мумкин. Бу ҳолда синдициялаштирилган кредитлашни амалга ошириш хорижий банклар ва молиявий институтлар билан тузилган битимларда белгиланган тартибда амалга оширилади.

Иштирокчи банклар билан музокаралар бошлангунга қадар етакчи банк томонидан банкнинг ички кредит сиёсати билан белгиланган тартибда кредит пакетини таҳлили асосида барча кредит ҳужжатлари ҳамда иштирокчи банклар ўртасида тузиладиган инвестиция

лойиҳасини биргаликда кредитлаш борасидаги ўзаро келишув лойиҳаси тайёрлаб қўйилган бўлиши керак.

Етакчи банк иштирокчи банкларга таклиф йўллашдан олдин қарз олувчи ҳақидаги маълумотларни Банклараро кредит бюроси маълумотлари билан солиштириши лозим. Кредит шартномасининг якуний вариантыни ишлаб чиқиш ва имзолаш фақатгина етакчи банк ва иштирокчи банклар ўртасида мазкур инвестиция лойиҳасини синдициялаштирилган кредитлаш тўғрисида ўзаро битим тузилгандан кейин амалга оширилади.

Иштирокчи банклар ўртасида мазкур инвестицион лойиҳани биргаликда кредитлаш борасида битим имзолангандан кейин банк синдикати тузилган ҳисобланади ва ушбу битимни имзолаган барча иштирокчи банклар ўзларига синдициялаштирилган кредитлаш борасида мажбурият олган ҳисобландилар.

Банк синдикати тузилгандан кейин ушбу битимдан чиқиш, яъни синдициялашган кредит бериш борасидаги кредит шартномасини имзолашда бош тортилган тақдирда иштирокчи банк қонунчиликда белгиланган тартибда бошқа иштирокчи банклар олдида бой берилган фойдани қоплаб бериш борасида жавобгар бўлади.

Йирик инвестиция лойиҳаси учун синдициялаштирилган кредит олиш учун, қарз олувчи етакчи банкка қуйидаги ҳужжатларни тақдим этади:

- кредит буюртмаси;
- лойиҳанинг техник-иқтисодий асосланиши;
- қарз олувчининг банк ҳисобварағига пул тушумлари (пул оқими) тахмини албатта кўрсатилган бизнес-режа;
- қарз олувчининг кредитга лаёқатлилигини аниқлаш учун Давлат солиқ хизматининг маҳаллий (туман) органи томонидан тасдиқланган 1, 2, 2а-шакллардаги охириги 3 йиллик молиявий ҳисоботи;
- синдикатли кредитлашнинг таъминот шаклларида бирини;
- етакчи банкнинг кредитлашни ташкил этишга доир ички қоидаларида кўзда тутилган бошқа ҳужжатлар.

Олинган кредитни қайтараолмаслик хатарининг олдини олиш мақсадида қарз олувчи тез ва эркин сотилиш талабларига жавоб

берадиган таъминотга эга бўлиши керак. Қарз олувчи банкка қуйидаги таъминот турларини тақдим этиш ҳуқуқига эга:

- мулк ёки қимматли қоғозлар гарови;
- банк ёки суғурта ташкилоти кафолати;
- учинчи шахснинг кафиллиги;
- суғурта компаниясининг қарз олувчининг кредитни

қайтараолмаслик хатарини суғурта қилингани тўғрисидаги суғурта полиси.

Йирик инвестицион лойиҳани молиялаштириш мақсадида хорижий банк ёки бошқа молиявий институтлар иштирокида синдициялаштирилаётган кредит амалга оширилаётган бўлса, кредитни қайтариш мажбуриятини таъминоти сифатида ҳукумат кафолати тақдим этилиши мумкин.

Таъминот турларидан бири кредитни қайтариш таъминоти сифатида иштирокчи банклар талаб қилаётган суммани қоплаш учун етишмаса, қарз олувчи етакчи банк розилиги билан унинг етишмаётган қисмини қоплаш учун қўшимча равишда юқорида санаб ўтилган таъминот турларининг бири ёки бир нечтасини бир-бирини тўлдириши асосида тақдим этиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг «Гаров тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ, муомаладан чиқарилган буюмлардан ташқари, ҳар қандай мулк, шу жумладан, буюмлар ва мулкый ҳуқуқлар (талаблар), қимматли қоғозлар (иштирокчи банклар эмитент бўлган қимматли қоғозлардан ташқари) ва бошқалар гаров предмети бўлиши мумкин. Бунда гаров шартномаси бир томондан қарз олувчи ва иккинчи томондан иштирокчи банклар томонидан имзоланадиган шаклда тузилади. Кафолат Фуқаролик кодексининг 299-моддасига мувофиқ кафолат берувчининг етакчи ва иштирокчи банклар олдидаги ёзма мажбурияти шаклида расмийлаштирилади. Ёзма мажбурият етакчи банкда сақланади. Кафиллик Фуқаролик кодексининг 292-моддасига мувофиқ, етакчи ва иштирокчи банклар-бенифициарлар фойдасига кафил, етакчи, иштирокчи банклар ва қарз олувчи томонидан имзоланадиган ёзма шаклдаги кафиллик шартномаси билан расмийлаштирилади.

Етакчи банк иштирокчи банклар билан келишган ҳолда уларга энг қулай бўлган таъминот шаклини танлаш ҳуқуқига эга. Бунда етакчи банк

иштирокчи банклар билан биргаликда тавсия этилаётган таъминот турини таҳлил қилиши шарт. Жумладан, гаров тақдим этилган тақдирда, етакчи банк гаров сифатида таклиф этилаётган мулкни қарз олувчи ҳамда иштирокчи банклар вакиллари иштирокида биргаликда баҳолаши ёки қонунчиликда белгиланган тартибда лицензияга эга бўлган мустақил баҳоловчини жалб этган ҳолда баҳолашни амалга ошириши мумкин. Кафолат, суғурта ёки учинчи шахснинг кафиллиги тақдим этилган тақдирда, етакчи банк кафолат берувчининг, суғурта компаниясининг ёки қарз олувчига кафил бўлаётган шахснинг молиявий аҳволини батафсил таҳлил қилиши ва ўз хулосасини иштирокчи банкларга маълум этиши лозим..

Банк синдикати кредит жилдидаги барча ҳужжатларни кўриб чиқиб кредит бериш тўғрисида қарор қабул қилганидан, етакчи ва ҳар бир иштирокчи банкнинг синдициялаштирилган кредитдаги улуши аниқлангандан кейин, етакчи ва иштирокчи банклар ва қарз олувчи ўртасида кредит шартномаси имзоланади.

Кредит шартномасида кредитнинг умумий суммаси, мақсади, фоиз ставкаси, муддати, ҳар бир иштирокчи банк томонидан ажратиладиган кредит миқдори, кредит мақсадсиз ишлатилганлиги аниқланганда иштирокчи банклар томонидан кўриладиган жазо чоралари ва жарималар, кредит шартномада белгиланган муддатларда ажратилган ҳолларда иштирокчи банкларга нисбатан қўлланиладиган жарима миқдори ва бошқалар белгиланган бўлиши шарт. Кредит йиғма жилди етакчи банкда юритилади ва унда сақланади. Кредит йиғма жилдининг нухаси ҳар бир иштирокчи банкда сақланади. Иштирокчи банклар томонидан қарз олувчи билан синдициялаштирилган кредит бериш тўғрисида кредит шартномаси тузилгандан сўнг, иштирокчи банкнинг ички тартибида белгиланган тарзда тегишли масъул ходими томонидан бухгалтерияга кредитнинг миқдори, муддати ва фоиз ставкасини кўрсатган ҳолда, ссуда ҳисобрақамини очиш тўғрисида фармойиш беради.

Синдициялаштирилган кредит ҳисобидан инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш ҳар бир иштирокчи банк томонидан Марказий банкнинг Адлия вазирлигида 2000 йилнинг 2 мартида 906-рақам билан давлат рўйхатига олинган «Ўзбекистон Республикаси

банкларида кредит ҳужжатларини юритиш тартиби тўғрисидаги Низом (янги таҳрири)» асосида барча зарур лойиҳа-смета ва бошқа ҳужжатлар нусхалари етакчи банкка тақдим этилгандан кейин бошланади.

Кредит баҳоси банк билан қарз олувчи ўртасидаги шартнома асосида белгиланади ва бу кредитга оид фоизларни ўз ичига олади. Тарафларнинг келишувига кўра кредит баҳоси пул бозори ва инфляция ҳолатидан келиб чиққан ҳолда кўпайиш ёки камайиш томонига ўзгартирилиши мумкин.

Тижорат банклари кредитларининг фоиз ставкасини расмий қайта молиялаштириш ставкаси билан тартибга солиниши депозитларга фоиз тўлашнинг амалдаги тизими туфайли банкларнинг зарар кўриш хавфини кучайтиради. Айтайлик, банк 6 ой муддатга жалб қилинган муддатли депозитни 6 ойлик учта кредитга трансформация қилди, дейлик. Депозитга тўланадиган йиллик фоиз ставкаси 24% га тенг, бу вақтда Марказий банкнинг қайта молиялаштириш ставкасининг йиллик даражаси 16% га тенг дейлик. Банк ушбу 2 та кредитни 20% билан берди. Демак, банкнинг бу операция бўйича даромадлилик даражаси 4 пунктга тенг. Фараз қилайлик, инфляция даражасини кескин пасайиши натижасида расмий қайта молиялаштириш ставкаси 2,0 пунктга пасайтирилди. Натижада, банкнинг максимал кредитлаш фоизи 21% ни ташкил этади. Банк иккинчи кредитни бериш жараёнида ставка ўзгарса, унда икки ссуда бўйича банк кўрадиган зарар даражаси 4 пунктга тенг. Чунки банклар муддатли депозитларга белгиланган фоиз ставкасида фоиз тўлайдилар. Шу муносабат билан сузиб юрувчи ставкаларда фоиз тўланадиган депозитларни жалб қилиш ва улар ҳисобидан сузиб юрувчи ставкаларда кредитлар беришни ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир. Бундай шароитда банк спрэд ёки маржани барқарор тарзда сақлаб қола олади. Аммо республикамиз шароитида маржа миқдорини белгилаш ўзига хос хусусиятга эга бўлади. Бунинг сабаби шундаки банк кредитларнинг юқори фоиз ставкаси лимитлаштирилган шароитда кредитларнинг бозор баҳоси тўлиқ шакллана олмайди. Шу сабабли, маржа миқдори аниқ белгиланиб, у орқали депозитларга тўланадиган фоиз миқдори аниқланиши керак.

Кредит баҳоси ва кредит фоиз ставкаси ўртасида мавжуд бўлган қуйидаги фарқли жиҳатларни таъкидлаб ўтиш жоиз;

– банк кредити бўйича фоиз ставкаси шартномада белгиланади ва фоиз ҳисоблаш усуллариға мувофиқ ҳисобланади ҳамда шартномада белгиланган даврийлик асосида миждозлар томонидан тўланади;

– кредит баҳоси кредит бўйича фоиз ставкасидан ташқари қўшимча тўловларни ҳам ўз ичига олиб, миждоз тўлайдиган барча тўловлар (фоиз ва коммиссион тўловлар) йиғиндиси, яъни банкнинг кредит хизматини кўрсатишдан оладиган даромадлари умумлашган ҳолда кредит баҳосида мужассамлашади.

Тижорат банклари кредитлари фоиз ставкаларини миждозлар тоифалари ва кредитлаш усуллариға мувофиқ белгилаш тартибини фоиз сиёсатида акс эттириши зарур. Бунинг натижасида банк ва миждоз қуйидагиларға эришади: банк ва миждоз ўртасидаги ўзаро ишонч ортади ва банкнинг кредит фаолияти самарадорлиги ошади; миждозларнинг банк кредитларидан фойдаланиш даражаси кўтарилади; миждозлар банкнинг кредит хизматидан имтиёзли асосда фойдаланиш имконияти юзага келади; тижорат банкининг операцион даромадлари миқдори ошади.

Назарий жиҳатдан кредитнинг баҳосини қуйидагича аниқлаш мумкин:

$$K_b = K_{bb} + O_x + K_{pd} + K_f$$

Бунда K_b – кредитнинг баҳоси; K_{bb} – кредитнинг бозор баҳоси; O_x – операцияни амалға ошириш билан боғлиқ харажатлар; K_{pd} – кредитлар бўйича риск даражаси; K_f – банкнинг ўз капиталига фоиз ставкаси.

Узоқ муддатли кредитлардан фойдаланганлик учун фоизлар банклар томонидан кредитлаш муддатининг давомийлиги, қарз олувчилар томонидан берилган кредитнинг ўз вақтида қайтарилиши кафолатлари, кредит ресурслари талаб ва таклифи ва улар баҳоси, шунингдек, шартнома асосидаги кредит хатарининг мавжудлиги ҳисобға олинган ҳолда белгиланади

Кредит шартномаси тузиб бўлингандан сўнг қарз олувчи номиға ссуда ҳисоб варағи очилади. Ссуда ҳисоб варағиға оид барча операциялар шартнома шартларига мувофиқ амалға оширилади

Ссуда ҳисоб варақларидан қурилиш - монтаж ишлари йиллик ҳажмининг 15 % дан кам бўлмаган ҳажмлардаги пудрат ташкилотларига қилинадиган дастлабки тўловлар, шунингдек, мазкур қурилиш сметасига киритилган сотиб олинadиган усқунанинг ва бошқа харажатларнинг ҳажми билан биргаликдаги бажарилган ишлар учун тўлов ҳужжатлари ҳақи тўланади. Буюртмачининг ўз маблағлари ва кредит маблағлари иштирокида қурилишни молиялаш чоғида қуриладиган корхонанинг раҳбарияти кадрларни тайёрлаш ва бинолар ижараси ва шу кабиларни сақлаб туриши билан боғлиқ бошқа харажатларга кредит ҳисобидан тўланишига йўл қўйилмайди.

Кредитлар ва уларга оид фоизларни сундирилиши қарз олувчининг банк ҳисоб варағига пул маблағларининг келгусида келиб тушишининг аниқ ҳисоб-китоби олинган ҳолда тузилган жадвал асосида амалга оширилади, зарурат туғилганда тарафлар келишувига биноан кредит ва унга оид фоизларнинг сундирилиши жадвалига ўзгартиришлар киритилиши мумкин. Қарз олувчи, агар бу нарса шартномада кузда тутилган ёки кредитор розилиги асосида бўлса, ўзининг кредит суммаси ва ҳақиқатда фойдаланилган давр учун унга оид ҳисобланган фоизларни муддатидан илгари сундириш ҳуқуқига эга. Бунда қарз олувчи ўзининг тўлов топшириқномаси билан кредит суммаси ва ҳисобланган фоизларни тўлайди

Республикамизда муддати ўтган ссудаларга 90 кунгача фоиз ҳисобланади, 90 кундан кейин эса фоиз ҳисоблаш тўхтатилади. Бир қатор мамлакатларда фоиз ҳисобланадиган давр 6 ойгача чўзилиши мумкин. Бу эса даромаднинг реал қийматидан узоқлашувига сабаб бўлади. Мижознинг муддати кредитни қайтара олмаслиги аниқ бўлиб қолиши биланоқ, унинг молиявий фаолиятини чуқур таҳлил қилиш лозим. Бунда асосий эътибор пул оқимида қаратилиши лозим. Таҳлил натижаларига қараб, фоиз ҳисоблаш масаласини ҳал қилиш лозим. Кредитни муддати ўтгандан кейин бир ой ичида қайтара олмаган мижозни уч ойдан кейин қайтара олишига ишонч кам бўлади. Муддати ўтган, амалда «Ўлик ссудалар»га айланган кредитларга фоиз ҳисоблаш молиявий жиҳатдан заиф банкни анча бақувват қилиб кўрсатиши мумкин. Россия Федерациясида, Ўзбекистон Республикасидаги айрим банклар кредитни қайтиш эҳтимоли нолга тенг бўлган ҳолларда ҳам

фоиз суммасини мижознинг жорий қисоб варағидан дебетлайвериш ҳоллари учрайди. Бунинг оқибатида фойда суммаси қопланмаган кредит суммасини ошириш эвазига ўсиб бораверади, яъни банк балансинг актив қисмида 16309 счет ва пассив қисмида 42201 ёки 42601 счётида ҳисобланган фойда суммаси ошиб бораверади. Натижада янгидан жалб қилинган депозитлар қисобланган фоизларни, солиқлар ва дивидендларни тўлашга сарфланади.

Ўз вақтида кредит сўндирилмаган ва фоизлар тўланмаган ҳолларда банк амалдаги қонун ҳужжатларига ва мазкур низомга мувофиқ, шунингдек даъво тақдим этиш, яъни хўжалик судига даъво аризасини бериш йўли билан чоралар кўришга мажбур. Иштирокчи банклар ва қарз олувчи ўртасида кредит шартномаси тузилгандан сўнг, ҳар бир иштирокчи-банк синдициялаштирилган кредитлаш тўғрисидаги келишувда қайд этилган шартлар асосида қарз олувчига ўз банкида белгиланган тартибда алоҳида ссуда ҳисобварағи очади. Иштирокчи банклар томонидан кредитлашни амалга ошириш кредит шартномасида белгиланган мақсадлар ва муддатларда ҳар бир иштирокчи банк учун белгиланган календарь муддатида қарз олувчининг тўлов топшириқномалари асосида товар-моддий бойликлар, бажарилган ишлар ва хизматлар учун ссуда ҳисобварағидан нақд пулсиз шаклда тўлаш йўли билан амалга оширилади.

Синдициялаштирилган кредитнинг суммаси ҳар бир иштирокчи банк балансида, унинг томонидан берилган кредит миқдорига тенг улушда акс эттирилади.

Етакчи банк томонидан қарз олувчининг кредитни қайтариш қобилиятини, берилган кредитдан мақсадли фойдаланиши ва гаров ҳолати ёки кафилнинг молиявий ҳолати бўйича кредитдан фойдаланишнинг бутун муддати давомида мониторингни амалга оширилади. Ушбу мониторинг иштирокчи банклар талаби асосида, улар иштирокида ёки кредит шартномасида белгиланган тартибда ҳар бир иштирокчи банк томонидан мустақил амалга оширилиши мумкин.

Мониторинг жараёнида етакчи банк ва ҳар бир иштирокчи банк томонидан қарздорнинг хўжалик-молиявий фаолияти, унинг томонидан тузилган шартномаларга (буюртмаларга) мувофиқ маҳсулот етказиб бериш мажбуриятларини бажарилиши, ишлаб чиқариш ҳажмлари,

ноишлаб чиқариш харажатлари ва йўқотишлар, муомала чиқимлари, фойда, ўз айланма маблағларининг мавжудлиги динамикаси, товар-моддий бойликлар заҳиралари аҳволи, айланма маблағларнинг айланиши, барча банк ҳисобварақларидаги ҳаракатларни таҳлил қилади ва ушбу кўрсаткичларни қарздорнинг кредит йиғмажилдида умумлаштириб боради.

Банкка тақдим этилган гаровнинг ҳолати ва кредитдан самарали ҳамда мақсадли фойдаланиши кредит шартномасида келишилган шартларга мувофиқ жойига чиқиб ўрганилади.

Қурилишни молиялаштириш учун берилган кредитлар бўйича етакчи ва иштирокчи банклар мониторинг жараёнида кредитланган объектда бажарилган ишлар ҳажмини назорат ўлчовини кредит шартномасида қайд этилган муддатлар ва шартлар асосида амалга оширади.

Мониторинг натижалари етакчи банк томонидан иштирокчи-банкларга ҳамда иштирокчи банклар томонидан бошқа синдикат аъзоларига синдициялаштирилган кредит ҳақидаги келишувда белгиланган муддатларда юборилади. Мониторинг сифати ва муаммоли кредитларни ўз вақтида аниқланиши бўйича жавобгарлик ҳар бир иштирокчи банк зиммасида бўлади. Мониторингни амалга ошириш банк синдикати келушивида ёки кредит шартномасида етакчи банк зиммасига юклатилиши мумкин. Бунда мониторинг сифати ва муаммоли кредитларни ўз вақтида аниқлаш борасидаги жавобгарлик етакчи банк зиммасида бўлади. Берилган кредитлардан бошқа мақсадларда фойдаланганлик ҳолати аниқланганда, иштирокчи банклар ёки етакчи банк кредит шартномасида белгиланган тартибда, кредитнинг мақсадга номувофиқ ишлатилган қисмини қарз олувчининг талаб қилиб олингунча депозит ҳисобварағидан муддатидан олдин ундириб олиш ҳуқуқига эга.

Синдициялаштирилган кредит бўйича ўз вақтида тўланмаган ҳисобланган фоизларни ундириш ва кредитни қайтариш етакчи ва иштирокчи банклар томонидан уларнинг мазкур кредит умумий суммасидаги улушига мос ҳолда қарздорнинг асосий талаб қилиб олингунча депозит ҳисоб варағида мавжуд маблағлар ҳисобидан, кредит шартномасида белгиланган тартибда ва муддатларда ундирилади.

Ҳисобланган фоизлар ва кредит қолдиғи бўйича барча мажбуриятларини бажариш учун қарз олувчининг маблағлари етарли бўлмаган тақдирда кредит учун ҳисобланган фоизлар ва кредит қарзи қолдиғини тўлаш бўйича муддати ўтказиб юборилган қарздорликни қайтариш Фуқаролик кодексининг 784-моддасига мувофиқ белгиланган навбат тартибида амалга оширилади.

Етакчи банк томонидан муаммоли кредитни пайдо бўлишини олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар бошқа иштирокчи-банклар билан келишилган ҳолда амалга оширилади.

Етакчи банк, унинг томонидан кредитлаш жараёнини нотўғри ташкил этилиши ва унинг натижасида зарар кўрилишига олиб келадиган қуйидаги ҳаракатлар бўйича жавобгар бўлади: кредит ҳужжатларини нотўғри расмийлаштириш, юзаки мониторинг ўтказиш, иштирокчи-банкларга кредит қайтарилиши билан боғлиқ бўлган муаммолар борлиги ҳақида маълум қилмаслик, қарз олувчининг депозит ҳисобрақамида маблағлари бўлган тақдирда, кредитларни қайтариш учун маблағларни ўз вақтида ўтказмаганлик ёки умуман ўтказмаганлик ва ҳк.

Қарздорнинг тўловга лаёқатсизлиги туфайли кредитни ва унинг фоизларини ўз вақтида тўлай олмаганлиги учун масъулият синдициялаштирилган кредит тўғрисидаги келишув асосида барча иштирокчи-банклар зиммасида бўлади. Етакчи банк мазкур битимни ташкил этиш пайтидаги бевосита ва қўшимча вақт ва маблағ сарфларини қоплаши учун қарз олувчидан воситачилик ҳақи ундириш ҳуқуқига эга. Воситачилик ҳақи миқдори синдициялаштирилган кредитлаш ҳақидаги келишувда ва кредит шартномасида назарда тутилади. Қарз олувчи томонидан асосий қарзни ва унга ҳисобланган фоизларни кредит шартномасида келишилган муддатда қайтарилмаса, етакчи банк бошқа иштирокчи-банклар билан келишилган ҳолда Фуқаролик кодексининг 280- моддаси иккинчи қисмига мувофиқ судга мурожаат қилмасдан, ундиришни мустақил равишда гаров предметига қаратишга ҳақлидир.

Гаровга қўйилган мулкни сотишдан тушган маблағ суммаси барча ҳисоблаб ёзилган фоизлар ва кредит қарзи қолдиғини қоплаш учун етарли бўлмаган тақдирда у иштирокчи банклар ўртасида уларнинг

мазкур синдициялаштирилган кредит бўйича қарздорлик қолдиғидаги улушига нисбатан мутаносиб равишда тақсимланади.

Синдициялаштирилган кредитни қайтарилишини таъминлашнинг бошқа шаклларида ҳам иштирокчи банклар талабларини қондириш худди шу тартибда амалга оширилади.

4. Инвестиция лойиҳаларини синдикатли кредитлашни амалга ошириш

Қарз оловчи ўзига хизмат кўрсатувчи банкка йирик кредит беришни сўраб мурожаат қилганидан кейин, банк кредитлаш учун лозим бўлган стандарт тадбирларни: ўзининг ички кредит сиёсатига мос равишда мижознинг кредитга қобилиятлиги таҳлилини, бизнес-режаси таҳлилини, кредит қайтарилишини таъминланганлиги таҳлилини ва бошқаларни амалга оширади.

Синдикатли кредитлашни амалга оширишнинг мумкинлиги тўғрисида кредит қўмитаси қарор қабул қилган тақдирда, банк бир вақтнинг ўзида ушбу битимга бошқа банкларни жалб этиш ҳамда синдициялаштирилган кредитлаш ташкилотчиси сифатида банк синдикатини ташкил этиш ҳақида қарор қабул қилади. Иштирокчи банкларни ушбу битимга жалб этиш ва банк синдикатини ташкил этиш тўғрисида етакчи банк кредит қўмитаси қарор қабул қилинганидан кейин, етакчи банк синдициялаштирилган кредитлашда иштирок этиш хоҳишини билдирган банкларни аниқлайди ва уларга синдикатда қатнашиш таклифи билан бирга тайёрланган қарз оловчи тўғрисидаги ахборотни тақдим этади. Шундан кейин етакчи банк иштирокчи банклар билан инвестиция лойиҳаси бўйича барча кредит ҳужжатларини тақдим этади. Тақдим этилаётган маълумотлар банк сири ҳисобланади.

Синдикатли кредитни беришга хорижий банклар ва бошқа хорижий молиявий институтлар жалб этилиши мумкин. Бу ҳолда синдициялаштирилган кредитлашни амалга ошириш хорижий банклар ва молиявий институтлар билан тузилган битимларда белгиланган тартибда амалга оширилади.

Иштирокчи банклар билан музокаралар бошлангунга қадар етакчи банк томонидан банкнинг ички кредит сиёсати билан белгиланган тартибда кредит пакетини таҳлили асосида барча кредит ҳужжатлари ҳамда иштирокчи банклар ўртасида тузиладиган инвестиция лойиҳасини биргаликда кредитлаш борасидаги ўзаро келишув лойиҳаси тайёрлаб қўйилган бўлиши керак.

Етакчи банк иштирокчи банкларга таклиф йўллашдан олдин қарз олувчи ҳақидаги маълумотларни Банклараро кредит бюроси маълумотлари билан солиштириши лозим. Кредит шартномасининг якуний вариантини ишлаб чиқиш ва имзолаш фақатгина етакчи банк ва иштирокчи банклар ўртасида мазкур инвестиция лойиҳасини синдициялаштирилган кредитлаш тўғрисида ўзаро битим тузилгандан кейин амалга оширилади.

Иштирокчи банклар ўртасида мазкур инвестицион лойиҳани биргаликда кредитлаш борасида битим имзолангандан кейин банк синдикати тузилган ҳисобланади ва ушбу битимни имзолаган барча иштирокчи банклар ўзларига синдициялаштирилган кредитлаш борасида мажбурият олган ҳисобландилар.

Банк синдикати тузилгандан кейин ушбу битимдан чиқиш, яъни синдициялашган кредит бериш борасидаги кредит шартномасини имзолашда бош тортилган тақдирда иштирокчи банк қонунчиликда белгиланган тартибда бошқа иштирокчи банклар олдида бой берилган фойдани қоплаб бериш борасида жавобгар бўлади.

Йирик инвестиция лойиҳаси учун синдициялаштирилган кредит олиш учун, қарз олувчи етакчи банкка қуйидаги ҳужжатларни тақдим этади: кредит буюртмаси; лойиҳанинг техник-иқтисодий асосланиши; қарз олувчининг банк ҳисобварағига пул тушумлари (пул оқими) тахмини албатта кўрсатилган бизнес-режа; қарз олувчининг кредитга лаёқатлилигини аниқлаш учун Давлат солиқ хизматининг маҳаллий (туман) органи томонидан тасдиқланган 1, 2, 2а-шакллардаги охирги 3 йиллик молиявий ҳисоботи; синдикатли кредитлашнинг таъминот шаклларида бирини; етакчи банкнинг кредитлашни ташкил этишга доир ички қоидаларида кўзда тутилган бошқа ҳужжатлар.

Олинган кредитни қайтараолмаслик хатарининг олдини олиш мақсадида қарз олувчи тез ва эркин сотилиш талабларига жавоб

берадиган таъминотга эга бўлиши керак. Қарз олувчи банкка қуйидаги таъминот турларини тақдим этиш ҳуқуқига эга: мулк ёки қимматли қоғозлар гарови; банк ёки суғурта ташкилоти кафолати; учинчи шахснинг кафиллиги; суғурта компаниясининг қарз олувчининг кредитни қайтараолмаслик хатарини суғурта қилингани тўғрисидаги суғурта полиси;

Йирик инвестицион лойиҳани молиялаштириш мақсадида хорижий банк ёки бошқа молиявий институтлар иштирокида синдициялаштирилаётган кредит амалга оширилаётган бўлса, кредитни қайтариш мажбуриятини таъминоти сифатида ҳукумат кафолати тақдим этилиши мумкин.

Таъминот турларидан бири кредитни қайтариш таъминоти сифатида иштирокчи банклар талаб қилаётган суммани қоплаш учун етишмаса, қарз олувчи етакчи банк розилиги билан унинг етишмаётган қисмини қоплаш учун қўшимча равишда юқорида санаб ўтилган таъминот турларининг бири ёки бир нечтасини бир-бирини тўлдириши асосида тақдим этиши мумкин.

Етакчи банк иштирокчи банклар билан келишган ҳолда уларга энг қулай бўлган таъминот шаклини танлаш ҳуқуқига эга. Бунда етакчи банк иштирокчи банклар билан биргаликда тавсия этилаётган таъминот турини таҳлил қилиши шарт. Жумладан, гаров тақдим этилган тақдирда, етакчи банк гаров сифатида таклиф этилаётган мулкни қарз олувчи ҳамда иштирокчи банклар вакиллари иштирокида биргаликда баҳолаши ёки қонунчиликда белгиланган тартибда лицензияга эга бўлган мустақил баҳоловчини жалб этган ҳолда баҳолашни амалга ошириши мумкин. Кафолат, суғурта ёки учинчи шахснинг кафиллиги тақдим этилган тақдирда, етакчи банк кафолат берувчининг, суғурта компаниясининг ёки қарз олувчига кафил бўлаётган шахснинг молиявий аҳволини батафсил таҳлил қилиши ва ўз хулосасини иштирокчи банкларга маълум этиши лозим.

Банк синдикати кредит жилдидаги барча ҳужжатларни кўриб чиқиб кредит бериш тўғрисида қарор қабул қилганидан, етакчи ва ҳар бир иштирокчи банкнинг синдициялаштирилган кредитдаги улуши аниқлангандан кейин, етакчи ва иштирокчи банклар ва қарз олувчи ўртасида кредит шартномаси имзоланади.

Инвестицияларни лойиҳавий молиялаштириш инвестиция лойиҳасини амалга оширишда лойиҳалаштирувчилар, ускуна етказиб берувчилар, тижорат банклари, истеъмолчилар иштирок этиб, улар бир-бири билан бевосита ҳамкорликда лойиҳавий молиялаштиришни амалга оширадilar. Бу ҳолат қуйидаги расмда келтирилган, яъни бунда лойиҳавий молиялаштириш иштирокчиларининг ўзаро муносабатлари акс этирилган.

Лойиҳавий молиялаштиришни амалга оширилиши¹⁷

				УСКУНА ЕТКАЗИБ БЕРУВЧИЛАР							
		Асбоб- ускуналар (3)				Тўловлар (4)					
		Даромадлар (8)					Тўловлар (6)				
ЛОЙИҲАЛАШ ТИРУВЧИЛАР				ИНВЕСТИЦИОН ЛОЙИҲА				ИСТЕЪМОЛ ЧИЛАР			
		Ўз маблағлари (1)					Маҳсулот (5)				
		Кредитнинг қайтарилиши (7)					Кредит (2)				
						ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ					

¹⁷Муаллифлар томонидан тузилган.

Лойиҳавий молиялаштириш, асосан, қуйидаги соҳаларда қўлланилади: саноат ишлаб чиқариш учун ресурсларни қазиб олиш; қимматбаҳо (олтин) металлларни қазиб олиш; ёқилғи - энергетика саноатини ривожлантириш; йирик электростанциялар қурилиши; йирик саноат объектларини қуриш; инфратузилмани ривожлантириш ва бошқалар.

Шундай қилиб, лойиҳавий молиялаштиришнинг жаҳон амалиёти бой тажрибаларга эга бўлиб, унинг айрим хусусиятларини Ўзбекистон Республикасида ҳам кузатиш мумкин. Жумладан, бир неча банклари йирик саноат объектларининг ҳамкорликда молиялаштирилиши ва бунда етакчи банк сифатида Ташқи иқтисодий фаолият миллий банкнинг фаолият кўрсатиши ва бошқ. Хуллас, лойиҳавий молиялаштиришнинг асосий тури бу - синдикатлашган кредитлаштириш бўлиб, унда турли инвестор ва кредиторлар ўз rischi ва маблағлари билан иштирок этади. Синдикатли кредитлашнинг жаҳон амалиётида турлича усуллари ва манбалари мавжуд бўлиб, ҳар бир давлат ўз иқтисодий ва инвестицион сиёсати, бозор механизмининг амал қилиш даражасига қараб бу усуллардан фойдаланиши мумкин. Синдикатли кредитлашнинг объекти бўлиб аниқ мақсадни кўзлаган, иқтисодий ва молиявий жиҳатдан самарали бўлиши режалаштирилган лойиҳалар ҳисобланади.

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар:

- Банк секторини янада ислоҳ қилиш ва эркинлаштиришнинг 2005 - 2007 йилларга мўлжалланган дастурида нималар кўзда тутилган эди?
- Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг «Тижорат банклари томонидан йирик инвестиция лойиҳаларини синдициялаштирилган кредитлашни амалга ошириш тартиби тўғрисидаги» низом қачон қабул қилинган?
- Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг «Тижорат банклари томонидан йирик инвестиция лойиҳаларини синдициялаштирилган кредитлашни амалга ошириш тартиби тўғрисидаги» низомда синдикатли кредитга қандай таъриф берилган?

- Синдикатлаштирилган кредитнинг асосий хусусияти нималардан иборат?
- ЛИБОР (London Inter Bank Offered Rate – Лондондаги банклараро кредитлар бўйича фоиз ставка) ставкаси нимани англатади ва унинг лойиҳавий молиялаштиришга қандай таъсири мавжуд?
- Ўзбекистонда инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш қандай маблағлар эвазига молиялаштирилади?
- Инвестицион лойиҳаларнинг таснифни биласизми?
- Инвестицион лойиҳаларнинг самарадорлигини баҳолаш қандай тамойиллар асосида амалга оширилади;
- Ўзбекистон қонунчилигига кўра йирик инвестиция лойиҳаси деганда қандай лойиҳа тушунилади?
- Ўзбекистон қонунчилигига кўра синдициялаштирилган кредитлар кимларга берилади?
- Синдициялаштирилган кредитлашни қандай амалга оширилади?
- Йирик инвестиция лойиҳаси учун синдициялаштирилган кредит олишда қарз олувчи банкка қандай ҳужжатларни тақдим этади?
- Ўзбекистон Республикасининг «Гаров тўғрисида»ги қонунига мувофиқ нималар гаров предмети бўлиши мумкин?
- Синдикатлаштирилган кредитлашнинг хориж тажрибаси бўйича нималарни биласиз?
- Синдициялаштирилган кредитлар қандай турларга бўлинади?
- Синдикатда қатнашиш имкониятига қараб, синдициялаштирилган кредитларни қандай турларга ажратиш мумкин?
- Инвестицияларни лойиҳавий молиялаштиришда кимлар иштирокчи ҳисобланади?

7-БОБ.

ЛОЙИХАВИЙ МОЛИЯЛАШТИРИШДА РИСКЛАР ВА УЛАРНИ БОШҚАРИШ

1. Лойиҳавий молиялаштириш - юқори рискли операция сифатида. Лойиҳавий рисклар ва уларнинг туркумланиши

Ўзбекистон иқтисодиётига инвестицияларни муваффақиятли жалб этиш маълум даражада уч гуруҳ омилларга боғлиқ бўлади. Биринчидан, инвестиция қувватининг мавжудлигига. Уни табиий, меҳнат заҳиралари, шунингдек, ишлаб чиқариш, истеъмол, молиявий, инновация, институционал ва инфратузилмавий қувватлар ташкил қилади. Иккинчидан, мамлакатдаги мавжуд инвестиция шароитлари муҳим аҳамиятга эгадир. Буларга: умумиқтисодий, бозор, меъёрий-ҳуқуқий, ахборот билан таъминланиш, экологик, ижтимоий, маданий ва ижтимоий-маданий шароитлар киради. Учинчидан, инвестиция таваккалчилиги омилларидир. Улар хорижий инвесторларнинг инвестиция қуввати ва инвестиция шароитларининг қулай афзалликларидан фойдаланиш бўйича вазифаларига қарама-қарши туради.

Барча гуруҳлар бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Мисол учун, етарли даражада жалб қилувчи бўлмаган инвестиция шароитлари, ҳатто, юқори қувватли инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш имкониятларини ҳам пасайтириб юборади.

Инвестицион лойиҳалар келажакка тегишли бўлганлиги сабабли, уларни амалга ошириш натижаларини аниқ тахмин қилиш муаммодир. Бундай лойиҳалар кутилиши мумкин бўлган рисклар ва ноаниқликларни ҳисобга олган ҳолда бажарилиши керак. Инвестицион қарор бир қатор кутилиши мумкин бўлган оқибатларга эга бўлган ҳолларда, қарор рискли ёки ноаниқликларга эга, деб аталади.

Рискни маълум бир қарорни қабул қилиш натижасида заҳираларни йўқотиш имконияти, даромадларни ололмаслик ёки қўшимча харажатлар зарурати сифатида белгилаш мумкин.

Риск - бу башорат қилинаётган лойиҳани амалга оширишда ҳақиқий шароитлардан озгина чекинилганда даромадларни ололмаслик ёки зарарларнинг пайдо бўлиб қолиш эҳтимолидир.

Лойиҳа rischi - бу инвестицион лойиҳани амалга оширишга ҳалақит берадиган ёки лойиҳа самарадорлигини пасайтирадиган riskларнинг йиғиндисидир.

Риск, бошқача ифодаланганда, кутилиши мумкин бўлган хатар, инвестициядан мўлжалланган фойдани олиш жараёнига хос бўлган ноумидсизликдир. Шу билан бирга потенциал инвестор томонидан қўйилган пул маблағларини йўқотиш мумкинлиги ҳамдир.

Риск тушунчасига жуда ҳам яқин бўлган ноаниқлик тушунчаси ҳам мавжуд бўлиб, у riskнинг аниқ турларини таснифлаш учун «risk» атамасининг синоними сифатида қўлланилади. Ноаниқлик деганда, инвестицион лойиҳани амалга ошириш шарт-шароитлари ҳақидаги маълумотларни тўла ёки аниқ эмаслиги тушунилади. Масалан, инфляция ҳақидаги, техника ва технологиялардаги ўзгаришлар ҳақидаги, лойиҳа қувватининг, объектнинг қурилиш ва фойдаланишга топшириш муддатлари, харажат ва натижаларнинг нотўғри ҳисоб-китоби каби маълумотларнинг тўла ёки аниқ эмаслиги натижасида ноаниқлик келиб чиқади. Бундан ташқари ноаниқлик деганда, мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий ҳолатга етарлича баҳо бермаслик ва бошқа шу кабилар тушунилади. Лойиҳани амалга ошириш жараёнида юзага келиш имконияти билан боғлиқ кўнгилсиз ҳолатлар ва оқибатлар ноаниқлиги risk тушунчаси билан изоҳланади.

Риск билан ноаниқликнинг фарқи шундаки, натижалар эҳтимолиги жорий давр маълумотлари асосида баҳоланаётган вақтда risk эътиборга олинади. Ноаниқлик эса бундай эҳтимолик ўтган ва келаси давр маълумотлари етишмаслиги ёки тўла эмаслиги сабабли субъектив аниқланган вақтда эътиборга олинади. Ҳар қандай ҳолда ҳам келгуси иқтисодий ҳолатлар истиқболини белгилаш (инфляция, фоиз ставкаси, талаб ва таклиф, ишлаб чиқариш ва сотиш ва бошқалар) келажакнинг маълум эмаслиги сабабли фақат тахминий ва ноаниқ натижалар бўлиши мумкин. Чунки ўтган давр маълумотлари асосида фақат номаълум келажакда юз бериши мумкин бўлган ўтган ривожланиш тенденциясини аниқлаш мумкин.

Инвестицион ривожланишга қуйидагилар таъсир кўрсатади: сиёсий, ижтимоий, савдо ва ишга алоқадор муҳитдаги кўпгина ўзгаришлар; техника-технологиядаги, меҳнат унумдорлиги ва баҳолардаги ўзгаришлар; атроф-муҳит ҳолати; амалдаги солиққа тортиш, ҳуқуқ бўйича ва бошқалар бўйича муаммолар таъсир кўрсатади. Буларнинг барчаси лойиҳаларда аниқ рискнинг мавжудлигини - лойиҳани муваффақиятсизликка учраш хатарини ёки фойдани ўрнига зарар олиши мумкинлигини олдиндан аниқлаб беради.

Иқтисодий категория сифатида риск - бу бўлиши мумкин бўлган ёки бўлмайдиган ҳодиса. Агар бу ҳодиса бўлса ижобий (фойда, даромад ёки бошқа тушум) ва салбий (харажатлар, зарар, йўқотиш) натижа бўлиши ёки ҳеч қандай натижа бўлмаслиги мумкин.

Молиявий операциялар риск даражасини баҳолашни, унинг миқдорини аниқлашни ва уни камайтириш чора-тадбирларини қўллашни талаб қилади.

Инвестиция лойиҳасини рискларини таснифини турли тизимлари мавжуд. **Биринчидан**, лойиҳа фаолиятининг босқичлари ва фазалари бўйича таснифлаш: инвестициялаш олди фазасидаги, инвестициялаш фазасидаги, ишлаб чиқариш фазасидаги рисклар. **Иккинчидан**, лойиҳа фаолияти иштирокчилари учун риск таҳдидларига таъсир этишнинг имкониятларини мезонлари бўйича таснифлаш. Шу нуқтаи-назар бўйича рискни: ички ва ташқи рискларга ажратиш мумкин. Ташқи рискларга сиёсий рисклар ва форс-мажор рисклари киради. Форс-мажор рискига табиий офатлар: ёнғин, сув тошқини, қурғоқчилик кабилар киради. Ташқи рисклар лойиҳа фаолиятининг барча фаза ва босқичларида мавжуд. **Учинчидан**, рискдан ҳимоялаш имкониятлари нуқтаи-назаридан таснифлаш:

1. Суғурталанадиган рисклар;
2. Суғурталанмайдиган рисклар.

Суғурталанадиган рисклар ўз навбатида: кафолат; суғурта; заҳира фонди ҳисобига қопланадиган рискларга бўлинади. Бундан ташқари, лойиҳа фаолиятининг ҳақиқий амалиётига асосланган, энг кўп учрайдиган рисклар ҳам бўлиб, уларга лойиҳа иштирокчилари эътибор берсалар ҳам, ҳеч бир гуруҳлаш мезони доирасига кирмайдиган рисклар ҳам мавжуд. Улар:

- иқтисодий қонунларнинг ва иқтисодий ҳолатнинг ўзгариб туриши, инвестициялаш ва фойдадан фойдаланиш шартлари билан боғлиқ рисклар;

- ташқи иқтисодий рисклар - савдо ва маҳсулот етказиб беришга чеклашлар киритиш, чегараларнинг беркилиши ва шу каби эҳтимолликлар rischi;

- сиёсий ҳолатнинг ноаниқлиги, ҳудуддаги ёки мамлакатдаги номаъқул ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар rischi;

- техник-иқтисодий кўрсаткичлар динамикаси, янги техника-технология параметрлари, маҳсулот сифати ҳақидаги маълумотларнинг тўлиқ эмаслиги ёки ноаниқлиги;

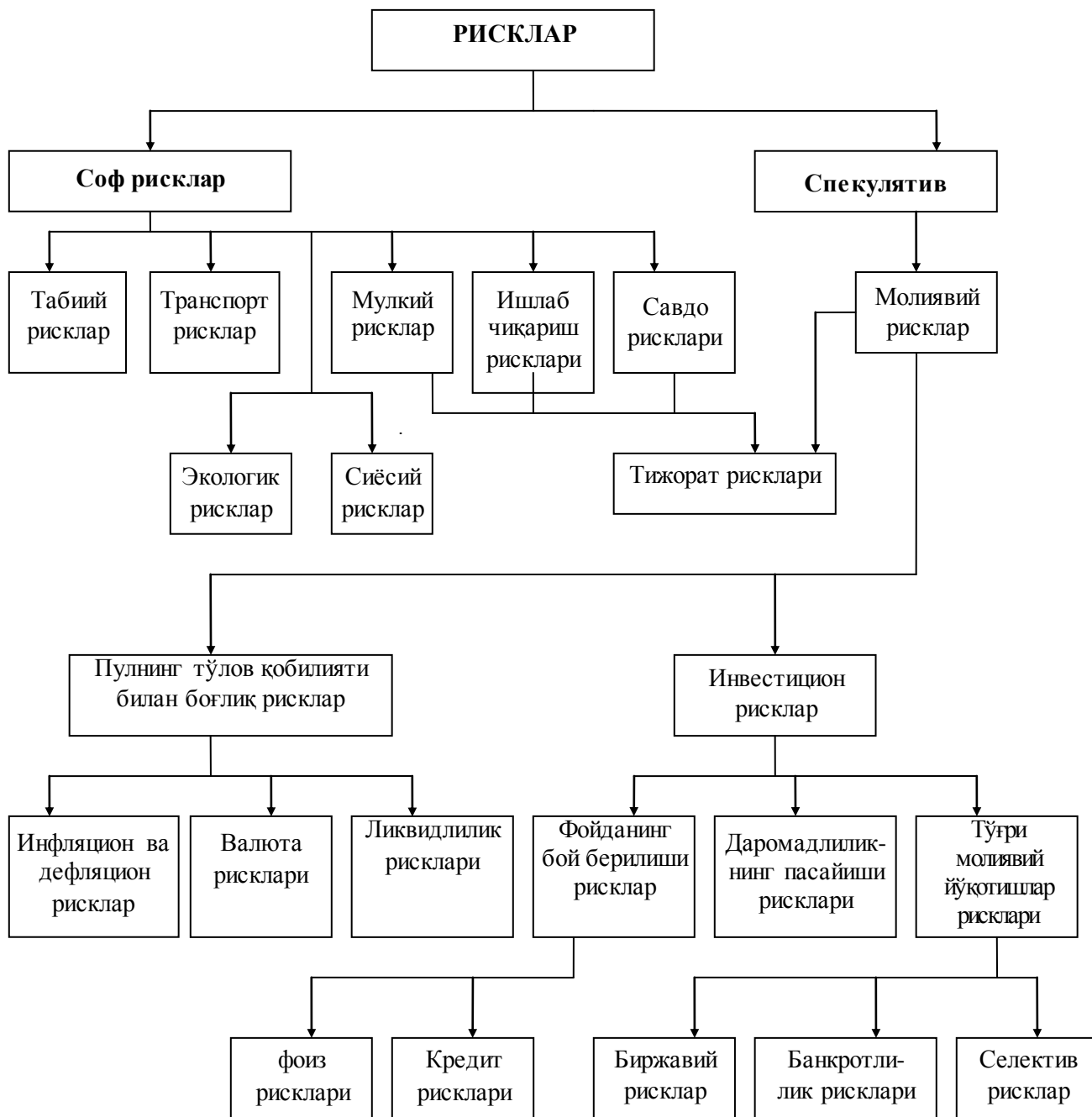
- бозор конъюнктурасининг, яъни аниқ даврдаги иқтисодиётнинг жорий ҳолатини характерловчи белгилар, масалан, баҳо, валюта курслари, ЯИМ ва бошқаларнинг ўзгариб туриши;

- табиий иқлим шароитларининг, табиий офатлар эҳтимолининг ўзгариб туриши;

- ишлаб чиқариш техник рисклари - асбоб-ускуналарнинг бузилиши ва тўхтаб қолиши, ишлаб чиқаришдаги брак ва бошқалар;

- лойиҳа иштирокчиларининг ўзларини тутишлари, қизиқишлари, мақсадларининг ноаниқлиги, уларнинг молиявий ҳолати ва ишдаги обрўси ҳақидаги маълумотларнинг тўлиқ эмаслиги, ноаниқлиги.

Корхона фаолиятида юзага келувчи рисклар таснифи¹⁸

¹⁸Инвестиции: учеб. пос. для студ. высш. учеб. заведений / ИЮТ Каченко, НИ. Малых. – М.: Издательский центр «Академия», 2009. - С.112.

Иқтисодиётнинг айрим тармоқлари ва лойиҳанинг айрим турлари бўйича рисклар бўлиши мумкин. Масалан, кончилик ва нефть-газ қазиб чиқариш саноатида геологик рискка, яъни заҳираларни тўғри баҳолаш рискига алоҳида эътибор берилади. Кимё саноати, кон қазиб олиш, қора ва рангли металлургия лойиҳаларида экологик рискка катта эътибор берилади.

Юқорида келтирилган таснифлашларга асосланган ҳолда, лойиҳа фаолиятидаги рискларни қуйидаги гуруҳини келтириш мумкин:

- лойиҳа иштирокчилари rischi;
- лойиҳа смета қийматининг ошиш rischi;
- қурилишни ўз вақтида тугамаслик rischi;
- иш ва объект сифатининг пастлиги rischi;
- конструктор ва техник рисклар;
- ишлаб чиқариш rischi;
- бошқарув rischi;
- сотиш rischi;
- молиявий риск;
- мамлакат rischi;
- маъмурий риск;
- ҳуқуқий риск;
- форс-мажор rischi.

Лойиҳа иштирокчилари rischi - бу иштирокчиларнинг лойиҳа фаолияти доирасида ўз мажбуриятларини англаган ҳолда ёки мажбурий тарзда бажармаслик rischi. Биргина лойиҳа иштирокчисининг ўз мажбуриятларини бажармаслиги, бошқа иштирокчиларнинг ўз мажбуриятларини бажара олмаслигига олиб келиши, натижада лойиҳа барбод бўлиши мумкин. Лойиҳа иштирокчилари рискига қуйидагилар сабаб бўлиши мумкин: иштирокчиларнинг виждонсизлиги; уларнинг профессионалик даражаси, молиявий ҳолатининг барқарор эмаслиги, иштирокчиларни турли рисклардан етарлича суғурталанмаганлиги ва бошқа лойиҳа фаолиятининг бир қатор рисклари лойиҳа иштирокчиларининг рискдан келиб чиқади. Масалан, лойиҳа смета қийматининг ошиш rischi қурилиш ташкилотининг виждонсизлиги натижасида рўй бериши мумкин. Иш сифатининг пастлиги rischi, кўп ҳолларда,

танланган пудратчи ва бошқа иштирокчиларнинг етарли тажрибага эга эмаслиги билан боғлиқ бўлади.

Лойиҳа смета қийматининг ошиш рискига қуйидагилар сабаб бўлиши мумкин: лойиҳалаш жараёнидаги хатолар, пудратчининг ресурслардан самарали фойдаланишни таъминлай олмаслиги, лойиҳани амалга ошириш шартларини ўзгариши.

Қурилишни ўз вақтида тугалланмаслик рискига қуйидагилар таъсир кўрсатади: лойиҳалашдаги хатолар, пудратчи мажбуриятининг бажарилмаслиги; ташқи шарт-шароитларнинг ўзгариши. Ишни тугатишнинг чўзилиб кетиши натижасида қўшимча харажатлар келиб чиқади: кредит бўйича қўшимча фоизларни ҳисоблаш, нархларнинг инфляция натижасида ўсиши оқибатида иш ва материал қийматининг ошиши каби қўшимча харажатларни келтириб чиқаради. Бундан ташқари, бу риск натижасида келгусидаги объектга хом ашё етказиб берувчилар билан ва келгусидаги лойиҳа маҳсулоти истеъмолчилари билан шартномавий муносабатлар тўхташи мумкин.

Иш ва объект сифатининг пастлиги риски пудратчилар мажбуриятининг бузилиши, лойиҳалаштиришдаги хатолар ва бошқалар натижасида келиб чиқиши мумкин. Объект сифатининг пастлиги натижасида лойиҳа бўйича қўшимча инвестицион харажатлар қилиниши керак бўлади. Бу харажатлар камчиликларни тузатишга сарфланиши мумкин. Агар камчилик сақланиб қоладиган бўлса, лойиҳа маҳсулотини ишлаб чиқаришга қўшимча харажатлар қилиш керак бўлади.

Конструкция ва технологик риск. Конструкция риск – бу инвестиция фазасидаёқ лойиҳанинг техник амалга ошмаслик риски. Бу лойиҳа ҳужжатларини ишлаб чиқувчиларнинг хатолари, бу ҳужжатларни ишлаб чиқишда зарур бўлган маълумотларни етарли ёки аниқ эмаслиги натижасида рўй бериши мумкин. Технологик риск - бу ишлаб чиқариш технологияларининг саноат даражасида қўлланилмаслиги натижасида маълум техник-иқтисодий параметрлардан объект эксплуатациясидаги чекланишлар риски. Бунга эксплуатация харажатларининг ошиши, брак фоизларини катталиги, экологик нормативларга мос келмаслик кабилар таъсир этади.

Ишлаб чиқариш rischi - бу ишлаб чиқариш жараёнида камчиликларни юзага келиш rischi. Бу ишлаб чиқариш давомийлигининг бузилишида, объектнинг лойиҳавий қувватга эришмаслигида, брак фоизларининг юқорилигида, қўшимча ишлаб чиқариш харажатларида ва бошқаларда намоён бўлади. Ишлаб чиқариш riskининг бир тури - бу юқорида айтиб ўтилган технологик рискдир. Камчиликлар иқтисодий тартиб сабабли - таъминотдаги узилишлар, ўша жойдаги ресурс захираларининг етишмаслиги, хом-ашё сифатининг пастлиги, транспорт масалалари ва бошқалар сабабли келиб чиқади. Ишлаб чиқариш харажатларининг юқори даражаси харажатларни хато ҳисоблаш, хом-ашё ва бошқа ресурслар миқдори ва сифатига маълум талабларни аниқ эмаслиги натижасида бўлади.

Бошқарув rischi - бу ишлаб чиқариш riskининг бир тури, бошқарув шахсининг тажриба ва малакасини етарли даражада эмаслиги натижасида рўй беради. Айрим ҳолларда, бошқарув rischi деганда, лойиҳа фаолиятининг барча фаза ва босқичларидаги менежмент даражасининг пастлиги ва хатолари билан боғлиқ riskлар тушунилади.

Сотиш rischi - бу лойиҳа маҳсулоти сотиш ҳажмининг ва шу маҳсулот баҳосининг камайиш rischi. Сотиш rischi бозор конъюнктурасининг ўзгариши rischi, маркетинг rischi ёки баҳо rischi деб ҳам аталади. Мос келмайдиган конъюнктура фақат лойиҳа рентабеллигини камайтириб қолмай, балки унинг бутунлай барбод бўлишига олиб келиши мумкин. Бундай ҳолат аниқ бир вақтдаги сотишдан келган тушум ишлаб чиқариш харажатларини ва кредит бўйича қарзларни қоплашга етмаган ҳолларда юз беради. Сотиш rischi, айниқса баҳосини тахмин қилиш анча қийин бўлган, янги маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ лойиҳаларда юқори бўлади.

Молия rischi. Бу riskнинг лойиҳа фаолиятидаги асосий турлари: а) кредит rischi; б) валюта rischi; в) фоиз ставкасини ўзгариш rischi; г) қайта молиялаштириш rischi.

Кредит rischi - бу лойиҳани амалга ошираётган ташкилотнинг кредитор банкка кредит шартномаси бўйича тўлов мажбуриятларини тўлиқ ёки умуман тўлай олмаслик rischi. Бу риск асосан лойиҳани молиялаштиришда лойиҳани кредитловчи банкнинг riskдир.

Валюта рисқи - бу риск лойиҳа маҳсулоти маҳаллий бозорда сотилганда ва ҳокимият маҳсулотни миллий валютада сотилишини талаб қилаётган пайтда юқори бўлади. Бу риск лойиҳа маҳсулотини сотишдан олинadиган валюта билан кредит валютаси бир хил бўлмаган ҳолларда юзага келади.

Фоиз ставкасининг ўзгариш рисқи - бу риск кредит ресурслари ўзгарувчан ставкада қўлланилганда рўй беради. Бундай ресурсларни жалб қилишда лойиҳада қўлланилган капитал қийматининг ошиши ва маҳсулот рентабеллигининг камайиш хавфлари мавжуд бўлади.

Қайта молиялаштириш рисқи бутунлай бошқарувчи банк, яъни молиялаштиришни ташкил қилувчи банк зиммасида бўлади.

Мамлакат рисқи - бу ташқи лойиҳа рискларига тегишли бўлиб, унинг мазмуни шундаки, лойиҳа амалга оширилаётган мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий жараёнлари ва давлатнинг сиёсати лойиҳа фаолияти учун жиддий қийинчиликлар яратиши ва ҳатто лойиҳани барбод қилиш ҳам мумкин. Мамлакат рискининг омиллари: марказий ва маҳаллий ҳокимиятларнинг ҳаракати, урушлар, иш ташлашлар, инқилоблар, террорчилик ҳаракатлари ва бошқалар бўлиб, булар асосий лойиҳа иштирокчилари таъсири доирасидан ташқарида бўлади. Давлатнинг сиёсати билан боғлиқ мамлакат рискларини шартли равишда иккита қатга гуруҳга бўлиш мумкин: 1. Сиёсий. 2. Иқтисодий.

Сиёсий мамлакат рисқи - ҳукуматнинг чет эл инвесторлари ва кредиторлари иштирокидаги лойиҳа фаолиятини тўхтатиш ёки чеклашга қаратилган ҳаракати билан боғлиқ. Буларга фойдани бошқа мамлакатга олиб ўтишдаги таъқиқлашлар ва чеклашлар, чет эл капитални учун аввал яратилган имтиёزلардан маҳрум қилиш, концепция ва лицензияларни қайтариб олиш ва бошқалар киради.

Иқтисодий мамлакат рисқи давлатнинг лойиҳани амалга оширилиши шароитида қўллайдиган солиқ, валюта, божхона ва бошқа иқтисодий шарт-шароитларни ўзгартириши билан боғлиқ. Бу ўзгаришлар хорижий капитални чеклаш билан бевосита боғлиқ бўлмаслиги ҳам мумкин.

Маъмурий рисклар - лойиҳа компаниялари ва лойиҳа фаолиятининг бошқа иштирокчиларини давлат назорат ва тартибга солиш бошқармаларидан турли лицензиялар, рухсатларни олиши билан

боғлиқ. Лицензия, рухсатлар лойиҳа фаолиятининг барча фаза ва босқичларида талаб қилиниши мумкин: лойиҳа ҳужжатларини ишлаб чиқишда, тендерлар ўтказишда, машина ва асбоб-ускуналарни етказиб беришда, қурилишда, дастлабки ишлар ва объектнинг ишга туширилишида талаб қилинади. Лицензия, рухсатларни сони айрим лойиҳалар бўйича жуда кўп бўлиши мумкин: лойиҳа фаолиятининг у ёки бу тури билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи, табиий ресурслардан фойдаланиш, табиий ресурсларни ва валютани четга олиб чиқиш ҳуқуқини берувчи лицензиялар, рухсатлар бўлади.

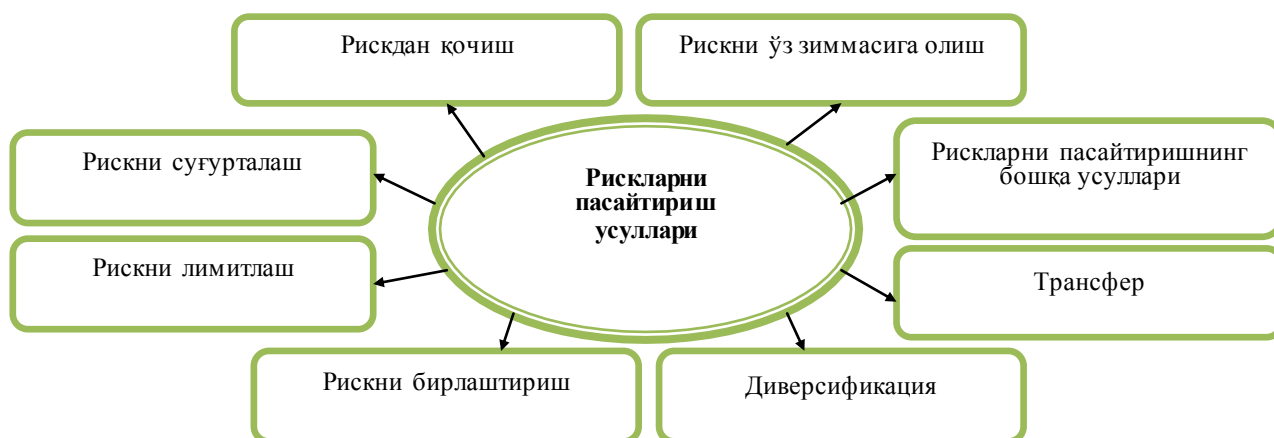
Ҳуқуқий риск - бу риск қайсидир даражада мамлакат, маъмурий ва бошқарув рисклари билан боғлиқ. Аввало, бу риск кредиторнинг кафолат бермаслик ва бошқа кредит билан таъминлашлар эҳтимоли билан боғлиқ ноаниқлик ва ишончсизлигида намоён бўлади. Бундай ноаниқлик ва ишончсизлик сабаблари қуйидагилар бўлиши мумкин: қонунлар мажмуининг ва халқаро ҳуқуқ нормаларининг мукамал эмаслиги, ҳуқуқий ҳужжатлар сифатининг пастлиги, суд-арбитраж механизмидаги камчиликлар ва бошқалар. Айрим ҳуқуқий рисклар лойиҳа иштирокчилари назоратидан ташқарида бўлиб, улар мамлакат ва сиёсий рискларга яқин. Бундан бошқа ҳуқуқий рискларни миллий қонунчиликни, халқаро инвестицион ҳуқуқларни яхши билувчи, шартнома, келишувлар ва бошқа лойиҳанинг ҳуқуқий ҳужжатларида иштирок этувчи малакали ҳуқуқшунос маслаҳатчини жалб қилиш билан ечиш мумкин.

Форс-мажор rischi - лойиҳа фаолиятига тегишли бўлмаган ташқи рисклардан бири бўлиб, унга ер силкиниши, ёнғинлар, сув тошқини, бўронлар ва бошқа табиий ҳодисалар киради. Форс-мажорга айрим ижтимоий ва сиёсий табиий ҳодисалар ҳам киради: иш ташлашлар, инқилоблар, қўзғолонлар ва бошқалар. Шундай йўл билан мамлакат рискининг бир қисми форс-мажор rischi сифатида намоён бўлади.

2. Лойиҳавий рискларни бошқаришнинг асосий тамойиллари. Лойиҳавий рискларни бошқариш воситалари

Охирги ўн йилларда лойиҳани тайёрлаш ва амалга ошириш малакавий фаолиятнинг алоҳида бир кўринишига айланди. Кўпгина саноати ривожланган мамлакатлар иқтисодиётининг давлат ва хусусий секторларида лойиҳани тайёрлаш ва амалга ошириш бўйича тажрибалар тўплана бошланди. Лойиҳани бошқариш доирасида ечиладиган масалалардан бири - бу лойиҳа фаолиятининг рискинни бошқаришдир. Бу масала лойиҳани бошқаришнинг бошқа функцияларидан алоҳида эмас. Молиявий талабни аниқлашда ҳам, смета ва бюджетни ҳисоблашда ҳам, шартномаларни тайёрлаш ва тузишда ҳам лойиҳа фаолияти иштирокчиларини турли хил рисклардан ҳимоялаш билан боғлиқ масалалар ечилади. Рисклар лойиҳа фаолиятининг барча босқичларида бўлганлиги сабабли, лойиҳа рискларини бошқариш функцияси лойиҳа тугагунга қадар давом этади. Лойиҳа рискларини бошқаришда қуйидаги масалаларга эътибор қаратилади: - лойиҳа рискларининг таснифи; лойиҳа рискларини аниқлаш ва баҳолаш усуллари; лойиҳа рискларини бошқаришнинг ахборот таъминоти; рискларнинг мониторинги ва истиқболини белгилаш; рискларни камайтириш технологиялари; рискларни бошқаришни ташкил этиш; рискларни бошқариш харажатларининг оптимал даражасини асослаш ва самарадорликни баҳолаш.

Рискни пасайтиришга қаратилган чора-тадбирлар

Рискни бошқариш турли фаолият доираларида рискни камайтириш бўйича технологияларни ва билимни талаб қилади. Ҳозирги вақтда рискни бошқариш фаолиятини қуйидаги асосий босқичларга бўлиш мумкин: 1) Рискни аниқлаш. 2) Рискни баҳолаш. 3) Рискни бошқариш чоралари ва усуллари танлаш. 4) Рискни олдини олиш ва назорат қилиш. 5) Рискни молиялаш. 6) Натижаларни баҳолаш.

Рискни аниқлаш ва уни баҳолаш босқичлари рискни таҳлили деб ҳам аталади. Бунда рискни аниқлаш сифат таҳлиliga, рискни баҳолаш миқдор таҳлиliga киради. Риск таҳлилининг миқдор усуллари орасида рискни бошқариш назариясида энг машҳурлари қуйидагилар: статистик усул, статистик тажрибалар усули; мақсадга мувофиқ келадиган харажатлар таҳлили; эксперт баҳолари усули; аналитик усуллар ва бошқалар. Риск таҳлилининг аҳамияти лойиҳанинг потенциал иштирокчисига лойиҳани мақсадга мувофиқ тарзда амалга ошириш ҳақидаги қарорларини қабул қилиши учун зарурий маълумотларни беришдир.

Рискни бошқариш чоралари ва усуллари танлаш жуда муҳим босқич ҳисобланади. Аниқ танланган усул доирасида аниқ чоратadbирларни қўллаш мумкин. Бу босқич лойиҳани амалга оширишни бошлаш ҳақидаги қарорни қабул қилишдан аввал ўтказилиши керак. Танлашда кечикиш лойиҳа иштирокчиси учун жиддий салбий оқибатларни келтириб чиқариши ёки иштирокчилар ўртасида жиддий келишмовчиликлар келиб чиқишига сабаб бўлиши мумкин. Рискни бошқаришда чора ва усулларни оптимал вариантини танлаш барча лойиҳа иштирокчилари ўртасида жиддий музокаралар бўлишини талаб қилади.

Рискни олдини олиш ва назорат қилиш босқичи маълум режа ва дастурлар асосида аниқ ташкилий-техник тадбирларни кўриб чиқади. Бу босқичда қуйидаги тадбирлар амалга оширилади: рисклар мониторинги; рискни истиқболини белгилаш; таҳдид солувчи хатарлар ҳақида раҳбарларга маълумот бериш ва бу билан боғлиқ кўрсатмаларни ишлаб чиқиш; рискни олдини олиш ва назорат қилиш дастури доирасида махсус ташкилий-техник тадбирлар.

Кўп рискларни олдини олиш ва назорат қилиш мумкин. Лекин шундай рисклар мавжудки, уларни олдини олиш ёки камайтириш

мумкин эмас, яъни улар лойиҳа иштирокчилари таъсиридан ташқарида бўлади. Шундай рисклар кўп харажат талаб қилганлиги сабабли, уларни молиялаш усули қўлланилади. Бунда лойиҳа иштирокчиларини ўз-ўзини суғурталаш, тажрибали суғуртачи ёрдамида суғурталанишга маблағ ажратиши тушунилади. Суғурта шартномаларида рискнинг кўпгина турлари бўйича суғуртачининг зарурий чора-тадбирларни амалга ошириши кўриб ўтилган моддалар мавжуд бўлади. Рискни бошқаришда лойиҳа иштирокчиларидан ташқари, суғурта ташкилотлари ҳам бевосита иштирок этади. Улар рискни баҳолашда ўз усуллари ва йўлларини амалга оширадilar, бу амалга ошириш режа - дастурларини назорат қилиб борадилар.

Натижаларни баҳолаш - бу маълум бир лойиҳа доирасидаги риск - менежменти бўйича фаолиятларининг йиғиндиси. У кенг маълумотлар тўплами асосида ўтказилади ва риск таҳлилига тузатишлар киритиш, риск-менежментининг алоҳида чораларини қўллаш самарадорлигини баҳолаш, рискни бошқаришда барча қилинган харажатларни баҳолаш мақсадида ўтказилади. Натижаларни баҳолаш орқали олинган кўрсатма ва хулосалар кейинги лойиҳаларни амалга оширишда қўлланилади.

Инвестиция лойиҳаси рискин баҳолаш усуллари орасида энг кўп қўлланиладиганлари қуйидагилар:

- 1) Лойиҳанинг сезгирлик таҳлили.
- 2) «Зарарсизлик нуқтаси»ни аниқлаш.
- 3) Барқарорликни текшириш.

Сезгирлик таҳлили лойиҳанинг ўхшаш параметрларидан бири ўзгарганда, лойиҳа самарадорлиги қай даражада ўзгаришига миқдорий баҳо беришда қўлланилади. Сезгирлик таҳлилини инвестиция лойиҳалари натижаларига сезиларли даражада таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва уларни таққослаш таҳлили учун ўтказиш тавсия этилади. Бу омиллар билан боғлиқ вазифаларни ечишда қуйидаги кетма-кетликка амал қилинади. Аввало, соф жорий қийматни ҳисоблашга ёрдам берадиган омиллар аниқланади. Кейин маълум оралиқларда омиллардан бири ўзгартирилиб, соф жорий қиймат ҳисоблаб чиқилади, ушбу йўл ҳар бир омил учун такрорланади. Бундан сўнг ҳамма ҳисоблар жадвалга жойлаштирилади, ҳар бир омил ўзгаришига нисбатан лойиҳанинг сезгирлик даражаси солиштирилади

ва лойиҳанинг муваффақиятига энг кўп даражада таъсир этувчилари аниқланади. Сезгирлик таҳлили ёрдамида, ҳисоблар учун зарур бўлган турли хил ўзгарувчилар берилганда, нақд фойда ёки инвестиция рентабеллигининг энг зарурий ўзгаришларини аниқлаш мумкин. Турли хил ўзгарувчиларга ишлаб чиқариш харажатлари, сотиш ҳажми, инвестиция даври давомийлиги, кредит фоизи, хом-ашё ва ёқилғи қиймати, солиқлар миқдори ва бошқалар мисол бўлади.

«Зарарсизлик нуқтаси»ни аниқлаш усули ёрдамида маҳсулот сотишдан келган тушум уни ишлаб чиқариш харажатларига тенг бўлган ҳолдаги сотиш ҳажми аниқланади. Агар сотиш ҳажми бу нуқтадан паст бўлса, корхона зарарларни қоплаши мумкин, агар пул кирими харажатларга тенг бўлса, корхона ишини зарарсиз олиб бораётган бўлади. "Зарарсизлик" таҳлили лойиҳа қуввати ёки ишлаб чиқариш ҳажми миқдорини топиш мақсадида қўлланилади. Агар ишлаб чиқариш ҳажми паст бўлса, корхона зарарга ишлаётган бўлади. Бу таҳлил лойиҳани баҳолашда турли нарх ва қийматни ҳисобга олишга бир қатор зарарсизлик нуқталарини ҳисоблашга имкон беради.

Барқарорликни текшириш усули ёрдамида инвестиция иштирокчилари учун энг хатарли вариантларда инвестиция лойиҳасини ривожлантириш режасини ишлаб чиқишни олдиндан кўриб чиқиш мумкин. Ҳар бир режада ҳар бир иштирокчининг режалаштирилаётган даромади, йўқотишлари, самарадорлиги эътиборга олинади. Агар барча кўриб ўтилган ҳолатларда иштирокчилар қизиқишлари кузатилса, кутилаётган кўнгилисиз мунобатлар мавжуд заҳира ва резервлар ҳисобига чеклатилса ёки суғурта тўловлари билан қопланса, лойиҳа барқарор ва самарали деб ҳисобланади. Лойиҳанинг барқарорлик даражаси уни амалга ошириш шароитларининг эҳтимолли ўзгаришларга нисбатан ишлаб чиқариш, нарх ва маҳсулотнинг энг юқори даражадаги қиймати орқали ифодаланиши мумкин.

Рискни бошқариш босқичлари ва рискни баҳолаш усуллари ёрдамида риск сабабли бўладиган йўқотишларни пасайтириш, улар билан боғлиқ кўнгилисиз оқибатларни камайтириш қуйидаги усуллари қўлланилади.

Лойиҳаларни молиялаштиришда рискни тақсимлаш усуллари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: кафолатлар; харид

ҳақидаги форвард келишув; ишлаб чиқариш тўловлари; хежлаштириш, суғурта ва своплар.

Одатда, кафолат берувчи томонлар сифатида ёки лойиҳа эгалари-ҳомийлар ёки манфаатдор томонлар бўлиши мумкин.

Лойиҳа эгалари-ҳомийлар. Давлат, шўъба корхоналарини назорат қиладиган компаниялар, қўшма корхоналардаги ички ва ташқи инвесторлар ва бошқа эгалар-ҳомийлар лойиҳани ишлаб чиқувчи компания қарзининг кафолатини беришлари мумкин. Агар компания лойиҳани ўз ҳисобидан молиялаштириш учун капитали етишмаса ёки етарли тажрибага эга бўлмаса, кредиторлар, одатда, ушбу шаклдаги кафолатни талаб қиладилар.

Манфаатдор томонлар. Бу жуда муҳим гуруҳга қуйидагилар киради:

Ускуна ва материалларни сотувчилар. Лойиҳа учун ускуна ва материалларни сотишда, заводни ёки ускунани ижарага беришда манфаатдор томонлар кафолат беришга тайёр бўладилар. Масалан, ўзида ортиқча ускунага эга бўлган компания, шу ускунага муҳтож лойиҳани кафолатлаши мумкин.

Хом ашё ва ярим тайёр маҳсулотларни етказиб берувчилар. Мол етказиб берувчилар лойиҳа тутагандан кейин ўзларини бозор билан таъминлаш учун кафолат беришлари мумкин. Улар лойиҳани амалга ошиш мобайнида яратилган янги қувватларда фойдаланишдан ютишлари ҳам мумкин.

Лойиҳанинг якуний маҳсулотидан фойдаланувчилар. Булар кафолат беришлари ва ҳатто бевосита молиялаштиришлари мумкин. Барқарор мол етказиб берилишидан манфаатдор аниқ бир хом ашё истеъмолчиларини мисол қилиб келтириш мумкин.

Қурилиш ташкилотлари. Лойиҳада иштирок этадиган пудратчилар, одатда қурилиш билан боғлиқ ишларни бажарадилар ва келгусида буюртма қабул қилиш мақсадида кафолат беришга тайёр бўладилар.

Миллий ҳукумат ва халқаро агентликлар. Бу ташкилотлар мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий талаблари билан қизиқадилар. Ҳукумат кафолатлари, лойиҳанинг бошқа иштирокчилари қоплай олмайдиган рискларни қоплаш учун жуда зарур ва шу сабабли, молиялаштиришнинг ютуғи учун ҳаётий жиҳатдан муҳимдир.

Бошқа томонлар. Кўп ҳолларда, юқорида саналганлардан ташқари,

лойиҳа қурилишидан аниқ бир даромад оладиган бошқа томонлар ҳам бўлади ва улар кафолат беришга тайёр бўладилар. Масалан, лойиҳа билан бир қаторда амал қилаётган компания лойиҳа амалиётида ривожланган инфратузилмадан ютиши мумкин, шунингдек лойиҳа амалга ошиши натижасида миллий иқтисодиётни ривожланишидан ҳам ютиши мумкин.

Рискни тақсимлашда кафолат энг аҳамиятли усул, лекин бундан бошқа усуллар ҳам бор. Кўп ҳолларда харид ҳақидаги форвард келишув ва ишлаб чиқариш тўловлари қўлланилади.

Харид ҳақидаги форвард келишув. Форвард харид ҳақидаги оддий келишувни молиялаштиришда, кредитор етказиб берилмаган ёки яратилмаган минераллар ёки бошқа ресурсларни сотиб олиш учун кредит беради. Лойиҳа ишга тушгандан кейин ва минераллар қазиб олиниши бошлангандан кейин, кредиторлар қарзни узиш жадвалига мувофиқ келадиган миқдорни олиш ҳуқуқига эгалар.

Форвард шартномаларидан олинадиган даромадлар қатъий фоизга ва барқарор тушумга эга эмас. Чунки улардан олинадиган даромадлар битим валютасининг спот курсини ўзгаришига боғлиқ.

Ғарбий Европадаги бир қатор тижорат банклари, шу жумладан, Дойче банк фаолиятида форвард шартномасидан фойдаланиш тажрибалари шуни кўрсатдики, агар форвард курси спот курсидан юқори бўлса, банк форвард шартномаси бўйича сотиб олинадиган миқдордаги валютани битим имзоланиши билан спот шарти бўйича сотади ва баҳоловчи валютада олинган тушумни шартнома муддати тугагунга қадар бошқа банкка муддатли жамғарма сифатида жойлаштиради. Бунда форвард шартномаси бўйича сотиб олинаётган валюта муддатли депозит шаклидаги валюта резервлари ҳисобидан тўланади. Агар форвард курси спот курсидан кичик бўлса, банк шартнома бўйича сотиб олинаётган валюта миқдоридаги маблағни кредитга беради. Одатда кредитни қайтариш муддати форвард шартномасининг тугаш муддатига мос келади. Агар битим валютаси ва баҳоловчи валюта бўйича фоиз ставкалари тенг бўлса ва бу тенглик узоқ вақт давом этадиганлигига трейдер ишонса, унда форвард курси даражасида бўлади. Бунда трейдер икки мамлакатдаги фоиз ставкаларининг шу

давргача бўлган ҳолатини таҳлил қилади ва шунга қараб устама ёки дисконтнинг даражасини аниқлайди.

Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларида бухгалтерия ҳисобини юритишнинг янги қоидалари ва ҳисоб варақлари режасига кўра, Марказий банк форвард шартомаларини муддатидан қатъий назар ҳисоботларда қайта баҳолаш натижаларини акс эттиришни талаб қилмоқда. Ушбу талабномага кўра, банк форвард шартомаси қийматини қайта баҳолаши зарур.

Айтайлик, форвард шартомаси уч ойга тузилган, яъни 10 сентябрда тузилган бўлиб, 10 декабрда тугайди. Банк 1 октябрь ҳолатига Марказий банкка ҳисобот топширяпти дейлик. Ушбу ҳисоботда у мазкур шартнома бўйича фойда ва зарар суммасини аниқлайди. Бунинг учун сотиб олиниши лозим бўлган валютанинг ҳисобот давридаги курс бўйича сўмдаги эквиваленти унинг форвард курси бўйича сўмдаги эквиваленти билан солиштирамиз. Агар фойда ҳосил бўлса, у қуйидаги бухгалтерия проводкаси орқали- фойда счётига олиб борилади: Дебет 16901 Реализация қилинмаган фойда - форвард валюта курси 100000 сўм; Кредит 45405 Форвард (опцион) фьючерс валюта битимлари бўйича фойда 100000 сўм.

Демак, юзага келган фойда суммаси асосий фойда счётига кирим қиланади. Бу мақсадга мувофиқ эмас. Чунки ҳали банк баланси бўйича ҳеч қандай маблағлар ҳаракати содир бўлмади. Бундан ташқари, Марказий банк хоҳлаган вақтда форвард операциялари бўйича зарар суммасини аниқлаш имкониятига эга. Қайта баҳолаш натижасида зарар юзага келса, у ҳам тўғридан-тўғри зарарлар счётига олиб борилади. Бунда қуйидагича бухгалтерия проводкаси берилади: Дебет 55306 Форвард (опцион) фьючерс битимлари бўйича хорижий валютадаги зарарлар 100000 сўм; Кредит 22802 Реализация қилинмаган зарарлар - форвард валюта курси 100000 сўм.

Демак, банкнинг фойда ва зарарлар суммаси мавҳум суммага кўпаяди ёки камаяди. Буни ҳатто потенциал фойда ёки зарар деб ҳам баҳолаш мақсадга мувофиқ эмас. Чунки банк форвард операциясини амалга оширишда маълум рискни зиммасига олади ва бунда фойда олиш мақсадини кўзлайди.

Реализация қилинмаган фойда ва зарарлар суммаси форвард операцияси ҳақиқатда амалга оширилган вақтда тескари проводка бериш йўли билан воз кечилади: Дебет 45405 100000 сўм; Кредит 16901 100000 сўм ёки Дебет 22802 100000 сўм; Кредит 55306 100000 сўм.

Форвард операциясини амалга ошираётган банк учун риск даражасини юқори эканлигини ҳисобга олиб, банкларда аналитик ҳисоб жараёнларини чуқурлаштириш лозим. Бунинг учун ҳар бир валюта бўйича сотиш ва сотиб олиш миқдорини мувозанатлаштириб бориш лозим.

Ҳозирги кунда жаҳон банк амалиётида 30 та валютада форвард операцияси амалга оширилмоқда, шундан 15-16 таси ликвидлилик даражаси юқори бўлган валюталардир.

Форвард операцияси билан шуғулланаётган банк ходимлари фоиз ставкалари ўртасидаги фарқни доимий тарзда кузатиб борадилар.

Ишлаб чиқариш тўловлари. Бу усул кредитнинг асосий суммаси учун кредиторлар томонидан лойиҳанинг келгусидаги ишлаб чиқаришининг маълум қисмини сотиб олишини англатади. Бу усулнинг харид ҳақидаги форвард келишувдан фарқи шундаки, келгусидаги тўловлар оқими олдиндан аниқ қарзни узиш жадвалига эмас, балки ҳақиқий ишлаб чиқаришга боғлиқ. Одатда бу усул тоғ-кон қазилмаларини ишлашда қўлланилади, кредиторлар қазилмаларда улушга эга бўлганлари учун ишлаб чиқариш тўловлари одатда таъминланган. Ишлаб чиқариш бошланганда, харидор-кредитор ҳар бир даврда умумий ишлаб чиқаришдан олдиндан келишилган улуш бўйича ўз фойда улушини олади.

Хеджирлаштириш, сугурта ва саволлар. Бу усул ва механизмлар лойиҳа иштирокчилари томонидан риск улушини бутунлай назорат қилиш учун қўлланилади. Ҳар бир усулнинг ўз харажатлари бўлиб, улар риск/фойда нисбатида киритилиши керак.

Рискни бошқаришда асосий вазифа - амалдаги бозор конъюнктурасига мос даражада рискларни минималлаштириш, кредитлаш хизматлари бозорида банк позициясини минимум сақлаб қолишдир. Рискни бошқаришда асосий йўллар қуйидагилар:

- рискни ажратиш;
- рискни иштирокчилар ўртасида тақсимлаш;

- моддий таъминотни олиш (гаров);
- молиявий таъминотни олиш (кафолат ёки кафиллик);
- рискни кредит бўйича юқори фоиз ставкасига кўчириш;
- рискни венчур кредитлашга қабул қилиш;
- қарзлар бўйича йўқотишларни қоплаш учун фондларни шакллантириш;
- суғурталаш.

Булар рискни бошқариш бўйича қуйидаги иш йўналишларини талаб қилади: ҳар бир миждоз бўйича доимий мониторингни олиб бориш; маълум бир миждознинг асосий хўжалик фаолиятига алоқадор тармоқ ҳолатининг доимий мониторинги; кафолатни жалб қилиш ва таҳлил этиш; риск учун компенсация олиш (гаров, кафолат ва бошқаларни амалга ошириш).

Рискни ажратиш босқичида кредит суммаси инвестиция лойиҳасининг ҳақиқий қиймати кўшув зарурий резервларни шакллантириш харажатларига мувофиқ бўлиши керак. Булар лойиҳанинг характери ва уни амалга ошиш муддатидан келиб чиқиб ҳисобланади. Рискни минималлаштириш баҳонасида кредит суммасини камайтириш, лойиҳа тўлиқ молиялаштирилмаслиги ёки уни охириги босқичда амалга ошмай қолиш хатари туфайли рисклар кўпаяди. Бу айтилганлар кредит муддатини танлашга ҳам тегишли. Кредитнинг узокроқ муддати унинг рискини оширади, лекин кредит муддатини сунъий камайтириш қарздор учун салбий таъсир кўрсатиши мумкин, уни ўта рискли ва ҳатто хато хўжалик қарорларини қабул қилишига мажбур қилиши, натижада эса қарздорнинг ҳам банкнинг ҳам умумий рисклари ошиши мумкин.

Юқори фоиз ставкаси рискларни бошқаришнинг асосий воситаларидан биридир. Лекин жаҳон тажрибаси кўрсатишича, банкларнинг кичик бизнес корхоналари билан алоқасида, рискларни бошқаришда бу восита кам самара беради. Агар бундай ҳолда давлат томонидан кичик бизнесни қўллаб-қувватлашнинг ривожланган механизми ва банклараро кучли рақобат мавжуд бўлса, рискни компенсациялаш омили сифатида юқори фоиз ставкасини амалда қўллаб бўлмайди.

Рискларни ажратиш деганда молиялаштириш манбаларининг ҳаракатидаги оғирликни қарздорнинг ўзи билан биргаликда бошқа бир неча инвесторлар ўртасида бўлиниши тушунилади. Йирик қарздорларнинг лойиҳаларини молиялаштиришда бу табиий, бу амалиёт кичик тадбиркорлик доирасидаги тадбиркорлар учун кенг тарқалмаган. Бу шу билан боғлиқки, сўралаётган кредитнинг чегараланган суммасида инвесторлар ўртасида рискларни тақсимланиши ва назорати бўйича операцион харажатлар банк кредитлаш рискинни камайтиришга қилинадиган иқтисодни ошириши мумкин. Инвестицион кредитлашда рискларни тақсимлаш шаклларида бири кредит бўйича кафолатни жалб қилишдир. Одатда, бу лойиҳа қийматининг тахминан 50%идан 2/3 қисмигача ва кредит қийматининг 75-80%ини қамраб олади. Рискни тақсимлаш шаклларида бири бўлган рискни бўлиниши кичик тадбиркорлик сферасига йўналтирилаётган кредит ресурслари учун айниқса характерли бўлиб, бунда ресурслар бевосита қарздорларга эмас, балки кичик бизнес эҳтиёжлари учун мўлжалланган ва ишлаб чиқилган йўналишлар, кадрлар ва бошқаларга эга бўлган оралик молиявий институтларга йўналтирилади. Бундай институтларга кичик корхоналарнинг кредит бирлашмалари, кичик тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ҳудудий фондлари, тадбиркорлик субъектларига маълум хизмат турларини кўрсатувчи лизинг компаниялари киради.

3. Суғурта лойиҳавий рискларни бошқариш воситаси сифатида

Суғурта деганда юридик ёки жисмоний шахслар тўлайдиган суғурта мукофотларидан шакллантириладиган пул фондлари ҳисобидан муайян воқеа (суғурта ҳодисаси) юз берганда ушбу шахсларга суғурта шартномасига мувофиқ суғурта товонини (суғурта пулини) тўлаш йўли билан уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш тушунилади. Жумладан, суғурта - ҳар хил нохуш ҳодисалар рўй бериши натижасида кўрилган зарарни қоплаш ҳамда фуқороларнинг ҳаётида тегишли суғурта ҳодисалари рўй берганда уларга моддий ёрдам кўрсатиш мақсадида ташкил этиладиган ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ (мақсадли пул

фондлари) иқтисодий муносабатлар йиғиндиси. Ўтказиш шартига қараб, суғурта мажбурий ва ихтиёрий бўлади. Объектига кўра, мулкӣй, шахсий ва жавобгарлик суғуртасига бўлинади. Суғуртанинг асосини риск ташкил этади. Суғурта - бу рискни тақсимлаш усулидир.

Суғурта шартномаси - икки томонлама ёзма равишдаги битим бўлиб, бунда суғурта компанияси суғурта ҳодисаси туфайли зарар кўрилганда суғурталанувчига суғурта қопламаси ёки суғурта суммасини тўлаш мажбуриятини, суғурталанувчи эса белгиланган муддатларда суғурта мукофотини тўлаш мажбуриятини олади. Суғурта шартномаси тузилганлик фактини тасдиқлаш учун суғурталовчи суғурталанувчига суғурта полиси беради. Суғурта шартномасини тузишдаги асосий, оддий ва қўшимча шартлар суғурта шартномасининг мазмунини ташкил этади.

Республикамизда суғурта компанияларининг суғурта полислари асосида лойиҳавий рискларни суғурталаш амалиёти ривож топмаган. Иқтисодчи олимларнинг таҳлиллари натижалари кўрсатмоқдаки, республикамизда суғурта хизматалирга фуқаролар ва хўжалик юритувчи субъектларнинг талаби етарли даражада эмас. Бунинг асосий сабаблари бўлиб, суғурта соҳасида етарли даражада бозор механизмларидан фойдаланмаслик, суғурталанувчиларнинг тўлов қобилияти пастлиги ва мажбурий суғуртанинг ривожланмаганлиги ҳисобланади.

Шуларни инобатга олган ҳолда, лойиҳавий рискларни суғурталаш амалиётини такомиллаштириш мақсадида уларни суғурталовчи давлат суғурта компанияларининг устав капиталини давлат маблағлари ҳисобидан ошириш ва ушбу маблағларни суғурта қоплаш суммалари сифатида мақсадли ишлатилишини таъминлаш зарур.

Рискларнинг кенгайтирилган таснифи

РИСКЛАРНИНГ		
таснифий белгилари	турлари	тавсифи
Пайдо бўлиш хусусиятига	Субъектив	Малака, иш тажрибаси ва билимнинг етишмаслиги, бозор қоидаларига риоя

кўра		этмаслиги, битим мазмун-моҳиятини тўлиқ тушуниб етмаслиги ва бошқ.
	Объектив	Маълумотларнинг етишмаслиги: бозор конъюнктурасининг, қонунчилик, кредитлаш шарт-шароитлари, солиққа тортиш, инвестициялаш ва бошқаларнинг кутилмаган ҳолда ўзгариши
Қарорни қабул қилиш босқичига боғлиқ ҳолда	Қарорлар қабул қилиш босқичида	Маълумотларни етишмаслиги натижасида риск даражасини аниқлашга имкон берувчи усулларни қўллашдаги хатоликлар
	Қарорларни татбиқ этиш босқичида	Тўғри қарорлар қабул қилишдаги хатоликлар
Кўлами бўйича	Локаль (микроиқтисодий)	Алоҳида фирмалар rischi
	Тармоқлар	Тармоқ хусусияти билан боғлиқ бўлган riskлар
	Худудий	Мамлакат иқтисодий туманлари даражасидаги тадбиркорликни қамраб олиши
	Миллий (макроиқтисодий)	Макроиқтисодиёт даражасида (қонунчилик, кредитлаш, солиққа тортишдаги кутилмаган ўзгаришлар кўринишида)
	Халқаро (глобал)	Жаҳон бозори конъюнктурасининг ўзгариши билан боғлиқ бўлган riskлар
Пайдо бўлиш соҳасига кўра	Ташқи	Макроиқтисодий ишлаб чиқаришдаги иқтисодий-сиёсий кутилмаган ўзгаришлар натижасида пайдо бўладиган riskлар, масалан валюта rischi.
	Ички	Корхона ихтисослашуи билан боғлиқ riskлар: ишлаб чиқариш, молиявий, суғурта.
Суғурталаш имкониятлари га қараб	Суғурталанидан	Вазиятларнинг вужудга келиш эҳтимоллигини суғурталаш
	Суғурталанмайдиган	Форс-мажор riskлар ва молиявий riskларнинг шундай гуруҳлари мавжудки, уларни суғурта компаниялари суғурталашдан бош тартади. Аммо айнан суғурталанмайдиган riskлар корхона

		қўшимча даромадининг потенциал манбалари бўлиб ҳисобланади.
Тадбиркорлик фаолияти турлари бўйича	Молиявий	Фонд бозоридаги рисклар: ликвидлик, ахборот, валюта ва бошқ.; банк рисклари – кредит, фоиз, портфель; инфляция, банк миждозларининг хусусиятига боғлиқ бўлган лизинг ва факторинг рисклари
	Юридик	Қонунчилик ҳужжатлари сифатининг пастлиги ва қонунчиликдаги қутилмаган ўзгаришлар
	Ишлаб чиқариш	Ишлаб чиқариш фондларининг ишдан чиқиши, ишлаб чиқаришдаги узилишлар, айланма маблағларнинг йўқотилиши, хом ашё ва усқуналарни ўз муддатида етказиб берилмаслиги
	Тижорат	Бозор конъюнктурасидаги қутилмаган ўзгаришлар ва тижорат фаолияти билан боғлиқ бошқа шарт-шароитлар
	Инвестицион	Инвестицион муҳитда, инновация фаолиятида қутилмаган ҳолатлар ва ноаниқликлар
	Суғурга	Суғурт фондини шакллантириш ва бошқ.
	Инновацион	Инновацион соҳада ноаниқлик сабабли юзага келувчи ҳолатлар (инновацион роянинг яратилишидан бошлаб то уни ҳаётга татбиқ этишгача бўлган жараён)
Диверсификциялаш имкониятлари бўйича	Тизимли	Тадбиркорлик фаолиятининг у ёки бу кўринишларига хос бўлган
	Ўзига хос хусусиятга эга бўлган	Аниқ шароитда тадбиркорлик фаолиятидан даромад олиш билан боғлиқ бўлган
Қутилиши мумкин бўлган оқибатлар	Фойда	Рискка боргани учун олинадиган мукофот
	Зарарлар	Зарарлар фақат номақбул вазиятлардагина йўл қўйилган хатолар ва камчиликлар оқибатида келиб чиқади
	Йўқотишлар	Йўқотишлар, одатда, олдиндан режалаштирилмайди, лекин рўй бериши мумкинлиги кўзда тутилиши мумкин.
	Банкрот бўлиши	Қорхона барча мулкининг йўқотилиши ва фаолиятини тўхтатиши

Келиб чиқиши мумкин бўлган натижасига боғлиқ ҳолда илова	Соф рисклар	Салбий натижа олиш имконини англатади. Унга экологик, сиёсий, табиий, транспорт ва тижорат рисклари (мулкӣ, ишлаб чиқариш, савдо рисклари) тегишлидир
	Спекулятив риск	Ижобий натижалар билан бирга салбий натижаларни олиш имкониятида намоён бўлади, улар моливий рисклардан иборат
Таъсир вақтига кўра	Ретроспектив	Кичик бизнес корхоналарининг ўтган даврдаги турли рискларга боғлиқлигини ифодалайди ва жорий ҳамда истиқболдаги рискларни баҳолашга ёрдам беради
	Жорий	Кичик бизнес корхоналарининг амалдаги фаолияти барқарорлигига таъсир этувчи рисклар
	Истиқболдаги	Келажакда кичик бизнес корхонаси дуч келиши мумкин бўлган риск
Таъсир этиш вақт узоқлиги билан белгиланиши бўйича	Узоқ муддатли	Бу риск тури асосан корхона кенгайтирилиш, ривожланиш ва такомиллаштириш учун амалга ошириладиган тадбирлар билан боғлиқ бўлади. Унинг натижалари истиқболда намоён бўлади.
	Қиссқа муддатли	У кўпинча тармоқли бўлиб, кундалик ҳаётда қабул қилинаётган қарорлар билан боғлиқ бўлади. Унинг натижалари қиссқа вақт ичида намоён бўлади.

Рискни суғурталаш усули. Бу усулни, ўз навбатида, иккига бўлиш мумкин: 1) суғурта компаниялари томонидан суғурталаш орқали. Оқибатлари бўйича энг хавфли рисклар суғурталаш орқали пасайтирилади. Рискларни суғурталаш риск даражасини камайтиришнинг энг тарқалган усуллариандир. Суғурта учун албатта икки томон - суғурталовчи ва суғурталанувчи бўлиши зарур. Суғурталовчи суғурталанувчининг тўловлари ҳисобига пул фондиди ташкил қилади. Лекин шундай рисклар ҳам мавжудки, суғурта корхоналари уларни суғурталашдан бош тортади: 2) ўз-ўзини суғурталаш. Бунда корхона ўз зиммасида рискни суғурталаш учун махсус

резерв фондини ташкил қилади. Лекин бунда корхона ўз ихтиёридаги маблағларнинг бир қисмини музлатишга мажбур бўлади.

Бугунги кунда ривожланган мамлакатларда корхоналар ўзини-ўзи суғурталаш, яъни суғурта компаниясида суғурталашдан фарқли равишда ўзида эҳтиёт чорасини кўриши ҳолатлари ҳам кенг тарқалган. Мазкур тадбир орқали эса корхона суғурта компанияси учун суғурта хизматини кўрсатиш учун қилиниши мумкин бўлган ҳаражатларини иқтисод қилишга эришиши мумкин. Бунда корхона ўзини-ўзи суғурталашда моддий ёки қиймат кўринишидаги резерв фондларини ташкил қилиш орқали амалга оширади. Резерв фонд биринчи навбатда кутилмаган ҳаражатлар, кредит қарзлари, ликвидация ҳаражатлари ва ҳ.к.ни қоплаш учун ташкил қилинади. Чет элда резерв фондини ташкил этиш амалдаги қонунчилик бўйича акционерлик жамиятлари, кооперативлар, чет эл инвестицияли корхоналар учун шарт ҳисобланади.

Шунингдек, ривожланган мамлакатларда мавжуд аниқланган рискларни суғурта қилиш тадбири ҳам кенг миқёсда тарқалган. Мазкур ҳолатда суғуртанинг моҳияти инвесторнинг (таваккал қилувчининг) рискдан умуман қочиш учун даромаднинг бир қисмидан воз кечишини, яъни риск даражасини умуман йўқотиш учун ҳаражат қилишга тайёрлигини билдиради. Умуман олганда, инвестор ёки тадбиркор суғурта қиймати юз бериши мумкин бўлган зарар қийматига тенг бўлганда (яъни, бизнес давомида ёки натижасида тадбиркор кўриши мумкин бўлган зарар суммаси 10 млн. сўм бўлганда 10 млн. сўмлик суғурта сарфлари юзага келганда) ҳам суғурталашга рози бўлади. Бу билан у (инвестор ёки тадбиркор) фаолияти давомида юзага келиши мумкин бўлган барча иқтисодий зарарлардан ҳоли бўлади.

4. Инвестицион товарлар билан таъминлаш ва пудрат ишларини амалга оширишда рискларни бошқариш

Рискларни бошқаришнинг турли усуллари мавжуд бўлиб, уларнинг барчаси рискларнинг таъсир даражасини пасайтиришга ва ундан кўриладиган зарарларни камайтириш ёки тўлиқ бартараф қилишга

хизмат қилади.

Рисклар объектив ва субъектив омиллар таъсирида юзага келади. Том маънода олиб қаралганда, ички ёки ташқи таъсирга эга бўладими, бундан қатъий назар, уларнинг аксарияти субъектив омиллар натижасида вужудга келади. Шунинг учун ҳам рискларни пасайтиришда сунъий пасайтириш йўлларида фойдаланиш энг мақбул иш ҳисобланади.

Рискларни сунъий пасайтириш йўлларида излаб топиш ва ишлаб чиқишни тақозо қилади. Риск даражасини пасайтириш йўқотишлар эҳтимоллиги ва ҳажмини қисқартиришга олиб келади. Шунга кўра, рискларни пасайтиришда қўлланиладиган қуйидаги усуллар мавжуд:

- рискдан қочиш;
- рискни ўз зиммасига олиш;
- рискни суғурталаш;
- рискни трансфер қилиш;
- рискни бирлаштириш;
- диверсификациялаш;

Рисклар даражасини пасайтиришда ахборотнинг ўрни муҳим бўлиб, риск-менежментда мазкур омил асосий роль ўйнайди. Корхоналарда ахборотлар етишмаслиги ва чекланганлиги шароитида, қабул қилинадиган ҳар бир қарор рискли бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам ҳар бир корхона ахборотларни тўлиқ, ишончли ва аниқлиги шароитида сотиб олишга тайёр туради. Бу, айниқса, рақобат шароитида қўл келади. Агар ахборотлар тўлиқ ва етарли бўлса, рискларни аниқ башорат қилиш ва пасайтириш йўлларида ишлаб чиқиш мумкин бўлади. Шу сабабдан ҳам ахборот ҳақиқий ва қимматли товарга айланади. Уни сотиб олиш кўпгина ютуқлар гарови ҳамдир.

Корхоналарда фойдани кўпайтиришнинг энг муҳим омили тўғри танланган инвестиция қарори асосида капитални самарали жойлаштиришдан иборат бўлиб, мазкур жараёнда ўзига хос рисклар мавжуд бўлса-да, албатта, янги технологияларга асосланган ишлаб чиқаришларнинг ташкил этилиши юқори фойдани қўлга киритишнинг асосий гарови ҳисобланади. Ваҳоланки, риск юқори бўлган жойда фойда олиш даражаси ҳам юқори бўлади.

Инвестициялар қайтими узоқ йиллар давомида таъминланиши

сабабли унинг реал қиймати ўзгариши юзага келади. Бу эса инвестицияларнинг дисконт ставкаси асосида қопланиш ҳолатини ўрганишни талаб қилади.

Корхоналарда инвестициялаш капитал сарфининг таркиби, йўналиши, муддати, миқдори бўйича аниқ ҳисоб-китобларига асосланган, молиявий-иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий, экология, техник ва технологик, юридик каби жиҳатлари бўйича комплекс ўрганиб чиқилган ва таҳлил қилинган лойиҳа асосида амалга оширилган экан, рискларни пасайтириш ҳам айнан лойиҳа қўламида амалга оширилиши талаб этилади.

Корхоналар фойдаси шаклланишига таъсир этадиган рискларни пасайтириш учун инвестиция лойиҳаларида рискларни ҳисобга олиш ва баҳолаш муҳим ўрин тутади, чунки инвестицион фаолият фойда шаклланишининг асосий қисми ҳисобланади. Бунда инвестицияларнинг амалга оширилиши ва самарадорлиги дисконт кўрстакчи билан бевосита боғлиқлиги, ундаги рискларни, ҳам дисконт ставкасини ҳисобга олган ҳолда баҳолаш жуда муҳимдир.

Умуман олганда, инвестиция лойиҳаси бўйича рискларни пасайтиришга имкон берувчи барча тадбирларни шартли равишда 4 та гуруҳга ажратиш мумкин:

- рискларни лойиҳа қатнашчилари орасида тақсимлашга имкон берувчи диверсификациялаш;
- лойиҳа рискларини суғурталаш, бу жараён иқтисодиётимизнинг бозор муносабатларига ўтиш даври шароитида ўзининг биринчи қадамларини қўймоқда;
- лойиҳаларни амалга ошириш жараёнида кутилмаган ҳолатларга ажратмалар улушини кўпайтириш;
- рискларни бериш ёки тақсимлаш.

Корхоналар фойдаси шаклланишига таъсир этадиган алоҳида рисклар таъсирини йўқотиш ёки юмшатиш учун бир қанча усуллар қўлланилиши мумкин. Корхоналарда фойда шаклланишига таъсир этувчи рискларни камайтириш тадбирларини таҳлил қилиш жараёнида ривожланган мамлакатлар тажрибасини ўрганиш ва ўз иқтисодий муҳитимизга уни татбиқ этиш керак, деб ҳисоблаймиз.

Қуйида биз корхоналари учун муҳим бўлган ва ўз кундалик ишлаб

чиқариш жараёнида тўқнашадиган, ҳамкорлар ва кадрлар билан боғлиқ бўлган рискларни пасайтириш йўлларини кўриб чиқамиз. Масалан, кичик бизнес корхоналарининг ҳамкорлар билан боғлиқ рискни пасайтиришда хорижий мамлакатлар тажрибасидан фойдаланса бўлади. Биринчи навбатда, хўжалик шартномалари бўйича рискларни пасайтириш учун ҳар қандай битимни тузишда тадбиркор кўзда тутилаётган ҳамкорни синчиклаб текшириши лозим.

АҚШ бизнесменлари томонидан ҳамкорларнинг инсофлийлиги, уларнинг кредитга лаёқатлилиги «5» си қоидаси асосида баҳоланиши кузатилади. Кичик бизнес корхонаси менежери ўз ҳамкорлари ҳақида қуйидагиларни билиши лозим:

- характери – ҳамкорнинг шахси, унинг бизнес оламидаги репутацияси, олинган мажбуриятларга жавобгарлиги ва уни бажаришга тайёрлиги;

- молиявий имкониятлари – жорий пул тушумлари ёки активларни сотишдан тушган тушумлар имконияти;

- мулки – капиталининг миқдори ва тузилиши;

- таъминоти – кредит олишда гаров тариқасида тақдим этиладиган активлар турлари, ликвидлиги, қиймати;

- умумий шарт-шароитлари – иқтисодий конъюнктураси ҳолати ва бошқа ташқи омиллар.

Россияда тадбиркорлар, энг аввало, контрагентнинг реал молиявий ҳолати ва компания ишининг реал тарихи, унинг бозордаги мавқеи тарихи билан қизиқишадилар. Россия бозорида энг биринчилардан бўлиб тадбиркорлик тузилиши ҳақида ахборотлар тақдим этувчилардан Dun&Bradstreet корпорацияси ҳисобланади. Фирма томонидан тақдим этиладиган ахборот хизматлари таркибида ўз ичига қуйидагиларни қамраб олувчи: фирманинг молиявий барқарорлигини баҳолаш билан молиявий маблағларнинг умумий ҳажми тўғрисидаги маълумотлар; фирма ишини юритувчи банклар ва бошқа молиявий муассасалар рўйхати; ҳисоб тўловлари муддатлари кўрсатилган ҳолда тўловларнинг ижро этилиши аниқлиги тўғрисидаги маълумотнома; фирманинг молиявий ҳолати ва ўша тармоқдаги бошқа фирмалар билан тўловларни бажариш аниқлигини таққослаш каби салоҳиятли ҳамкор

ёки мижознинг бизнес репутацияси ва молиявий ҳолати тўғрисида бизнес-маълумотларни тақдим этиш хизматлари ётади.

Корхоналарнинг фойдасига таъсир этадиган рискларни пасайтиришнинг яна бир ички усули, бу корхонада олиб бориладиган молия-хўжалик фаолиятини режалаштириш ва прогнозлаштиришдир. Самарали режалаштириш ва прогнозлаштириш иқтисодий тебранишларни вақтида билиши ҳамда уларга ёки бозор конъюнктурасининг ўзгаришларига мослашиш имконини беради ва бунинг натижасида рискнинг салбий оқибатлари даражасини камайтиришга олиб келади.

Рискка боғлиқ ҳолда корхоналар битимлари таснифи

Битим тавсифи	Ишончлилик мезонлари
1. Ишончли	Аслига тўғри ҳужжатларнинг тақдим этилганлиги, сотиб олиш баҳоси билан бозор баҳосининг таққосланганлиги, сотиб олинмаган товар (хизматлар)га қондирилмаган талабнинг ва реал сотиш бозорининг мавжудлиги.
2. Реал	Аслига тўғри ҳужжатлар, битим шартлари бозор шартлари билан таққосланган, товар (хизматлар) сотиб олишга талаб чекланган.
3. Шубҳали	Аслига тўғри ҳужжатлар, битим шартлари ва уни амалга ошириш имкониятлари қўшимча экспертизани талаб қилади.
4. Нореал	Ҳужжатлар нусхаси тақдим этилган, уларнинг аслига тўғрилигини ва битимни амалга ошириш шартлари экспертиза қилишга муҳтож.

Бошқа омиллардан яна бири, ҳозирги кунда шартномалар бажарилишини назорат қилиш технологиялари ҳам рискларни камайтиришга имкон беради, яъни шартномада кўзда тутилган тадбирларни амалга ошириш босқичларини кузатиб бориш, маълумотларни солиштириш асосида босқичма-босқич таҳлил этилиши ҳамда тўловларни амалга оширишдан олдин контрагентлар билан тасдиқ алмашувини ўтказилиши айтиш шунга хизмат қилади. Бу жараёнининг умумий кўриниши қуйидаги расмда тасвирланган.

Рискларнинг бошқаришнинг умумий кўриниши

Рискларни бошқаришда корхонанинг соф фойдаси ҳажмининг ўзгаришига баҳо бериш, фойданинг кўпайган ёки камайганлигига маҳсулот (иш, хизмат)лар сотишдан ва бошқа фаолиятлардан эришилган натижанинг таъсир этишини аниқлаш, фойданинг шаклланиши ва ишлатилишининг асосланганлигин текшириш, фойда ҳажмининг кўпайиш йўллари ва омилларини белгилаш каби омиллар муҳим ўрин тутди.

Республикаимиз амалиётида корхоналар инвестицион лойиҳаларини молиялаштириш рискларини бошқаришда сезиларли муаммоларнинг мавжудлиги ва уни ҳал қилиш бугунги куннинг долзарб масалаларидан ҳисобланади.

Корхонанинг молиявий ҳолатини ва иқтисодий жиҳатдан адекватлигини аниқлашда рискларнинг омилли таҳлилини амалга ошириш муҳим ўрин тутади. Ҳар бир операция тури бўйича рискларни таҳлил қилиш, уларнинг риск даражасини баҳолаш ва юзага келиш сабабларини аниқлаш уларни камайтиришга қаратилган чоратадбирлар ишлаб чиқиш имконини беради.

Хулоса қилиб айтганда, корхоналар фойдасининг шаклланишига таъсир этувчи омилларни, унинг асосий ўзагини ташкил этувчи рискларни баҳолаш ва бошқариш услубиётини ҳамда камайтириш тадбирларининг амалий самарадорлигини таҳлили асосида тегишли тавсиялар ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш йўналишларини аниқлаш ғоят муҳим масала ҳисобланади.

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар:

- Ўзбекистон иқтисодиётига инвестицияларни муваффақиятли жалб этиш қандай омилларга боғлиқ бўлади?
- Риск деганда нимани тушунасиш? Лойиҳа rischi дегандачи?
- Риск билан ноаниқликнинг фарқли жиҳатларини изоҳлаб берингчи?
- Инвестиция лойиҳасидаги рискларни қандай таснифлаш мумкин?
- Лойиҳа иштирокчилари rischi деганда нимани тушунасиш?
- Лойиҳа смета қийматининг ошиш riskига нималар сабаб бўлиши мумкин?
- Қурилишни ўз вақтида тугалланмаслик riskига нималар таъсир кўрсатади?
- Иш ва объект сифатининг пастлиги rischi деганда нимани тушунасиш?
- Конструкция ва технологик риск деганда нимани тушунасиш?
- Ишлаб чиқариш rischi деганда нимани тушунасиш?
- Бошқарув rischi деганда нимани тушунасиш? Сотиш riskичи?
- Молия rischi деганда нимани тушунасиш? Ва унинг асосий турларини биласизми?
- Кредит rischi деганда нимани тушунасиш?, Валюта riskичи?
- Фоиз ставкасининг ўзгариш rischi деганда нимани тушунасиш?

- Мамлакат rischi деганда нимани тушунасиз? Маъмурий riskларчи?
- Ҳуқуқий risk деганда нимани тушунасиз?
- Форс-мажор riskи деганда нимани тушунасиз?
- Лойиҳа riskларини бошқаришда нималарга эътибор қаратилади?
- Riskни пасайтиришга қаратилган чора-тадбирларни биласизми?
- Riskларни бошқариш фаолиятини қандай асосий босқичларга бўлиш мумкин?
- Инвестиция лойиҳаси riskини баҳолаш усуллари орасида энг кўп қўлланиладиганлари усуларни изоҳлаб берингчи?
- Сизгирлик таҳлили деганда нимани тушунасиз?
- «Зарарсизлик нуқтаси» деганда нимани тушунасиз?
- Барқарорликни текшириш усули деганда нимани тушунасиз?
- Riskни бошқаришдаги асосий вазифа нималардан иборат?
- Riskни бошқаришнинг асосий йўлларини биласизми?
- Суғурта деганда нимани тушунасиз?
- Riskларни пасайтиришда қўлланиладиган қандай усулларни биласиз?

8-БОБ.

ЛОЙИҲАВИЙ МОЛИЯЛАШТИРИШ ЮЗАСИДАН НАЗОРАТ ОЛИБ БОРИШ

1. Инвестиция лойиҳасининг амалга оширилиши юзасидан лойиҳа иштирокчилари томонидан назорат олиб бориш ва унинг асосий функциялари

Инвестиция лойиҳалари мониторинги фақат уни амалга ошириш жараёнигагина хос бўлмасдан, балки уларни молиялаштиришга бўлган даврларда ҳам ўтказилади. Лойиҳани молиялаштиришга қадар ўтказилувчи мониторингни аҳамияти шундаки, у лойиҳани молиялаштириш давридаги мониторинга нисбатан афзалроқ ва аҳамиятлироқ ҳисобланади. Чунки унинг натижасида инвесторларнинг лойиҳани амалга оширишдаги мақсадлари олдиндан кўпроқ таъминланиш имкониятлари ҳосил қилинади.

Лойиҳани молиялаштиришга қадар ўтказиладиган мониторинг қуйидагиларни ўз ичига қамраб олади:

- инвестиция концепцияларини қидириш;
- лойиҳани бошланғич баҳолаш;
- лойиҳани сўнгги шакллантириш ва унинг техник - иқтисодий молиявий афзаллигини баҳолаш;
- лойиҳани узил-кесил кўриб чиқиш ва у бўйича қарорлар қабул қилиш.

Лойиҳанинг ушбу босқичларидан ўтиши инвестиция ғоясини амалга оширишнинг барча жиҳатлари пухта тайёрланиши ва унга мос бизнес - режа (инвестиция лойиҳаси) ишлаб чиқилиши лозим. Бундай лойиҳа салоҳиятли (потенциал) инвесторлар манфатига мос келар экан, демак, ўтказилган тадқиқот ишларни кўзланган натижанинг ҳосил қилинишини таъминланганлигини кўрсатади.

Натижалар ва ўтказилган таҳлилларнинг фойдали ҳисобланиши лойиҳани амалга ошириш ва молиялаштиришнинг энг яхши вариантини (схемасини) танлаш тўғрисида қарор қабул қилиш имконини (босқичига ўтишни) беради. Ушбу босқич ёндашувининг

афзаллиги лойиҳани тайёрлашга сарфланган ҳаражатларнинг самарадорлигини кўрсатиб бериш ва оширишда яққол кўзга ташланади. Шунингдек ушбу босқич энг устувор ва самарали лойиҳани аниқлаш ва танлаб олиш имконини ҳам берадики, бу эса истиқболсиз деб топилган лойиҳаларнинг ўз вақтида аниқланишини ва рад этилишини ҳамда йирик миқдордаги маблағларнинг беҳуда сарфланишининг олди олинишини таъминлайди. Лойиҳаларни бундай саралаш эса ҳамisha муҳим ҳисобланиб келинади. Маблағлар киритишга муносиб бизнес - рояларни қидириш ва танлаш инвестициялаш билан боғлиқ фаолиятнинг энг муҳим босқичларидан нуқтаси ҳисобланади. Сабаби, ушбу ҳол, охир оқибатда, инвестиция маблағларини сафарбар этиш асосига айланиши мумкин. Бунинг учун лойиҳани бошланғич тайёрлаш ишлари пухта олиб борилиши лозим.

Лойиҳани бошланғич тайёрлаш бошланғич вазифаси эса инвестиция лойиҳасининг муносиб бизнес - режасини ишлаб чиқиш, яъни ҳар тижорат фаолияти учун умумий масалани ҳал этишдан иборатдир. Бундай бизнес - режанинг вазифаси қуйидаги иккита асосий саволларга жавоб топишга асосланади: таҳлилнинг техник, тижорат, бозор, бошқарув, молиявий жихатларига асосланади.

Шундай қилиб, лойиҳани молиялаштиришга қадар мониторинг лойиҳанинг самарадорлиги ва ҳаётийлигини бошланғич таҳлил этиш учун амалга оширилади. Бундай мониторинг лойиҳанинг амалга оширишдаги келиб чиқувчи муаммоларни олдини олишга ва лойиҳанинг молиялаштириш жараёнидаги мониторингнинг ишончли ва жиддий вазиятларни келтириб чиқарувчи сабабларсиз, енгилроқ ўтказилишига имкон беради.

Банклар хизмат кўрсатаётган мижознинг фаолияти тўғрисидаги маълумотга эга бўлиш, кредитга лаёқатлилигини таҳлил этиш, берилган кредитлардан самарали фойдаланишлигини, ҳисоб-китоб ва тўловларнинг барча турлари бўйича тўғри юритилаётганлигини, асосий қарз ва у бўйича фоизларни қайтариш жараёнлари устидан текширув ва назорат олиб бориш тартибини ишлаб чиқиш керак.

Шунингдек ҳар чоракда банк ходимининг жойларга бориб, олиб борилаётган ишлар билан бевосита объектив танишиб, уларни баҳолаб, зарур бўлган ҳолларда ўз таклифларини бериб келиши, корхонанинг

раҳбари билан юзма-юз ҳолда олиб борилаётган ишлар, улар бўйича келгусидаги режалар, натижалар юзасидан суҳбат қилиш ҳам талаб қилинади. Лойиҳа бўйича олиб борилаётган ишларда кўзда тутилмаган салбий ҳолатлар пайдо бўлганда, банк берган кредитларни қайтариб олиш учун зарур чораларни қўллаш ҳам талаб этилади.

Умуман олганда, бу каби лойиҳаларни кредитлаш ва уларни ҳаётийлигини юзасидан банкларда мониторинг ўтказиш қуйидаги шаклларда амалга оширилади:

- жорий мониторинг.
- муаммоли кредитлар мониторинги.

Жорий мониторинг бошланиши лойиҳа бўйича хулосани асбоб - ускуналарни олиб келиш битимини, кредит шартномасини ва мониторинг режасини ўз ичига оладиган ҳужжатларни қабул қилиш билан бошланади. Қарз олувчи билан савол - жавоб ўтказилади ва қарз олувчи банкка лойиҳанинг техник - иқтисодий асосланишини тақдим этади.

Банк кредитларининг мониторинги босқичлари

Мониторинг бўйича режали ташкил этиш ва лойиҳаларни амалга оширилишини назорат қилиш учун банк томонидан барча лойиҳалар бўйича мониторинг режаларини бир хил тизимга келтириш талаб этилади. Шу билан лойиҳанинг амалга оширилиши бўйича лойиҳа мониторинги ишлаб чиқилади.

Кредитнинг ҳимояси ташкил этилишини кўзда тутган ҳолда мониторинг режаси «Кредит бериш» бўлимидаги мутахассислар (экспертлар) билан «Инвестицион лойиҳаларни мониторинг қилиш» бўлими мутахассислари ўртасида биргаликда кредитнинг барча даврларига тузилади.

Қарз олувчи томонидан тақдим этилган ҳисоботлар асосида лойиҳа мониторинги бўйича мутахассислар лойиҳа ҳолатини молиявий - иқтисодий кўриқдан ўтказадилар:

- корхонанинг ҳар ойда Давлат Статистика қўмитасининг жойлардаги бўлимлари ва бошқармаларига ишлаб чиқариш фаолияти ҳақидаги топширадиган чоралик жадвали ҳисоботлари;

- қарз олувчининг чоралик молиявий - иқтисодий ҳолати бўйича ҳисоботи. Бунда лойиҳанинг иқтисодий ҳолатини таҳлил қилиш бўйича маълумотлар базасини бир тизимга келтириш зарур;

- лойиҳа мониторинги бўйича мутахассислар томонидан чоралик молиявий - иқтисодий ҳисоботлар таҳлили асосида кредитларни анкеталаш ўтказилади ва кредит рейтинги аниқланади, лойиҳалар мониторинги бошқармасига рисклар даражасини бир хил тизимга келтириш ва заҳираларни шакллантириш учун эркин ахборотлар тақдим этилади;

- кредитлардан мақсадли фойдаланишни назорат қилиш ҳар чоракда иш ўрнида текшириш далолатномасини тузиш орқали амалга оширилади.

- кредитлардан мақсадли фойдаланиш бўйича маълумотлар мониторинг бошқармаси томонидан бериб борилади;

- лойиҳани ўзлаштириш бўйича кредитларнинг жадвали ўзлаштириш муддатлари ойлар бўйича таққосланади;

- кредитнинг таъминланганлиги бўйича назорат. Ҳар бир аниқ кредит учун алоҳида гаровга қўйилган мулкни текшириш

далолатномаси ва ҳар чорақда гаровга қўйилган мулкни ҳолати тўғрисидаги далолатнома тузилади ёки ишлаб чиқилади;

- ҳамма манфатдор субъектларга лойиҳалар ривож, кредитлар ва уларнинг фойдаларини қайтарилиши ҳақида ҳисоботлар тузиш ва уларни тақдим этиш;

- қарз олувчининг сўмдаги маблағларини эркин алмашинувчи валютага конвертация қилиш бўйича ишларни амалга ошириш. Ишлаб чиқаришни амалга ошириш учун хом-ашё ва материаллар сотиб олиш мақсадида маблағларни конвертация қилиш, ҳужжатларни тайёрлаш, миқдорий кўрсаткичлар бўйича ҳисоб - китобларни текшириш;

- хом-ашё сотиб олиш ва тайёр маҳсулот сотиш мақсадида маркетинг изланишларини (тадқиқотларни) доимий равишда олиб бориш. Маҳсулотларни омборда туриб қолиш сабабларини аниқлаш ва уларни бартараф этиш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

- қарз олувчининг айланма маблағларнинг ҳолатини доимий равишда ўрганиш ва уни бир маромда сақланиши учун чора - тадбирлар кўриш ва хаттоки, кредитлар бериш (бу ҳол тижорат банклари томонидан истисно тариқасида жуда кам ҳолларда берилади).

2. Етакчи банк иштирокчи банклар билан биргаликда қарз олувчининг кредитни қайтариш қобилияти, кредитдан мақсадли фойдаланиш, гаров таъминоти ҳолати ва кредитдан фойдаланишнинг бутун муддати давомида мониторинг олиб бориш хусусиятлари

Мониторинг олиб бориш босқичлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- корхонанинг молиявий-хўжалик фаолияти тўғрисидаги маълумотларни йиғиш ва қайта ишлаш;

- олинган маълумотлар асосида корхоналарнинг молиявий- хўжалик ҳолатини таҳлил этиш;

- таҳлил натижалари бўйича хулосалар қилиш ва таклифлар бериш.

Шакллантирилган инвестиция лойиҳасининг самарали амалга оширилиши, кўп ҳолларда, уни амалга оширишнинг тезкор режасининг ўз вақтида ва сифатли ишлаб чиқилишига боғлиқ бўлади. Бундай тезкор режа амалиётда инвестиция лойиҳаларини амалга оширишнинг календар режаси деб номланади.

Инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг календар режасини ишлаб чиқиш муайян тамойилларга асосланади ва муайян кетма-кетликда амалга оширилади. Қуйида биз ушбу тамойилларни кўриб чиқамиз:

1. Календар режанинг объект табақаланиши (дифференцияси) бўйича тамойиллар календар режалаштириш инвестиция лойиҳасининг бутун даврига асосланиб амалга оширилиши кераклигини кўзда тутди. Лойиҳани амалга оширишни календар режалаштириш жараёни уни амалга оширишнинг баъзи муддатларига ва бизнес-режада акс эттирилган инвестициялар оқими жадвалига асосланади. Ҳар бир инвестиция лойиҳаси бўйича уни амалга ошириш учун банк томонидан лойиҳа мониторингини олиб борувчи лойиҳа менежери белгиланади.

2. Календар режанинг вақтинчалик тамойили ишлаб чиқиш шакли бўйича унинг деталлаштиришнинг турли хил даражасини назарда тутди. Инвестиция лойиҳасини амалга ошириш бўйича календар режасининг вақтинчалик дифференциясининг асосий шакллари қуйидагилар ҳисобланади:

- календар режа инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг йиллик жадвалини режалаштириш натижаларини акс эттирувчи бошланғич ва асосий ҳужжат ҳисобланади. У бир неча йиллар давомида амалга ошириладиган инвестицион лойиҳалар бўйича режалаштирилаётган календар йил доирасида бажарилиши кўзда тутилган ишлар ҳажмини ўз ичига қамраб олади. Шунингдек у бир йил мобайнида амалга ошириладиган лойиҳаларда лойиҳанинг мақсадига кўра бажарилиш муддати ва кетма-кетлиги билан тавсифланади.

- лойиҳани амалга ошириш бўйича ишларнинг чораклик ёки йиллик режаси уларнинг кўрсатилган вақтинчалик оралиқлари доирасидаги аниқ ҳажмларни қамраб олади. Уларни ишлаб чиқишнинг асоси бўлиб, деталлаштиришнинг тегишли кетма - кетлиги билан

инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг йиллик жадвали ҳисобланади. Ишларнинг чораклик режаси йиллик режанинг тақдим этилиши билан бир вақтда тақдим этилади ва тасдиқланади.

- декадали топшириқлар, ишларни бажаришнинг ойлик режасини кетма-кет деталлаштириш шакли ҳисобланади. Бизнинг маҳаллий амалиётда календар режани табақалашнинг бу шакли камдан-кам ҳолларда қўлланадилади. Бироқ, йирик инвестиция лойиҳалари учун жалб этиладиган кўпгина хорижий пудратчилар календар режалаштиришнинг бундай шаклини кенг татбиқ этадилар.

3. Календар режанинг функционал табақаланиш тамойили унинг алоҳида функционал қисмларига бўлинишини назарда тутди. Бу инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг календар режасини ишлаб чиқиш жараённинг бирмунча маъсулиятли қисмидир. Бундай бўлиниш лойиҳанинг ҳажми ва амалга оширилиши босқичига боғлиқдир. Унинг асосий функционал қисмлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- лойиҳани амалга ошириш тайёрлаш;
- лойиҳа - конструкция ишлари;
- моддий-техникавий таъминлаш;
- қурилиш-монтаж ишлари;
- лойиҳани эксплуатацияга киритиш;
- лойиҳа қувватларини ишга тушириш;
- лойиҳа бўйича қарзларни қайтариш.

Календар режа заҳирасини шаклантириш тамойили унга алоҳида киритилган ишлар муддатларининг таҳлил қилинган бузилиш ҳолларини аниқлашдан ва ушбу заҳиранинг лойиҳани амалга оширувчи иштирокчилар ўртасида тақсимланишдан иборат. Календар режадаги ҳар бир иш куни бажариш учун зарур бўлган вақт билан, ишларнинг бошланиш ва тугаланиш муддатлари билан тавсифланиши керак. Ишлаб чиқилган режа реал бўлишлиги учун алоҳида ишларни бажаришнинг режалаштирилган вақти 75-80% дан кам бўлмаган ишонч билан аниқланган бўлиши керак. Бунда эҳтимоллик асосида кўзда тутилдиган заҳира жами календар режа муддатининг 10-12%ини ташкил этиши керак.

Календар режа бажарилишини доимий назорат қилиш тамойили инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг календар

режалаштириши тегишли назорат қилувчи блокни ҳам ўз ичига қамраб олишдан иборат. Бу тамойилнинг бажарилиши учун жорий мониторинг қўлланилади.

Лойиҳани амалга оширишнинг яхши ишлаб чиқилган календар режасидан ташқари инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг бюджети ҳам жуда муҳим саналади. Инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг самарадорлиги кўпгина ҳолларда уни молиялаштиришнинг асосланган режаси билан аниқланади. Амалиётда бу молиявий режа «Инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг бюджети» деб номланади. Бюджет инвестиция лойиҳасини амалга ошириш билан боғлиқ ҳаражатлар ва маблағлар тушумини акс эттирувчи қисқа муддатли тезкор молиявий режа сифатида ўзини намоён этади.

Инвестиция лойиҳасини амалга ошириш бюджетини ишлаб чиқиш иккита асосий вазифаларни ҳал этишга қаратилган бўлади:

1. Календар режанинг алоҳида босқичлари ҳажмида инвестиция лойиҳасини амалга ошириш бўйича ҳаражатлар ҳажми ва тузилишини аниқлаш.

2. Инвестицион лойиҳасини амалга оширишни молиялаштириш учун белгиланган жами маблағлар ҳажми доирасидаги инвестиция ресурслари оқимининг зарур бўлган ҳаражатларни қоплашни таъминлаш.

Инвестиция лойиҳасини амалга ошириш бюджетини ишлаб чиқиш учун асосий маълумот ҳужжатлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг календар режаси;
- алоҳида кўринишдаги ишларни бажариш ва календар режанинг алоҳида функционал блоклари кўринишида ишлаб чиқилган хом-ашёлар, материаллар, мосламалар ва ускуналар сотиб олиш ҳаражатлари сметалари;
- инвестиция лойиҳасини молиялаштиришнинг умумий стратегияси;
- лойиҳа бизнес режасини ишлаб чиқиш босқичида тузилган инвестицион оқимнинг олдиндан башорат қилинган жадвали.

Инвестиция жараёни босқичларига боғлиқ ҳолда инвестиция лойиҳасини амалга ошириш вақтида икки хил кўринишдаги бюджет ишлаб чиқилиши мумкин:

Капитал сарфлар ва маблағлар тушими бюджети. Бу бюджет янги қурилиш билан объектнинг кенгайтирилиши, таъмирланиши ва техник жиҳатдан қайта қуроллантирилиши билан боғлиқ қурилиш - монтаж ишларини амалга ошириш босқичида ишлаб чиқилади.

Жорий пул сарфлари ва даромадлари бюджети. Бу бюджет инвестициялаш объектини эксплуатация қилиш босқичида (унинг ишга туширилишидан кейин) ишлаб чиқилади .

Инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг календар режаси ва бюджети пухта ишлаб чиқилгандан сўнг кузатиш, текшириш ва назорат қилиш тизимига эга бўлган мониторинг олиб борилади.

Амалга оширилмоқчи бўлган лойиҳа доимий назорат ёки мониторингни талаб этади. Инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш мониторинги тизими инвестиция бозори конъюктурасининг доимий ўзгариб туриш шароитида барча инвестиция лойиҳаларини амалга оширишнинг муҳим жорий натижаларини доимий кузатиб боришни таъминлаш учун банк ёки компанияларда ишлаб чиқилган механизм сифатида ўзини намоён этади.

Инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш мониторинги тизимини яратиш қуйидаги асосий тамойиллардан фойдаланишга асосланади:

1. Кузатиш учун инвестиция фаолиятининг бирмунча муҳим йўналишини танлаш. Бу тамойилнинг амалга оширилиши компания инвестиция фаолиятининг мақсадли шакллантирилган маълумотига асосланади, шу билан бирга инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш жараёнида кузатишга тегишли бўлган ушбу фаолиятнинг устувор йўналишларининг аниқланиши билан боғлиқ ҳолдаги реал инвестицияларнинг портфели билан бирга, маълумотларга ҳам асосланади. Биринчи навбатда, кузатиш календар режа ва бюджетнинг уларнинг асосий бўлимлари бўйича амалга оширилиши устидан ташкил этилган бўлиши керак.

2. Инвестицион лойиҳаларини амалга оширишнинг ҳар бир йўналиши бўйича ҳисобот кўрсаткичлари тизимини яратиш. Кўрсаткичларнинг бундай тизими, биринчи навбатда, бухгалтерия

ҳисоби ва статистик ҳисобот маълумотларига асосланган бўлиши керак. Компанияда алоҳида қўшимча кўрсаткичларни киритиш зарурияти бўлганда "бошқарув ҳисоби" деб номланувчи тизим яратилади. Бу тизим тезкор бухгалтерия ҳисоботини тўлдиришга хизмат қилади ва самарали бошқариш эҳтиёжига бўйсиндирилган бўлади.

Ҳисобот (маълумот)лар кўрсаткичлари тизими лойиҳа бўйича бирмунча муҳим кўрсаткичлар тузилиши ва ҳажми бўйича календар режани амалга ошириш жараёнини, харажатлар ҳажми ва тузилиши бўйича бюджетнинг бажарилиши, шунингдек уларни хусусий, қарз ва жалб килинган манбалар кўринишида молиялаштириш бўйича ҳам акс эттириш керак. Ҳисоботлар кўрсаткичлари тизимида қарз олувчилар билан олиб бориладиган суҳбат асосий ўринни эгаллайди. Қарз олувчи билан суҳбатни ушбу корхоналар билан шуғулланувчи банк ходими олиб борилиши керак, чунки у корхонада юз берадиган ҳолатлар тўғрисида етарли тасаввурга эга бўлади.

Суҳбатдан ташқари, бу тизимда банк ходимлари томонидан лойиҳа объектига бориб туриш яхши режалаштирилган бўлиши керак. Объектни бевосита кўздан кечириш ва танишиш инвестиция лойиҳасини амалга ошириш жараёни тўғрисида аниқ маълумотлар беради.

3. Инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг ҳар бир йўналиши бўйича умумлаштириб баҳо берувчи (аналитик) кўрсаткичлар тизимини ишлаб чиқиш. Баҳоловчи кўрсаткичлар тизими корхона инвестиция фаолиятининг алоҳида йўналишлари мониторинги мақсадидан келиб чиқиб яратилади ва бунинг учун жалб этилувчи маълумотлар кўрсаткичларига асосланади. Кетма-кет олиб борилувчи таҳлилнинг қулайлиги учун бу баҳоловчи кўрсаткичлар тизими унинг асосий бўлимлари кўринишида шакллантирилган бўлиши керак.

Таҳлилнинг бундай бўлимлари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- инвестицион лойиҳасини амалга ошириш учун молиявий ресурсларни шакллантириш;
- инвестицион лойиҳасини амалга ошириш учун йўналтирилган молиявий ресурсларни ўзлаштирилиши;
- қурилиш объекти бўйича ишлар режасининг бажарилиши;
- инвестиция лойиҳаси бўйича маҳсулот (иш, хизмат) ишлаб

чиқариш режасининг бажарилиши;

- инвестиция лойиҳаси бўйича активларнинг шаклланиши;
- инвестиция лойиҳаси бўйича фойда режасининг бажарилиши;
- инвестиция лойиҳасини амалга ошириш бўйича жорий самарадорлик ва бошқалар.

Баҳоловчи кўрсаткичлар тизимини яратишдаги алоҳида бўлимлар доирасида уларнинг функционал бўлинмалари алоҳида кўрсатилган бўлиши мумкин. Бунга мисол, «инвестиция лойиҳасини амалга ошириш учун молиявий ресурсларни шакллантириш» бўлимида баҳоловчи кўрсаткичларнинг қуйидаги бўлинмалари ажратилган бўлиши мумкин:

- молиявий ресурсларни жалб қилиш бўйича вазифани бажариш даражаси;

- инвестиция лойиҳасини молиялаштиришда хусусий (ўз маблағлари) ва қарз маблағларнинг иштирок этиш даражаси;

- инвестиция лойиҳасини молиялаштириш манбаларининг ҳисоботи ва бошқалар.

- ҳар бир бўлимнинг бўлинмаларида бирмунчи баҳоловчи кўрсаткичларнинг аниқ рўйхати шакллантирилади.

Инвестиция фаолити билан шуғулланувчи кўпгина банкларда умумий баҳоловчи кўрсаткичлар ҳисоб - китоби шахсий электрон ҳисоблаш машина (ШЭХМ) - ларида махсус дастурлар ёрдамида автоматик тартибда амалга оширилади, шунинг учун кўрсаткичларнинг шаклланган тизимига бир вақтда жалб килинган маълумотлар кўрсаткичлари асосида уларнинг ҳар бирини ҳисоб-китоб амалиётини ишлаб чиқишга тўғри келади. Молиялаштириш манбасининг мослиги ва молиялашнинг кўриниши ҳам баҳоловчи кўрсаткичларни ҳисоблаш усулига таъсир кўрсатади, шунинг учун ҳар бир томон ўзини баҳоловчи кўрсаткичларни ҳисоблаш учун дастурли таъминот сифатида намоён этади.

4. Маълумотларнинг (баҳоловчи кўрсаткичларнинг) ҳисобот базасини шакллантиришнинг даврийлигини ўрнатиш. Бундай даврийлик инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг календар режаси ва бюджетнинг даврийлигидан келиб чиққан ҳолда аниқланади. Бундай даврийлик инвестиция лойиҳасининг амалга оширишнинг календар режаси ва бюджетининг даврийлигидан келиб чиққан ҳолда

аниқланади. Бундай даврийликни ҳисобга олиниши билан у қуйидагиларга ажратилади:

- тезкор ҳисобот;
- ойлик ҳисобот;
- чораклик ҳисобот;
- ярим йиллик ҳисобот;

Йиллик ҳисобот кўрсаткичлари инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш жорий мониторингини объекти ҳисобланмайди, чунки кўрсаткичлар ўзгаришининг динамикасини ойлар бўйича кузатиш мумкин эмас.

Юқорида кўрсатилган тўртта тамойилга боғлиқ ҳолда бажарилаган ишлар инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш мониторингининг ниҳояланган (тугалланган) маълумот блокани тузишга имкон беради. Бу маълумотдан, нафақат, банк ичида, шунингдек корхоналар рейтингини тузишда ҳам фойдаланиш мумкин.

5. Кўзда тутилган ҳақиқий натижалардан четлашишга олиб келувчи асосий сабаб (омил)ларни таҳлил этиш. Таҳлилнинг бундай жараёнида, биринчи навбатда, календар режадан ёки бюджетдан критик четлашувлар кузатиладиган кўрсаткичлар ажратилади. "Критик четлашувлар" мезони сифатида декадали (икки ҳафтали) давр бўйича 20% ёки ундан ортиқ миқдордаги четлашишлар; ойлик давр бўйича 15% ёки ундан ортиқ фоизлар; чораклик бўйича эса 10% ва ундан юқори бўлган фоизлар қабул қилиниши мумкин.

6. Алоҳида инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш жараёнини меъёрлаштириш имкониятлари ва заҳираларини аниқлаш. Мониторингни ташкил этишнинг мазкур тамойилини амалга ошириш жараёнида заҳиралар алоҳида функционал блоклар кўринишида ва лойиҳаларни амалга ошириш жараёнини меъёрлаштириш бўйича буюртмачи ва пудратчиларнинг имкониятларини ўрганиш билан қаралади. Бундай имкониятларни бири сифатида бюджетнинг молиявий заҳирасидан фойдаланиш кўриб чиқилган бўлиши мумкин.

7. Алоҳида инвестицион лойиҳаларини амалга оширишнинг календар режаси ва бюджетнинг ўзгариши бўйича таклифларни асослаш. Агар алоҳида инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш жараёнини меъёрлаштириш имкониятлари чекланган бўлса (яъни тўлиқ

ҳажмда меъёрлаштиришга олиб келолмасалар) ёки мавжуд бўлмаса, у ҳолда мониторингни яқунловчи босқичи бўлиб, бюджет ва жорий жадаллаштирилган режалаштирилган - календар режанинг асосий ҳужжатларига тегишлича тузатиш киритиш бўйича таклифларни асослаш ҳисобланади. Алоҳида ҳолларда инвестиция лойиҳасининг инвестиция фаолиятдан «чиқиши» тўғрисидаги таклиф асосланган бўлиши мумкин

3. Қурилишни молиялаштириш учун берилган кредитлар бўйича қурилиш объектида бажарилган ишлар ҳажмини назорат ўлчовини амалга ошириш. Ҳисобланган фоизлар ва кредит қолдиғи бўйича мажбуриятларни бажариш юзасидан мониторинг олиб бориш

Қурилишни молиялаштириш учун берилган кредитлар бўйича етакчи ва иштирокчи банклар мониторинг жараёнида кредитланган объектда бажарилган ишлар ҳажмини назорат ўлчовини кредит шартномасида қайд этилган муддатлар ва шартлар асосида амалга оширади. Мониторинг натижалари етакчи банк томонидан иштирокчи-банкларга ҳамда иштирокчи банклар томонидан бошқа синдикат аъзоларига синдициялаштирилган кредит ҳақидаги келишувда белгиланган муддатларда юборилади. Мониторинг сифати ва муаммоли кредитларни ўз вақтида аниқланиши бўйича жавобгарлик ҳар бир иштирокчи банк зиммасида бўлади. Мониторингни амалга ошириш банк синдикати келушивида ёки кредит шартномасида етакчи банк зиммасига юклатилиши мумкин. Бунда мониторинг сифати ва муаммоли кредитларни ўз вақтида аниқлаш борасидаги жавобгарлик етакчи банк зиммасида бўлади.

Берилган кредитлардан бошқа мақсадларда фойдаланганлик ҳолати аниқланганда, иштирокчи банклар ёки етакчи банк кредит шартномасида белгиланган тартибда, кредитнинг мақсадга номувофиқ ишлатилган қисмини қарз олувчининг талаб қилиб олингунча депозит ҳисобварағидан муддатида олдин ундириб олиш ҳуқуқига эга.

Синдициялаштирилган кредит бўйича ўз вақтида тўланмаган ҳисобланган фоизларни ундириш ва кредитни қайтариш етакчи ва

иштирокчи банклар томонидан уларнинг мазкур кредит умумий суммасидаги улушига мос ҳолда қарздорнинг асосий талаб қилиб олингунча депозит ҳисоб варағида мавжуд маблағлар ҳисобидан, кредит шартномасида белгиланган тартибда ва муддатларда ундирилади.

Ҳисобланган фоизлар ва кредит қолдиғи бўйича барча мажбуриятларини бажариш учун қарз олувчининг маблағлари етарли бўлмаган тақдирда кредит учун ҳисобланган фоизлар ва кредит қарзи қолдиғини тўлаш бўйича муддати ўтказиб юборилган қарздорликни қайтариш Фуқаролик кодексининг 784-моддасига мувофиқ белгиланган навбат тартибида амалга оширилади.

Етакчи банк томонидан муаммоли кредитни пайдо бўлишини олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар бошқа иштирокчи-банклар билан келишилган ҳолда амалга оширилади. Етакчи банк, унинг томонидан кредитлаш жараёнини нотўғри ташкил этилиши ва унинг натижасида зарар кўрилишига олиб келадиган қуйидаги ҳаракатлар бўйича жавобгар бўлади: кредит ҳужжатларини нотўғри расмийлаштириш, юзаки мониторинг ўтказиш, иштирокчи-банкларга кредит қайтарилиши билан боғлиқ бўлган муаммолар борлиги ҳақида маълум қилмаслик, қарз олувчининг депозит ҳисобрақамида маблағлари бўлган тақдирда, кредитларни қайтариш учун маблағларни ўз вақтида ўтказмаганлик ёки умуман ўтказмаганлик ва ҳк.

Қарздорнинг тўловга лаёқатсизлиги туфайли кредитни ва унинг фоизларини ўз вақтида тўлай олмаганлиги учун масъулият синдициялаштирилган кредит тўғрисидаги келишув асосида барча иштирокчи-банклар зиммасида бўлади.

Етакчи банк мазкур битимни ташкил этиш пайтидаги бевосита ва қўшимча вақт ва маблағ сарфларини қошлаши учун қарз олувчидан воситачилик ҳақи ундириш ҳуқуқига эга. Воситачилик ҳақи миқдори синдициялаштирилган кредитлаш ҳақидаги келишувда ва кредит шартномасида назарда тутилади.

Қарз олувчи томонидан асосий қарзни ва унга ҳисобланган фоизларни кредит шартномасида келишилган муддатда қайтарилмаса, етакчи банк бошқа иштирокчи-банклар билан келишилган ҳолда Фуқаролик кодексининг 280-моддаси иккинчи қисмига мувофиқ судга

муурожаат қилмасдан, ундиришни мустақил равишда гаров предметига қаратишга ҳақлидир.

Гаровга қўйилган мулкни сотишдан тушган маблағ суммаси барча ҳисоблаб ёзилган фоизлар ва кредит қарзи қолдиғини қоплаш учун етарли бўлмаган тақдирда у иштирокчи банклар ўртасида уларнинг мазкур синдициялаштирилган кредит бўйича қарздорлик қолдиғидаги улушига нисбатан мутаносиб равишда тақсимланади.

Синдициялаштирилган кредитни қайтарилишини таъминлашнинг бошқа шаклларида ҳам иштирокчи банклар талабларини қондириш худди шу тартибда амалга оширилади.

4. Етакчи банк томонидан муаммоли кредитлар пайдо бўлишининг олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар

Амалиётда банклар томонидан ўз мижозларини кредитлаш ҳамيشа самарали натижалар билан яқунланавермайди. Айрим ҳолларда корхоналарнинг ўз бизнес-режаларининг номукамал ишлаб чиқишлари ва фаолиятини мақсадли амалга оширилмаганликлари, шунингдек бошқа турли сабаблар натижасида банклар томонидан тақдим этилган кредитларнинг қайтаралиш муаммоси вужудга келади.

Албатта, муаммоли кредитлар ўз - ўзидан пайдо бўлмайди ва уларни вужудга келтиришнинг ўзига хос омилари мавжуд бўлади.

Муаммоли кредитларни келтириб чиқарадиган омиларнинг белгилари қуйидагилар ҳисобланади:

Кредитнинг мўлжалланган мақсадлари бўйича ишлатилмаслиги.

- шартнома, бизнес - режада, техник - иқтисодий асослаш ва бошқа кредит ҳужжатларида кўрсатилган жадвалларнинг амалга ошмаслиги:

- молиявий статистик ҳисоботни «узатиш» жадвалининг амалга ошмаслиги;

- сифатсиз асбоб-ускуналар, хом ашё ва материалларни ўзлаштириш ва рақобатбардош бўлмаган маҳсулотларни ишлаб чиқариш.

- Қарз олувчининг молиявий - иқтисодий ҳолатининг ёмонлашиш тенденцияси, шу жумладан:

- муддати ўтган дебиторлик ва кредиторлик қарзларини вужудга

келиши (амалиётда 90 кундан ошган);

- маҳсулот сотилишининг сустлашиши;
- қарз олувчининг фаолиятидаги режаларида кескин ўзгаришлар юз бериши;
- қарз олувчининг ҳолатининг тармоқларда ёки сотиш бозорида ёмонлашиши.

4. Қарз олувчининг банк олдидаги мажбуриятини бажара олмаслигига олиб келувчи «форс- мажор» ҳолатларининг вужудга келиши, жумладан:

- қарз олувчининг ишлаб чиқарган маҳсулоти нархининг пасайишига сабаб бўлувчи омилларнинг келиб чиқиши;
- раҳбарият ва мулкдорлар таркибидаги радикал ўзгаришлар оқибатида менежментнинг ёмонлашуви;
- мол етказиб берувчиларнинг хом-ашё ва материалларни ўз вақтида етказиб бера олмасликлари;
- қарздорнинг бизнес ҳамкорлари ишончсизлигини кўрсатувчи далиллар вужудга келиши.

Кредитлар муаммоли бўлиб қолган пайтларда тўрт босқич асосида ташкилий тадбирлар ўтказилади.

Биринчи босқич. Агар қарз олувчининг вақтинчалик молиявий қийинчиликлари туфайли лойиҳалар амалага оширилишида содир бўлган ўзгаришлар кузатилса, қуйидаги тадбирлар ўтказилади:

а) банк бўлинмаларининг маъсул ходимлари билан фикр алмашиши;

б) қуйидаги мақсадларда хўжалик органларига ташриф буюриш: лойиҳанинг бажарилишини баҳолаш; қарз олувчининг раҳбарлари билан музокаралар ўтказиш; лойиҳанинг ривожланиш муаммоларини ўрганиш; рискларни баҳолаш; кредитнинг ўзлаштиришнинг қолган даврига лойиҳанинг бизнес-режасини ўрганиб чиқиш; корхона ишлаб чиқаришини бир маромда ташкил этиши учун қарз олувчилар ва манфатдор шахслар ўртасида музокаралар олиб бориш; муаммоли кредитларнинг ҳал этилишини ташкил этиш мақсадида кредит комитетини жалб этиш ва улар билан музокаралар олиб бориш.

Иккинчи босқич. Қарз олувчининг кредит юзасидан муддати ўтган қарзлар бўйича мажбурияти. Бу босқичда қўриладиган чора - тадбирлар қуйидагилар:

а) қарз олувчининг дебиторлик мажбуриятлари билан ишлаш. Бу қарз олувчи фаолиятига боғлиқ ҳамма фаолиятлар таҳлилини талаб этади. Мажбуриятлар занжири тузилади, бир - бирига боғлиқ мажбуриятлар қопланиши схемаси ишлаб чиқилади;

б) миқдорнинг ҳисоб - рақами ёпилади. (Амалиётда фақат чиқим қисми). Таъсир этишининг бу тури жуда эҳтиёткорлик билан амалга оширилади, чунки бу қарз олувчининг айланма маблағларини бутунлай йўқотишга олиб келиши мумкин;

с) тўлов муддатини узайтириш кредитни узайтиришни амалга оширишда барча молиявий - иқтисодий кўрсаткичлар таҳлили амалга оширилади, пул билан таъминланганлик текширилади, бизнес - режа ишлаб чиқилади ва материаллар лойиҳалар мониторинги бошқармасига тақдим этилади.

Бу ерда ўзгарган кўрсаткичлар ёрдамида янги лойиҳа мониторинги режаси ишлаб чиқилади ва хулосалар билан биргаликда лойиҳа бўйича кредит комитетига тақдим этилади. Кредит анкетаси тузилади ва кредит портфели мониторинги бошқармасига берилади ҳисоботнинг ҳамма турлари ва маълумотлар базаси бўйича тегишли ўзгартиришлар киритилади.

Учинчи босқич. Хизмат кўрсатувчи банк мутахассислари, лойиҳалар мониторинги бошқармаси ходимлари, лойиҳа экспертлари, ҳокимият вакиллари ва бошқа манфаатдор шахслар билан биргаликда корхонанинг ишлаб чиқариш ва молиявий - иқтисодий фаолияти ишлаб чиқаришни маромийлаштириш мақсадида текширилади. Тегишли ҳолларда корхонанинг раҳбарларини ўзгартириш масалалари қўриб чиқилади.

Тўртинчи босқич. Муддати узайтирилган мажбуриятларини қоплаш мақсадида ўтказиладиган мониторинг гаровга қўйилган мулкни сотиш йўли билан амалга оширилади.

Вужудга келган муаммоли кредитларнинг юқоридаги босқичлар асосида ҳал этиш тамойили муаммоли кредитлар бўйича қўриладиган чора-тадбирларнинг ижобий натижаси, самарасини таъминлаши билан

ўз аҳамиятини кўрсатиб туради. Лекин ҳар бир инвестор ёки кредитловчи банк ва ташкилотлар ўзларининг мақсадлари ва фаолият йўналишидан келиб чиқиб мустақил тарзда ўзига хос усул бўйича муаммоли кредитларни ҳал этиш чора-тадбирлари тизимини ишлаб чиқадилар. (Тижорат банкларида бу вазифа, банкларнинг ички кредит сиёсати асосида олиб борилади).

Суда портфелини таҳлил қилишда ссудаларнинг икки йирик гуруҳга ажратиб ўрганиш жаҳон банк амалиётида кенг қўлланилади:

Кредит муассасаларига берилган ссудалар;

- мижозларга берилган ссудалар.

- кредит муассасаларига берилган ссудалар ўз навбатида икки қисмга бўлинади:

- тижорат банкларига берилган кредитлар;

- бошқа кредит муассасаларига берилган кредитлар. Бунда нобанк молия институтларига берилган кредитлар тушунилади.

Нобанк молия институтлари муддатсиз депозитлар қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлмаган молия институтларидир.

Тижорат банкларининг бошқа банкларга сотиладиган вақтинчалик бўш ресурсларини миллий валютада бўлса у мамлакат пул бозорида сотилади. Бундай битимлар муддати одатда 360 кундан ошмайди. Пул бозорида банклараро кредит олиш йўли билан тижорат банклари ўзларининг ликвидлик қобилиятини оширадилар. Пул бозорининг банклар учун қулай жиҳатларидан бири шундаки, унда банклар муддатли депозит ҳисоб рақамларида пул маблағларига эга бўла туриб, бошқа банклардан қисқа муддатли кредитлар олиши мумкин.

Банкларнинг баланс ҳисоботида бошқа банкларга берилган ссудалар ёки пул бозорининг депозитлари деб акс этдирилади. Банклараро кредитлар мижозларга бериладиган кредитларга қараганда қимматлироқ, яъни уларнинг фоиз ставкаси юқоридир, чунки банклар мижозлар томонидан жалб қилинган муддатли депозитларнинг ортиқча қисмини бошқа банкларга қўядилар. Шу сабабли агар банк ўз балансининг пассивида бошқа банклардан олинган кредитлар салмоғини оширса бу банкнинг самарасиз фаолият кўрсатаётганлигидан далолат беради. Бунинг бойиси шундаки биринчидан, ушбу банк мижозларининг пул маблағларини муддатли депозит ҳисоби

варақларига жалб қила олмайди. Муддатли депозит ҳисоб варақаларига маблағларни жалб қилишнинг энг синалган усули депозитларга тўланадиган фоиз ставкасини оширишдир. Демак банкда операция ва фоизли харажатларнинг салмоғи юқори бўлиб, улар депозитларга тўланадиган фоизлар ҳисобига фоизли харажатлар суммасининг ўсишига йўл қўя олмайди л ар.

Мижозларга бериладиган кредитлар банк фаолиятининг асосини ташкил қилади. Ҳар қандай тижорат банкининг кредит портфели бошқарилиши керак, чунки банк портфели сифати бошқа банк хизматлари сифати каби (риск) хатар даражасини ва банк ликвидлигини баҳолашда катта аҳамиятга эга.

Банклар хатарни бошқариш фаолиятининг қатъий барқарорлигини таъминлан учун, кредит портфелини доимий таҳлил қилиб боради.

Кредит портфелини бошқариш бир неча босқичлардан иборат :

- алоҳида ажратиб олинган ссуданинг сифатини баҳолаш учун мезонларни танлаш;

- асосий гуруҳларни, улар билан боғлиқ хатар даражаларни кўрсатган ҳолда аниқлаш;

- танлаб олинган мезонлардан келиб чиққан ҳолда банк томонидан берилган ҳар бир ссудани баҳолаш ва шу билан уларни тегишли гуруҳлар ҳисобига олиб бориш;

- таснифланган ссудалар доирасида кредит портфелининг структурасини аниқлаш;

- кредит портфелининг умумий сифатини аниқлаш;

- кредит портфелининг структурасига таъсир этувчи омилларнинг динамикасини таҳлил қилиш;

- банк кредит портфелининг умумий риск суммасига адекват заҳира фонди суммасини аниқлаш;

- кредит портфели сифатини ошириш чора тадбирларини ишлаб чиқиш.

Банк кредит портфелини бошқаришда алоҳида олинган ссудалар сифатини аниқлаш учун мезонларни танлаш асосий ҳолатлардан ҳисобланади.

Хорижий давлатларда, бозор иқтисодиётида кредит муносабатларининг ривожланиши билан ссудалар сифатини аниқлаш

мезонлари доираси ҳам кенгайиб бормоқда. Ҳозирга вақтда у 10 дан кўпроқ позицияларни қамраб олади.

Уларнинг асосийларига: кредитларнинг мақсади ва тури; унинг миқдори; муддати ва қайтариш тартиби; миждознинг кредитга лаёқатлилигининг даражаси, унинг қайси соҳага тегишлилиги ва мулк шакли; қарз олувчининг банк билан ўзаро муносабатларининг характери, миждоз тўғрисида банкнинг ахборотга эгаллиги даражаси, кредитни қайтариш таъминотининг ҳажми ва сифати.

Миждознинг молиявий ҳолатига, унинг кредитга лаёқатлилиги, кредитни қайтара олишлиги, тегишли ва талаб даражасида расмийлаштирилган реал таъминлашнинг мавжудлиги ва шунингдек кечиктирилган кунларга қараб ссуданинг хатар даражасини аниқланади ва у қуйидаги 5 та синфдан бирига олиб борилади :

Яхши - асосий қарз йиғиндиси ва унга ҳисобланган фоизлар ўз вақтида ёки муддатидан илгари қайтарилган. Кучли молиявий позиция. Қарз олувчи бозорда маҳсулоти билан рақобатли ўрин эгаллаган. Ишлаб чиқариш юқори даражада назорат ўрнатилган ҳолда амалга оширилмоқда. Ишлаб чиқаришнинг тўғри йўналтирилганлиги, хатар мавжуд эмас.

Қониқарли - миждознинг молиявий ёки кредитга лаёқатлилигининг заифлигининг аниқлиги. Қарздорнинг кредитни қайтаришга реал дастур мавжудлиги. Кредит адекват гаров, кредит тўғрисидаги маълумотлар ва керакли ҳужжатлар билан таъминланган.

Субстандарт - асосий қарз суммаси ва фоизлар ишлаб чиқарилган дастурларнинг нотўғри йўналтирилганлиги сабабли қайтмаслик хатари мавжуд. Улар ўз моҳиятига кўра молиявий, бошқарув, иқтисодий ёки кучсиз гаров таъминоти бўлиши мумкин. Зарар кутилмайди, иш тўғри йўналтирилиши имкони мавжуд.

Гумонли - мавжуд маълумотларга кўра ссуданинг тўлиқ қайтиши гумонли. Сумма ва муддатига нисбатан ҳақиқий қайтиш даражаси ҳали аниқ эмас. Зарар кўриш эҳтимоли юқори, лекин келгусида бу активларнинг сифатига ижобий таъсир этадиган омилларнинг мавжудлиги учун уларни зарар келтирувчи деб таснифлаш, ҳолатнинг аниқлашувигача кечиктирилади.

Ишончсиз ссудалар - ишончсиз деб туркумланган активлар қайтиши мумкин бўлмаган активлар деб қаралади. Бундай активлар ссуда паст қийматга эга ва уларни банк активлари сифатида ҳисобда юритиш мақсадга мувофиқ эмас деб ҳисобланади. Бундай туркумлаш бу активларнинг ҳеч қандай ликвидацион баҳоси йўқ дегани эмас, лекин банкларга бундай активларни ўз балансида юритиш тавсия этилмайди ва бу активлар ликвидация қилиниши керак.

Ҳар қандай банк ссуда портфелини бошқаришда банкнинг стратегияси ва тактикасига асосланади. Тижорат банкларининг тактикаси мавжуд иқтисодий конъюктурага сезиларли даражада боғлиқ бўлади. Масалан, бозор муносабатларига ўтишнинг ҳозирга даврида инфляция даражасининг нобарқарорлиги ва банклар даромади асосан миқдорларнинг дебетли оборотидан, ҳамда ҳукуматнинг қисқа муддатли облигацияларидан олинаётганлиги туфайли ва ҳозирги кунда қисқа муддатли ссудалар билан боғлиқ операциялар ҳажми кескин кўпайди.

Ўзбекистон Республикаси тижорат банкларининг кредит сиёсатининг устувор йўналишидан бири яхши гаров объекти билан таъминланган ссудалар бериш ҳажмини кўпайтиришдир. Лекин банк кредити ҳажмини бундай асосда кўпайтириш имконияти банкларга боғлиқ бўлмаган омиллар таъсирида чекланган. Бунинг маъноси шундан иборатки, республикада ишончли ва юқори ликвидли гаров объектлари (ҳукумат қисқа муддатли облигацияларидан ташқари) мавжуд эмас. Бундан ташқари Республикада гаровга олинган объектни, агар берилган кредитлар ўз вақтида қайтмаса, уни реализация қилиш механизми унчалик мукамал ишлаб чиқилмаган.

Ривожланган хорижий мамлакатларда юқори ликвидли ва ишончли гаровлар сифатида қуйидагилар ҳисобланади:

- ҳукуматнинг қисқа ва узоқ муддатли облигациялари;
- ер;
- кўчмас мулк.

Ўзбекистон Республикасида ерга хусусий мулкчилик мавжуд эмас, шу сабабли ундан ишончли гаров сифатида фойдаланиб бўлмайди. Хорижий давлатларда дебиторлик қарздорликлар ҳам гаров объекти сифатида фойдаланишади. Ўзбекистон Республикасида дебитор ва кредиторликнинг айланиш даражаси паст, яъни дебитор

қарздорликнинг сезиларли қисми тўланмасдан қолади. Мамлакатимизда қимматли қоғозлар бозори шаклланиш ва ривожланиш арафасида турибди. Бу бозорда ҳукуматнинг қисқа муддатли облигациялари кенг кўламда ривожланди.

Хулоса қилиб айтганда, республиканинг етакчи банкларида ссуда портфелининг диверсификациялашмаганлигини кўриш мумкин, айниқса бу иқтисослаштирилган банкларнинг тармоқ хусусиятларидан келиб чиқади, яъни тармоқда фойда нормаси паст бўлса унда кредитларнинг қайтмаслиги юқори бўлади.

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар:

- Инвестиция лойиҳалари мониторинги деганда нимани тушунасиз?
- Лойиҳани молиялаштиришга қадар ўтказиладиган мониторинг нималарни ўз ичига қамраб олади?
- Лойиҳаларни кредитлаш ва уларнинг ҳаётийлиги юзасидан банкларда мониторинг ўтказиш қандай шаклларда амалга оширилади?
- Банк кредитларининг мониторинги босқичларини изоҳлаб берингчи?
- Мониторинг олиб бориш босқичларида нималар ўрганилади?
- Инвестиция лойиҳасини амалга оширишнинг календар режаси дегада нимани тушунасиз?
- Инвестиция лойиҳасини амалга ошириш бюджетини ишлаб чиқиш қандай вазифаларни ҳал этишга қаратилган бўлади?
- Инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш мониторинги тизимини яратиш қандай асосий тамойиллардан фойдаланишга асосланади?
- Муаммоли кредитлар деганда нимани тушунасиз?
- Қандай кредитларни муаммоли кредитлар тоифасига киритиш мумкин?
- Муаммоли кредитларни келтириб чиқарадиган омилларнинг белгиларини биласизми?
- Кредитлар муаммоли бўлиб қолган пайтларда тадбирлар амалга оширилади?

- Кредит портфелини бошқариш қандай босқичлардан иборат бўлади?
- Ривожланган мамлакатларда юқори ликвидли ва ишончли гаровлар сифатида нималар ҳисобланади?

9-БОБ.

ЎЗБЕКИСТОНДА ЛОЙИХАВИЙ МОЛИЯЛАШТИРИШДАН ФОЙДАЛАНИШ ИМКОНИЯТЛАРИ ВА ИСТИҚБОЛЛАРИ

1. Ўзбекистонда лойиҳавий молиялаштириш асосида инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш муаммолари

Ўзбекистон Республикасида лойиҳавий молиялаштиришни ривожлантиришдаги муаммолар қаторида инвестицион лойиҳаларнинг инвестиция олди фазасида бажариладиган техник-иқтисодий асосномасини талаб даражасида ва лойиҳага таъсир этувчи барча омилларни ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқиш ва тайёрлаш бош масаладир.

Ўзбекистонда сўнгги йилларда инвестицион лойиҳаларни сифатли тайёрлаш, яъни уларнинг техник-иқтисодий асослари пишиқ-пухта ишлаб чиқиш борасида сезиларли ишлар амалга оширилмоқда. Тижорат банклари ҳам техник-иқтисодий асосларни сифатини кўтариш борасида махсус тавсиялар ишлаб чиқмоқда. Шундай бўлса ҳам ҳозирги қадар инвестицион лойиҳаларнинг техник-иқтисодий асосларини тайёрлашда кўпгина муаммолар мавжуд. Инвестицион лойиҳаларнинг техник-иқтисодий асосларини ишлаб чиқишни такомиллаштириш масалалари ҳам, техник-иқтисодий асосларни ишлаб чиқишдаги мавжуд муаммоларни аниқлаш ва уларни самарали ҳал этиш йўли билан амалга оширилади.

Лойиҳавий молиялаштиришнинг 5-6 йиллик амалиёти мобайнида лойиҳаларни ҳаётга татбиқ этиш жараёнида техник-иқтисодий асосни таҳлил этувчи банklar тўқнаш келаётган қатор муаммолар мавжуд. Уларни умумий тарзда қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

- инвестицион лойиҳани экспертиза қилиш босқичида юзага келувчи муаммолар;
- инвестицион лойиҳа бўйича молиялаштиришни очиш босқичида юзага келувчи муаммолар;
- амалда ишлаётган инвестицион лойиҳалар бўйича муаммолар (кредитларни ўз вақтида қайтариш ва бошқалар).

1. Биринчи гуруҳ муаммолари:

а) Лойиҳа экспертиза босқичида тадбиркорлар, инвесторлар ҳали ҳам лойиҳа бўйича сифатсиз ва ишончли бўлмаган ахборотларни тақдим этишмоқда. Улар билан бирга техник-иқтисодий асосни ишлаб чиқувчилар (лойиҳачи ташкилотлар, молия институтлари) кузатилиши мумкин бўлган рисклар ва уларни пасайтириш, маҳсулот экспорти, ишлатилиши кўзда тутилган хом ашё бўйича маълумотларни, маркетинг тадқиқотларини пухта ишлаб чиқмаган. Бу ҳол лойиҳани кўриб чиқиш муддатини узайишига олиб келади. Бу муаммони ҳал этишда аниқ тадбирларнинг амалга оширилиши муҳим ўрин тутаяди, яъни Савдо-саноат палатаси кўмаги, «Ўзғизлойдойиҳа», молиялаштирувчи банклар ёрдами ҳамда ҳокимият билан биргаликда амалиётга қуйидагиларни ўзида ифодаловчи ҳудудлар бўйича аборот-таҳлилий маълумотлар базаси тизимини ишлаб чиққан ҳолда татбиқ этиш мақсадга мувофиқдир:

- ҳудуднинг (район, шаҳар) умумиқтисодий кўрсаткичлари;
- меҳнат, моддий хом ашё, ишлаб чиқариш ресурслари мавжудлиги;
- ҳудуд бўйича кичик бизнес ва тадбиркорлик ривожининг салоҳияти;
- турли хилдаги маҳсулотлар ва хизматларнинг ички бозор маркетинги;
- ҳудуднинг экспорт имкониятлари.

Юқоридаги маълумотларнинг тўла ҳажмда бўлиши салоҳиятли инвесторлар ва банкларга лойиҳа бўйича қарор қабул қилишни тезлаштиришига олиб келади. Бундан ташқари, ташқи бозорни ўрганиш мақсадида амалий ёрдам сифатида махсус ихтисослашган маркетинг компанияларини яратиш мақсадга мувофиқдир. Бу компаниялар фақат маслаҳат-кўмак вазифасини бажариб, тадбиркорларга ўз амалий тавсияларини бериши лозим бўлади. Инвестиция лойиҳаларида маркетинг харажатларини ҳисобга олишнинг алоҳида аҳамиятли томони шундаки, унга қилинган харажатлар таркиби ва миқдорини таҳлил этиш харажатларнинг тўғри ташкил этилганлигини ва ўтказилган тадқиқотларнинг самарадорлигини аниқлашга имкон беради. Зеро, ижобий натижаларни аниқлаш учун керагича қилинган

ҳар қандай маркетинг харажатлари келгусида қўшимча харажатларнинг амалга оширилишининг олдини олиш билан бирга қўшимча фойда келтириши билан ҳам ўз самарасини кўрсатади.

б) Қишлоқ хўжалиги секторида лойиҳаларни амалга оширишдаги муаммолар, яъни экин мйдонлари ўзгариши ҳисобига ҳам ашё таъминоти танқислиги, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари борасидаги нарх сиёсати ва ҳ.к. Мазкур муаммони ҳал этишда қишлоқ хўжалигида олиб борилаётган ислоҳотлар бўйича қабул қилинган қонунчилик тадбирларини амалга оширишни тезлаштириш ўз самарасини беради.

в) Тадбиркорнинг кредит олиши учун кўплаб кераксиз ҳужжатлар ва рухсатномалар кетидан ойлаб юриб вақт ва пул кетказишларига асло йўл қўйиб бўлмайди. Бунинг ҳал этилиши учун талаб қилинувчи ҳужжатлар сонини кескин қисқартириш ва фақат зарур ҳужжатлар рўйхатини тузиш лозим. Шунингдек, кредит олишда фоиз ставкаларини бўйича имтиёزلарни кенгайтириш ва шу каби тадбирларни амалда қўллаш фойдадан ҳоли эмас.

2. Иккинчи гуруҳ муаммолари:

а) Банкдан нақд пул олиш масаласи, валютанг жорий конвертацияи, импорт асбоб-ускуна хорижий ҳамкор билан тузилган шартноманинг мавжудлиги, импорт ҳам-ашёни келтириш, маҳсулотни экспорт қилиш ва ҳ.к. Ҳозирда банкларнинг кредитнинг мақсадига қараб умумий кредитнинг 50 фоизини нақд пулда беришни амалга оширмақда. Шундай бўлса ҳам уни олиш жуда кўп вақт талаб этиши, «таниш-билиш»лик асосида берилиш ҳоллари мавжуд. Бундай ҳолда тадбиркорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи тузилмаларнинг иш фаолиятини кенгайтириш, фаоллаштириш мақсадга мувофиқдир.

б) Кредит таъминоти масаласи. Айни пайтда Миллий банк ва «Мадад» суғурта агентлиги билан таъминланмаган кредит қисмини қайтиб келмаслиги жавобгарлигини суғурталаш тизими ишлаб чиқилган. Умуман, кредит таъминоти масаласида суғурта тизимини фаоллаштириш зарур бўлади. Ана шу тизим лойиҳаларни молиялаштириш жараёнида тадбиркорларга анча қўл келиши табиийдир. Шунингдек, банк мутахассислари ва тадбиркорлар, инвесторлар билан биргаликда турли семинарларнинг ўтказилиши ҳам ўзининг ижобий натижасини бера олади.

3. Учинчи гуруҳ муаммолари:

а) Инвестиция лойиҳаси бўйича объектларни ишга тушириш графигининг бузилиш ҳоллари. Кўпинча маблағ йўқлиги туфайли мижознинг қурилиш ишлари бўйича мажбуриятларини бажара олмаслиги ҳамда лойиҳани амалга ошириш устидан назоратнинг пухта ўрнатилмаганлиги боис ушбу муаммо юзага келади. Шунинг учун лойиҳани молиялаштиришга қабул қилиш (шартнома шартларига асосан) объектни маълум даражада тайёрлиги шarti асосида бўлиши, банк бошқармалари ва бўлимлари мижоз мажбуриятларини бажариши устидан қатъи назорат мониторинг ўрнатиши, графикдан четлашган ҳолларда жазо чораларини қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Техник-иқтисодий асосда катта ва мураккаб объектларнинг муқобил вариантларини ва инвестицияларни молиялаштириш манбаларини алоҳида назарда тутиш керак ҳамда солиқ амортизацияси ва кредит сиёсатини ҳисобга олиш, иқтисодий ҳисоб-китоблар (қурилиш даври, лойиҳа қуввати ва эксплуатация объектини ўзлаштириш) бажарилиши учун аниқ даврни белгилаш лозим.

б) Хом ашё етишмаслиги ёки умуман йўқлиги туфайли ҳамда импорт хом ашёга қарам бўлиб қолиши, сифати пастлиги сабабли лойиҳа тўла қувват билан ишламаслиги. Бундан ташқари, мижознинг нафақат хом ашё импорти, балки асосий қарзни тўлаш бўйича ҳам эркин конвертрланадиган валютада маблағларнинг етишмаслиги. Ушбу масалаларни хал этишда мижозларга хом ашё ресурсларини олиш имкониятларини кўрсатишда кўмак бериш, хом ашё етказиш бўйича мажбуриятларни бажарилмаслиги учун жазо чораларини қўллаш ҳамда шартномалар бажарилиши қаттиқ назорат остига олиниши керак.

Ишлаб чиқаришнинг биринчи йилларида маҳсулот сифати халқаро стандартларга жавоб бермаслиги сабабли унинг экспорти қийинлашади. Алмашув курсини ҳисобга олиб маҳсулотни ички бозорда сотиш экспортга кўра афзал бўлиб қолади. Бу эса кредит қайтарилиши учун хорижий валютада маблағ етишмаслигини келтириб чиқаради. Шу боис энг аввало, импорт асбоб-ускуна ёки техника-технологиянинг сифатига, ишлаш қувватига эътибор бериш зарур бўлади.

Умуман олганда, техник-иқтисодий асосни ишлаб чиқишни такомиллаштириш учун, энг аввало, тадбиркорларни техник-иқтисодий

асосни сифатли ишлаб чиқиш борасида ўқитиш ишларини фаоллаштириш зарур. Чунки шундай ҳоллар ҳам кузатилиши мумкинки, қарз олувчиларнинг лойиҳа техник-иқтисодий асосини тайёрлашдаги билим ва тажрибаларининг етишмаслиги, махсус инвестицион-консалтинг ва инжиниринг компаниялари хизмати доирасининг торлиги сабабли техник-иқтисодий асосларнинг сифатсиз тайёрланиш ҳоллари кузатилиши мумкин. Ундан ташқари, айрим ҳолларда техник-иқтисодий асос бўйича ҳисоб-китобларнинг бир томонлама ишлаб чиқилиши лойиҳанинг амалга оширилиш имкониятларини чегаралайди. Шу сабабдан инвестиция лойиҳалари бўйича техник-иқтисодий асосларни тайёрлашда кредит муассасалари, лойиҳа ташаббускорлари, консалтинг ва инжиниринг фирмаларининг ўзаро ҳамкорлик қилиш тизимини такомиллаштириш, техник-иқтисодий асосда лойиҳа иштирокчиларининг ўзаро келишилган манфаатларини таъминлашга эришиш ва унинг ҳаётийлигини юзага чиқариш масалаларини ҳал этиш, нафақат, техник-иқтисодий асосларнинг сифатида, шунингдек инвестицион лойиҳанинг юқори самарадорликка эришишида муҳим аҳамиятга эгадир.

Мамлакатимизда лойиҳавий молиялаштириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш, инвестиция лойиҳаларининг экспертизасини амалга оширишда давлат ва яқка тартибда ёндашувни таъминлаш, бюрократизм, расмиятчилик ва сансалорлик фактларига қатъиян чек қўйиш ва олдини олиш, экспертиза натижалари учун мансабдор шахсларнинг масъулиятини ошириш мақсадида 2007 йил 4 январда Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-554-сонли «Инвестиция лойиҳаларини экспертизадан ўтказиш самарадорлигини ошириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Қарори қабул қилинди. Қарорга кўра Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазири зиммасига вазирликда ўтказиладиган инвестиция лойиҳаларининг техник-иқтисодий асослари самарадорлиги ва ҳаққонийлигини таъминлаш, шунингдек инвестиция лойиҳалари ҳужжатларини экспертизадан ўтказишда қатъий назоратни амалга ошириш учун шахсий жавобгарлик юкланди. Бу эса инвестицион лойиҳаларнинг техник-иқтисодий асосномасини ишлаб чиқишни такомиллаштиришда муҳим амалий қадам бўлди.

Инвестицион лойиҳаларнинг техник-иқтисодий асоси ишлаб чиқариш омилларига, шарт-шароитларига маҳаллий бозор шароитига боғланган бўлиши, таҳлил натижалари эса харажатлар, даромадлар ва соф фойда қисмини яққол кўрсатиб бериши лозим.

Лойиҳани инвестициялаш бўйича қарор техник-иқтисодий асосдан сўнг қабул қилиниши боис лойиҳа ғоясини баҳолаш учун бундай тадқиқотга маблағ ажратишдан олдин дастлабки техник-иқтисодий асослаш чуқур ва атрофлича олиб борилиши керак.

Муқобилларни лойиҳаларни пухта таҳлил этиш дастлабки техник-иқтисодий асослаш босқичида алоҳида ўрин эгаллаши лозим. Хусусан, таҳлил тадқиқотнинг қуйидаги соҳаларида аниқланувчи турли хил муқобилларни қамраб олиши лозим: лойиҳа стратегияси; бозор таҳлили ва маркетинг концепцияси; хом ашё, асосий ва ёрдамчи ишлаб чиқариш материаллари; лойиҳанинг жойлашиш майдони ва атроф-муҳит; доимий харажатлар; меҳнат ресурслари, хусусан, бошқарув ходимлари, ишчилар учун иш хақи сарфлари, шунингдек профессионал ўқитишга талаблар ва унга доир харажатлар; лойиҳани амалга ошириш рўйхати ва бюджетини тузиб чиқиш.

Юқорида келтирилган омиллар таъсири молиявий ва иқтисодий нуқтаи назардан баҳоланган бўлиши лозим.

Ишлаб чиқариш харажатларини якуний баҳолаш, шунингдек молиявий ва иқтисодий фойдалилигини алоҳида ҳисоблаш лойиҳа ўлчами бўйича барча муҳим жиҳатларни ва улар билан боғлиқ харажатларни ҳисобга олган ҳолда тўғри аниқлангандагина мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Инвестицион лойиҳаларнинг техник-иқтисодий асосларини ишлаб чиқишда Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки тавсияси алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, тадбиркорлар, барча инвесторлар мазкур тавсия асосида техник-иқтисодий асосни ишлаб чиқиши фойда келтиришдан ҳоли эмас, чунки ушбу тавсия хорижий давлатлар тажрибасини ҳисобга олган ҳолда ишлаб чиқилган. Шунингдек, инвестицион лойиҳаларнинг техник-иқтисодий асосларини «UNIDO» услугиёти асосида ишлаб чиқиш унинг сифатини янада оширади. «UNIDO» томонидан таклиф қилинган техник-иқтисодий асосни тайерлашга бўлган ёндашувлар инвестицияларга кўмаклашувчи ташкилотлар, банклар, давлат

вазирликлари ва бошқа олий таълим муассасалари, шунингдек, маслаҳат фирмалари ва инвесторлар томонидан қабул қилинган.

«UNIDO» услубиёти бозор шароитларига ўтиш даври иқтисодиёти учун жуда фойдали бўлиб, мазкур услубиёт нафақат янги инвестициялар учун, балки корхоналарни модернизациялаш, кенгайтириш ва соғломлаштириш лойиҳалари учун ҳам жуда қўл келади. «UNIDO» услубиётини жорий этиш (қўллаш) инвесторлар, қўшма корхоналар бўйича ҳамкорлар, маслаҳат фирмалари, ускуна етказиб берувчилар учун ҳам фойдали бўлиб, ҳамкорларнинг бир-бири билан ўзаро алоқаларини енгилаштиради ва инвестицион таклифлар сифатини яхшилашга кўмаклашади. Айтиш мумкинки, «UNIDO» услубиётининг кенг тарқалиши инвестицион таклифлар ҳамда техник-иқтисодий асослаш сифатини такомиллаштиришга хизмат қилади.

Ҳозирда техник-иқтисодий асосдаги кўрсаткичларни баҳолашда «UNIDO»нинг дастурли воситаларидан кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Улар орасида COMFAR (Computer Model for Feasibility Analysis and Reporting) ва PROSPIN (PROject Profile Screening and Preappraisal Information system)лар лойиҳа таҳлили учун зарур бўлган турли хил иқтисодий ва молиявий кўрсаткичларни аниқлашда, шунингдек, молиявий ва иқтисодий таҳлил учун (персональ компьютерларга киритилган махсус дастарлар асосида) қўлланиладиган стандартлаштирилган имитацион моделдир.

«UNIDO» услубиётига мувофиқ инвестицион лойиҳаларнинг самарадорлигини баҳолашда пул оқимлари таркибидаги пул тушумлари ва чиқимлари барча фаолият турлари (операцион, инвестицион ва молиявий) бўйича ҳисобга олиш лозим. Бу лойиҳанинг ҳаётийлигини таъминлашга кўмаклашади.

Мамлакатимизда ички ва ташқи инвестицияларни жалб этишда ҳудуднинг иқтисодий ҳолати ва имкониятлари, шунингдек, инвестицион жозибадорлиги тўғрисида аниқ маълумотлар билан таъминлаш тизимини ривожлантириш зарур.

Ўзбекистондаги ички ва ташқи инвесторлар учун инвестицион лойиҳаларнинг техник-иқтисодий асосномасини ишлаб чиқиши учун зарур маълумотларни эркин олиш имкониятларини таъминлаш механизминини самарали самарали йўлга қўйиш керак. Бунинг учун ҳар

бир вазирлик ва ташкилотларда маълумотлар олишнинг эркинлигини ва улар билан танишиш имкониятини таъминлаш ҳамда техник-иқтисодий асосномаларни ишлаб чиқишга ихтисослашган консалтинг-рейтинг агентликлари фаолиятини ташкил этиш ва ривожлантиришни давлат томонидан иқтисодий рағбатлантириш, хусусан, хорижий ва халқаро инвестицион рейтинг, консалтинг агентликлари билан ҳамкорликда қўшма муассасаларни ёки уларнинг филиалларини ташкил этиш тавсия этилади.

Инвестицияларни лойиҳавий молиялаштириш борасидаги муаммоларларнинг ечимини топиш мақсадида амалий тадқиқотлар натижасида аниқланган қуйидаги муаммоларни кўриб чиқамиз ва уларни ҳал қилиш йўллари келтириб ўтамиз.

Инвестицион лойиҳа ташаббускорларининг техник-иқтисодий асослаш масалалари ҳақида ҳабардор эмаслиги:

- техник-иқтисодий асослашнинг ўрнатилган стандартларга мос келмаслиги;
- амалга оширилиши кўзланаётган лойиҳаларда маркетинг тадқиқотларининг мавжуд эмаслиги;
- чет билан алоқалар ўрнатишни кўзлаган ташаббускорларнинг божхона жараёнини билмаслиги.

Лойиҳа ташаббускорлари сифатида намоён бўлувчи тадбиркорларда, айнан, лойиҳалаштириш ва маркетинг тадқиқотлари ўтказиш борасида етарли борасида етарли билимга эга эмасликлари кўпгина истиқболли лойиҳаларни амалга оширилишида тўсиқ бўлмоқда. Бунинг асосий сабабларидан бири потенциал лойиҳа ташаббускорларининг инвестиция лойиҳаларини ишлаб чиқишга кўмак ва маслаҳатлар берувчи маслаҳат хизматлари инфратузилмаси етарлича ривожланмаганлигидадир.

Кучсиз тайёрланган техник-иқтисодий асоснома ёки бизнес-режа маҳаллий тадбиркорларга лойиҳанинг бошланғич босқичларидаёқ хариб қилинаётган ускуна ва технология танловида қийинчиликлар туғдиради. Камдан-кам ҳолларда тадбиркорлар таклиф қилинаётган усқунанинг нарх ва сифат мезонлари бўйича рақобатбардошлилигини баҳолай олади.

Шу билан бир вақтда тадбиркорлар тўғридан-тўғри ишлаб чиқарувчилар билан эмас, балки воситачилар билан шартномалар имзолашиди. Бу нарса инвестицион лойиҳанинг қийматини ошишига сабаб бўлади. Албатта бу масала ишлаб чиқарувчилар билан тўғридан-тўғри алоқа ўрнатиш имконияти бўлмаган ҳоллар бундан мустасно.

Энг кучсиз томонлардан яна бири бу техник-иқтисодий асосномадаги маркетинг тадқиқотлари ҳисобланади. Албатта маҳаллий бозорлар тадбиркорларимиз томонидан ўрганиб чиқилиши мумкин, аммо хорижий бозорларни ўрганишда уларда етарли имкониятлар ҳозирча бор деб айтиб бўлмайди. Бу масалаларда хорижий шерикларнинг иштироки ас қотиши мумкин.

Шунингдек, яна бир муаммо тадбиркорларимизнинг лойиҳани амалга ошириш учун керакли миқдордаги маблағларни (ўзлик, қарз, жалб қилинган) техник иқтисодий асосномада тўғри кўрсата олмаслиги ва қарзга жалб қилган маблағларини келажакда қоплаш имкониятларини баҳолай олмаслиги техник-иқтисодий асосноманинг сифатсизлигини кўрсатади, умуман лойиҳанинг самарасиз яқунланишига олиб келади (агар лойиҳага қўл урилган бўлса).

Бу каби муаммоларни ҳал қилиш учун қуйидагиларни амалга оширишимиз мумкин:

- махсус консалтинг ва инжиниринг компанияларнинг хизматларидан кенг фойдаланишни йўлга қўйиш;
- банкларда юқори малакали мутахассислардан ташкил топган махсус тузилмавий бўлинма ташкил қилиш;
- экспортёрлар билан ускуналар ва товарлар етказиб берилиши бўйича шартномалар тузишда «харидор омборхонасига» - DDU-delivered duty unpaid (named place of destination) шартидан фойдаланиш.

Юқоридаги муаммоларни ҳал қилишда консалтинг ва инжиниринг роли каттадир. Улар техник-иқтисодий асоснома ишлаб чиқиш ва маркетинг тадқиқотларини олиб боришда тадбиркорларга малакавий ёрдам кўрсатишлари мумкин.

Бу борадаги яна бир ечим банкларда юқори малака ва иш тажрибасига эга мутахассислардан ташкил топган махсус бўлинма томонидан лойиҳа ташаббускорлари бўлган тадбиркорларга инвестиция

лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва молиялаштирилиши борасида консалтинг ва инжиниринг хизматларини кўрсатилишини йўлга қўйишдир. Мазкур йўлнинг устунлик томонлари шундаки, кўпгина йирик лойиҳалар банкларнинг қарз маблағларидан фойдаланган ҳолда амалга оширилиши, лойиҳанинг пухта ишлаб чиқилиб, ҳаётга самарали таъбиқ этилишини таъминлаб бериши мумкин.

Лойиҳавий молиялаштиришни амалга оширишда «харидор омборхонасига» шартдан фойдаланиш лойиҳанинг даслабки босқичларидаёқ бутун шартнома бўйича молиялаштириш ишларини олиб бориш имкониятини яратади. Бунда бутун шартнома қиймати таркибига етказиб бериш харажатлари, юкни суғурталаш, божхона жараёнидан ўтишдаги харажатлар киради. Бу импрот қилувчи тадбиркорнинг ортиқча ўринишлардан холос этади.

Шундай ҳолатлар юзага келиши мумкинки, хорижий инвесторлар ўз капитали сифаида хорижий ускуналарни янги ташкил қилинаётган корхона устав фондига улуш сифатида орттирилган баҳаларда киритиши мумкин. Бундай ҳолатда хорижий инвесторнинг улуши асосиз равишда корхонага нақд пул тиккан маҳаллий инвесторларга нисбатан юқорироқ бўлади. Бундан ташқари, банкларнинг мутахассислари ортиқча баҳоланган қийматли активларни тезда аниқлашади. Бу ўша активни гаровга қўйиш орқали қўшимча молиялаштиришга кредитлар жалб қилиш имкониятини йўққа чиқариши ва бутун лойиҳани амалга ошмаслигига олиб келиши мумкин. Бошқа бир томондан камайтирилган баҳолар ҳам бир қатор салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Бунда лойиҳанинг комплекс экспертизасида лойиҳанинг ҳақиқий тқлиў харажатлари баҳаланмайди ва бу кейинчалик лойиҳага маблағлар етишмаслигига, лойиҳа амалга ошмаслигига олиб келиши мумкин.

Бу каби муаммоларни хал қилишда қуйидагича йўллар тутиш мумкин:

- ахборот агентликлари, маслаҳат хизмати фирмалари, кредит кооперативлари, уюшмалари ва фондлари, кўчмас мулк агентликлари ва гаров таъминотини ташкил қилиш институтлари кабиларни бирлаштирувчи нобанк хизматлар бозори инфратузилмасини ривожлантириш;

- мамлакат вилоят, шаҳар ва туманларида махсус маркетинг марказларини ташкил қилиш;

- замонавий ахборот узатиш усулларида фойдаланиш орқали ягона ва доимий янгиладиган инвестиция таклифлари маълумотлар базасини яратиш ва унга интернет тармоғи орқали кириш имкониятини таъминлаш.

Мамлакат вилоят, шаҳар ва туманларида ташкил қилинадиган маркетинг марказлари камида қуйидаги асосий вазифаларни бажариши керак бўлади:

- тадбиркорларга маркетинг тадқиқотларини олиб боришга ва келажакда товарларни экспортга чиқаришга кўмаклашиш;

- рисклар таҳлили ва экспортбоп товарлар чиқариш талаблари ва параметрлари бўйича тавсиялар бериш;

- тендер асосида юқори халқаро стандартлар талабларига жавоб берувчи технологик ускунанинг танловини таъминлаш каби вазифаларни бажариши талаб этилади.

Товарлар миқдори ҳақида нотўғри декларация бериш:

- айтилганидан, ёки белгиланганидан кўра кўп ёки кам миқдорда товарларни юклаб жўнатиш;

- ўрнатилган квоталарга амал қилмаслик;

- ресерслардан нотўғри (норационал) фойдаланиш.

Давлат ўз зиммасидаги вазифаларни бажаришда муайян товар турлари импорти ёки экспортига маълум чекловлар ўрнатади. Бундай вазиятда нотўғри декларация берувчиларнинг мақсади ўрнатилган тартиб-қоидаларни четлаб ўтишдир. Бу давлат манфаатларига зиён етказиши мумкин.

Бошқа бир томондан нотўғри декларация бериш инвестиция мақсадларида товар ва ускуналарни киритилаётгандек кўрсатган ҳолда, солиқ ва божхона тўловларидан озод килинган ҳолда олиб кириб, кейинчалик бу ортиқча миқдорни бошқа хўжалик юритувчи субъектларга ёки тўғридан-тўғри истеъмолчиларга сотиш мақсадида амалга оширилади.

Шунингдек, товарлар ёки ускуналар бирлиги кам қилиб кўрсатиш кам божхона божларини тўлаш ҳамда кам қилиб кўрсатилган кўрсаткичлардан камроқ даромад олишни кўрсатиш қийин бўлмайди.

Бу эса солиқ базасини камайиши олиб келиши билан кам солиқлар тулашга олиб келади ва солиқнинг бир қисмини яширган, жинорий ишга қўл ўрган ҳисобланади.

Бундай ҳолатларни бартараф этишда қуйидагича йўл тутиш мумкин:

Олиб кириладиган маҳсулотнинг реал бозор нарҳини таҳлил қилиш билан лойиҳани атрафлича комплекс экспертиза қилиш.

- маҳсулот сифатининг расмий белгиланган стандартларга мос келмаслиги:

- товарларнинг ўрнатилаган қонунларда назарда тутилган стандартларга мувофиқ келмаслиги;

- аҳоли соғлиги ва хавфсизлигига раҳна солиш;

- маркетинг тадқиқотларини ўтказиш имкониятини бой бериш.

Потенциал инвесторлар лойиҳа ҳаётийлик кўрсаткичларини яхшилаш мақсадида лойиҳа ҳисоб-китобларига дастлабки йилларданок валюта маблағлари кўринишида экспорт тушумларини кўрсатади. Бироқ бундай вазиятда кўпинча ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг сертификатлаштирилиши ҳисобга олинмайди.

Амалиётда экспорт учун мўлжалланган маҳсулотларни сертификатлаштириш жараёни узок вақтни олади ва оқибатда лойиҳа ҳаётийлиги ушлаб туриш мақсадида лойиҳа маҳсулотининг катта қисмини маҳаллий бозорларда сотишга тўғри келади.

Бундан ташқари, кўпгина лойиҳалар ҳақиқатда техник-иқтисодий асосда кўрсатиб ўтилган бўлсада, экспорт қилиш имкониятига эга бўлмайди. Сифат ва рақобат жиҳатдан жаҳон бозорларидан сиқиб чиқарилади. Айниқса, бу ҳолат амалга ошириладиган лойиҳа бўйича импорт қилинадиган хом ашёга квоталар ўрнатиладиган бўлса янада мураккаблашади.

Шу тариқа тадбиркорлар жаҳон бозорларида вужудга келган мураккаб рақобат муҳитига дуч келишади, устига-устак янги ташкил қилинган корхона экспорт борасида шахсий тажрибага ҳамда экспортёрларга кўмаклашувчи институтларга эга эмас. Буларнинг барчаси лойиҳанинг ҳатто тўғридан-тўғри инвестициялар киритилган тақдирда ҳам амалга ошмаслигига олиб келиши мумкин.

Демак кўриб ўтган бу муаммони хал этишда қуйидаги йўллардан фойдаланишимиз мумкин: миллий товарлар ва хизматлар экспортининг ҳаракати ҳамда молиялаштирилишини амалга оширувчи махсус Мувофиқлаштириш марказларини ташкил қилиш; шунингдек, Ўзбекистон тадбиркорлари томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотиш мақсадида узоқ ва яқин хориж давлатларида «Савдо уйлари» сифатида Марказнинг таркибий тузилмаларини очиш; маҳаллий ўзбек товар ва хизматларини имтиёзли банк кредитлари воситасидахорижий импортёрларга сотишни рағбатлантириш.

Мувофиқлаштирувчи марказ маҳаллий ишлаб чиқарувчилар ҳаракатини жаҳон иқтисодиётида содир бўладиган у ёки бу салбий таъсирга эга ўзгаришлар тенденцияси оқибатларини юмшатиш, истеъмол талаблари ўзгаришига таъсир ўтказиштайёр маҳсулотлар оқимини нисбатан талаб юқори бўлган жаҳон бозорларга йўналтириш учун мувофиқлаштириб бориши мумкин.

Турли иқтисодий ва сиёсий ҳолатларнинг вужудга келиши таъсири натижасида лойиҳа ўзининг бор қувватига чиқа олмаслиги ҳолатлари вужудга келиши мумкин. Бу вазият агар лойиҳага қарз ёки кредит маблағлари жалб қилинган бўлса, улар бўйича асосий қарз ва фоиз тўлавларини тўлаш муддати етиб келган ҳолатларда яна ҳам мураккаблашади. Бу тўловларнинг ўз вақтида тўланиши кечикиши натижасида жарима ва пенялар ҳисобланади ва лойиҳа аҳволининг яна ҳам ёмонлашувига хатто тўхтаб қолишига олиб келиши мумкин.

Бу масалани хал қилишда: инвестиция лойиҳаларига кўмаклашишнинг давлат дастурини ишлаб чиқиш; лойиҳавий рискларни пасайтириш мақсадида лойиҳани босқичма-босқич амалга ошириш; лойиҳани молиялаштириш бўйича иштирокчилар ва манбалар тузилмасини мувофиқлаштириш каби чора-тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ.

Лойиҳани амалга ошириш жараёнида қонуний-меърий ҳужжатларнинг ўзгариши: лойиҳа параметрларидан четга чиқиш; ишлаб чиқаришнинг норентабеллик сабабли тухташи; тадбиркорларда иқтисодий ва ҳуқуқий билимларнинг етарли эмаслиги.

Бу каби муаммолар лойиҳанинг тухтаб қолишига таъсир қилувчи салбий омиллар десак хато бўлмайди.

Бу муаммани ечишда инвестиция лойиҳасини амалга оширилиши жараёни давомида қонуний-меъёрий ҳужжатлардаги ўзгаришларнинг камида молиялаштириш тутаганга қадар айнан ўша лойиҳаларга таъсир қилмаслиги, қўлланилмаслигининг давлат кафолатини таъминлаш каби чораларни қўллаш ўз самарасини бериши шубҳасиздир.

Лойиҳанинг барча иштирокчиларни қонунчиликдаги барча ўзгаришлардан ўз вақтида хабардор қилиш мақсадида радио-телевидиниялардан фойдаланишни кенгайтириш мақсадга мувофиқ.

Лойиҳавий молиялаштириш борасидаги яна бир катта муаммолардан бири лойиҳага маблағ жалб қилиш муаммаси эканлигини юқоридаги ўринларда ҳам бир неча бор таъкидлаб ўтдик. Тадқиқот ишининг кейинги қисмида бу масалани хал қилиш имкониятларини батафсилроқ кўриб чиқамиз.

2. Миллий иқтисодиётнинг устувор тармоқларида лойиҳавий молиялаштиришдан фойдаланиш имкониятлари. Ўзбекистонда лойиҳавий молиялаштиришни ривожлантиришда молия-кредит муассасаларининг ролини ошириш

Ўзбекистонда лойиҳавий молиялаштиришда банк кредитининг молиялаштириш манбалари иштирокини белгилайдиган омиллар орасида рақобат муҳитининг бўлиши ва умуман Марказий банк олиб бораётган пул-кредит, фойиз сиёсати ҳамда банк институтлари стратегияси асосий ўринда туради.

Бугунги кунда инвестицион фаолият самарадорлигини оширишнинг ўзак йўналиши - бу рисклар билан ҳисоблашиш ва уларни минималлаштириш, уларни самарали бошқариш йўллари излашга йўл берадиган лойиҳавий молиялаштиришни ривожлантиришдир. Олдиндан белгилаб қўйиладиган муддатларда ссудаларни қайтариш мажбурийлиги ва кредитнинг тўловлиги асосий капиталга боғланадиган инвестициялардан оқилона фойдаланишга олиб келади ва ишлаб чиқариш қувватларини ўз вақтида ишга тушириш ва ўзлаштириш учун масъулиятни оширади.

Инвестицияларни кредитлашни иқтисодий асосланган ҳолда ташкил қилиш капитал харажатларни фаолиятнинг пировард натижалари билан узвий боғлашни таъминлашга ёрдам беради, самарадорликни оширишда энг тежамкор вариантларни танлашда манфаатдорликни оширади ва фойдани ўстириш имкониятларини фаол излашга туртки беради, фойда эса қарзнинг асосий суммасини ва унинг фоизини кайтаришнинг манбаи бўлади.

Банкларнинг кредит сиёсати маблағларни энг зарур лойиҳаларга самарали қўйишга йўналтирилиши керак, бу эса ресурслар тарзида узоқ муддатли депозитларни жалб қилишни талаб этади. Бизнинг назаримизда, марказлаштирилган кредит ресурсларини бошқаришнинг тақсимот тизимидан воз кечишга тўғри келади. Уларни янада яхшироқ бошқариш учун кредит ресурсларидан фойдаланишни банкларнинг пул-кредит сиёсати устуворликларига риоя қилиши билан боғлаш лозим.

Пул жамғармаларини сафарбар этиш ва уларнинг қайта тақсимланиш самарадорлигини ошириш, шунингдек банк тизимига ишончни кўтариш ва молиявий воситачилик даражасини ўстириш учун турли мулкчилик шаклларида асосланган янги минтақавий универсал тижорат банкларини ташкил қилиш зарур. Янги универсал тижорат банкларини ташкил қилиш банк тизимидаги марказлашувни пасайтиради, ундаги рақобатни кучайтиради, кредитларни самарали жойлаштириш имкониятларини яратади ва банклар портфеллари диверсификациясини кенгайтиради, охир-оқибат рискларни, банк ишидаги заифликларни камайитиришга олиб келади.

Турли тижорат банкларининг иқтисодий эркинликларини кенгайтириш, вақтинчалик бўш турган пул ресурсларини қайта тақсимлашда уларнинг ролини мустаҳкамлаш мақсадларида депозит, кредит сиёсатини олиб боришда, ссудалар бўйича фоизларни табақалаштиришда уларга мустақиллик бериш лозим. Пассивлар ва активларни диверсификациялаш, тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантириш масалалари банк тизимининг иккинчи даражасида ҳал қилиниши керак. Инвестиция фаолиятини молиялаштиришда банкларнинг иштирокини кенгайтириш учун иқтисодиётнинг реал секторидаги зарурий лойиҳаларга лойиҳавий молиялаштириш асосида

бир неча банклар ёки кредит муассасалари томонидан синдицирлаштирилган кредитлар бериш механизмини ишлаб чиқиш лозим. Кредит уюшмалари ташкил этишни тезлаштириш ва бу уюшмалар аъзоларининг маблағларини бирлаштириб, ўзини тез оқлайдиган лойиҳаларга имтиёзли фоиз билан ўз аъзоларига ссуда тарзида беришни ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир. Кредит учун фоиз ставкасини операцион харажатларининг қопланишини таъминлайдиган даражада белгилаш мумкин.

Давлат молия институтлари ғоят рискли, лекин устувор тармоқларда фаолият кўрсатаётган, етарли даражада кредитга қобилликка эга бўлмаган ва қарз маблағларга муҳтож корхоналарнинг асосий ва айланма капитални кенгайтиришга узоқ муддатли имтиёзли кредитлар ажратишлари лозим. Кичик бизнес, хусусий тадбиркорлик корхоналарининг инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда кредитнинг ролини кучайтириш учун зарурий тадбирлар: экспорт ҳажмини оширадиган, маҳаллий минерал хом ашё ресурсларидан фойдаланишни яхшилайдиган лойиҳаларни танлаб олиш; давлатнинг қўллаб-қувватлаш маблағлари, хусусий капитални жалб этиш ва корхоналарнинг ўз жамғармалари қўшилишини оптималлаштириш; халқаро маркетинг марказини ва маҳсулотни сотиш бозорлари бўйича маркетинг-ахборот тизимларини ташкил қилиш, лизингдан фойдаланишни кенгайтириш ва минитехника лизингини фаол жорий қилиш; кредит уюшмалари тармоқларини ташкил этишни тезлаштириш; учинчи шахсларнинг кафиллиги ҳисобига кредитларни қайтариш кафолатларини таъминлаш механизмини жорий этиш зарур.

Ҳамкорликдаги лойиҳаларни амалга оширишда лойиҳалар ишончли ахборот негизини таъминлаб, лойиҳалар ресурс базаси сифати ҳамда уларни жалб этиш қийматини баҳолаган ҳолда кредитлашни синдициялаштирилган усулини қўллаш талаб қилинади. Молиялаштиришнинг айtilган усуллари қарзга хизмат кўрсатиш учун моддий кафолатлар етарли бўлмаган тақдирда рискларни тақсимлашга ёрдам беради.

Инвестиция лойиҳалари бўйича экспертиза, танлаб олиш ва қарорлар қабул қилишни тўлиқ, ишончли ва замонавий ахборотлар

асосида ўтказиш керак. Бунда лойиҳаларни баҳолаш кўрсаткичлари тизимидан фойдаланиш тавсия этилади.

Банклар ва кредит институтлари ўзларининг кредит сиёсатларини амалга оширишда, ўз фаолиятини замонавий талаблар даражасига олиб чиқиш мақсадларида акциядорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, хизмат сифатини ошириш, шериклар билан ўзаро манфаатли муносабатларни ривожлантириш, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш каби вазифаларни амалга оширишлари зарурдир. Банкларнинг кредит сиёсати эса маблағлардан ҳаётий лойиҳаларни амалга оширишда самарали фойдаланишга қаратилган бўлиши лозим. Бундай лойиҳаларни кредитлаш учун банклар узоқ муддатли депозитлардан иборат ресурсларга эга бўлишлари талаб этилади.

Ҳозирги даврда ўрта муддатли ва узоқ муддатли ссудаларнинг асосий қисми марказлаштирилган кредит ресурслари ҳисобига берилган. Марказлаштирилган кредит ресурсларини бошқаришнинг тақсимот тизимидан воз кечиш керак. Бу ресурсларни янада яхшироқ бошқариш учун улардан фойдаланишни тижорат банклари томонидан пул-кредит сиёсати устуворликларига риоя қилишлари билан узвий кўшиб олиб бориш талаб этилади. Бизнинг назаримизда, депозитлар бўйича фоиз ставкаларини инфляция даражасини ҳисобга олган ҳолда қайта молиялаштириш ставкаларида бериладиган кредитлар билан узвий боғлаш қарз маблағларининг реал қийматини маълум даражада аниқлаш имкониятини беради.

Банк фаолиятини эркинлаштириш мақсадларида солиққа тортиш тизимини янада такомиллаштириш зарур. Банк муассасаларини солиққа тортишда банкларнинг ишлаб чиқариш харажатларини, янги тадбиркорлик шакллари, иқтисодиётнинг реал секторидаги инвестиция лойиҳаларини кредитлашига қараб табақалашган ҳолда ёндашувга асосий эътибор қаратиш керак. Банклараро рақобат муҳитини таъминлаш учун уларнинг фаолияти қуйидаги асосий параметрлар бўйича мунтазам баҳолаб борилиши талаб қилинади: молиявий фаолияти миқёси (банкнинг молиявий салмоғи-капитали, активлари ва даромадлари билан белгиланади); капиталининг етарлилиги (молиявий операцияларни ўз маблағлари билан таъминлаш даражаси); ликвидлиги (банкнинг ўз мижозлари олдидаги

мажбуриятларини ўз вақтида бажариш имконияти); фойдалилик (жалб қилинган маблағларни янада кўпайтириш қобилияти).

Бугунги кунда тижорат ва бошқа банкларнинг фаоллиги инвестиция капитали бозорида эмас, балки Ўзбекистоннинг пул бозорида намоён бўлмоқда. Ўзбекистонда банкларга қимматли қоғозлар билан операциялар ўтказишга рухсат берилганини ҳисобга олиб улардан инвестиция бозорида фаоллик кўрсатишни талаб қилиш мақсадга мувофиқдир. Йирик банклар ўзларининг қимматли қоғозларини чиқарган бўлишларига қарамай, ўз активларини ўрта ва узоқ муддатларга эҳтиёткорлик билан жойлаштиради. Ҳар бир банк ўз стратегияси ва ўрта ҳамда узоқ муддатли кредитлаш бўйича тутган сиёсатига қараб Марказий банкда турлича заҳира сақлаши мумкин бўлар эди. Шу муносабат билан, бизнинг назаримизда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тижорат банклари учун заҳиралар ставкаларини белгилашга табақалашган ҳолда ёндашса мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз. Заҳира ставкасини банкнинг ссуда портфелидаги ўрта ва узоқ муддатли кредитлар ҳиссасига қараб тузатиш коэффициентига кўпайтириб, ўзгартириш киритиш мумкин.

Янги илғор технологиялар асосида давлат корхоналарини техника билан қайта қуроллантириш марказлаштирилган давлат инвестициялари доирасида амалга оширилади. Иқтисодиётдаги нодавлат субъектлари учун муайян тартибга солувчи қарорлари талаб қилинади. Жиддий технологик ўзгартиришлар янги технологияларни истеъмол қилувчиларнинг катта сарф-харажатлари билан боғлиқлигини ҳисобга оладиган бўлсақ, бизнинг назаримизда, банк кредитининг родини кучайтиришга тўғри келади. Бериладиган кредитларнинг муддатлари, ҳажмлари ва фоизлари бўйича тегишли имтиёзлар билан инновация ва инвестиция кредитларига бўлиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Пасайтирилган фоиз ставкалари билан кредитлаш тижорат банклари даромадларига тегишли солиқ ставкаларини, жуда бўлмаганда уларнинг оддий кредитларга нисбатан тенг даромадлиги даражасигача пасайтиришни тақозо қилади.

Инвестиция фаолиятини реал секторда фаоллаштириш мақсадларида нобанк кредит муассасалари (фонд биржаси, миллий депозитарий, иккиламчи фонд бозори, суғурта компаниялари,

инвестиция фондлари) ва капитал бозорини ривожлантиришга шароитлар яратилади. Инвестиция фаолиятининг фаоллиги капитал бозорининг ривожланганлиги ва унинг очиқ-ойдинлиги даражаси, нобанк кредит муассасалари ва узоқ муддатли молия воситалари бозорларининг ривожланганлик даражаси билан бевосита боғлиқдир.

Энг замонавий янги технологиялар, «ноу-хау»ни жорий этишни жадаллаштириш, эскирган ускуна-жиҳозларни алмаштириш, мамлакатнинг экспорт базасини кенгайтириш лойиҳавий молиялаштириш амалиётини татбиқ этишни талаб қилади. Банк тизими фаолиятини такомиллаштириш, кичик бизнес ривожини тезлатиш учун Давлат ихтисослаштирилган тараққиёт банкини ташкил қилиш ва унга ҳаётий зарур инвестиция лойиҳаларини кредитлашни юклаш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Банклар фаолиятида эркин рақобат муҳитини шакллантириш учун тижорат банкларининг амалдаги тизимини универсаллаштириш бўйича аниқ, мақсадли ишларни амалга ошириш ва айти пайтда уларни солиқ мажбуриятлари бажарилишини, турли солиқлар ва йиғимларнинг давлат ва маҳаллий бюджетлари тушуми касса ижросини таъминлашдан озод қилиш керак.

Пул жамғармаларини сафарбар этиш ва уларни қайта тақсимлаш самарадорлигини ошириш, шунингдек банк тизимида ишонч даражасини ошириш ҳамда молиявий воситачилик даражасини ўстириш учун турли мулкчилик шаклларида асосланган минтақавий янги универсал тижорат банкларини ташкил этишни кенгайтириш зарур. Янги универсал, тижорат банкларини ташкил этилиши банк тизимида тўпланишни пасайтиради, ундаги рақобатни кучайтиради, кредитларни самарали жойлаштиришга ёрдам беради, банк портфслари диверсификациясини кенгайтиради, буларнинг ҳаммаси эса банклар олдидаги рискларни камайштиришга олиб келади.

Банк тизимининг ривожланиши самарадорлигини ошириш ва рақобатни кучайтириш учун хусусий тижорат банклари ташкил этишни ҳар томонлама рағбатлантириш ва банк бозорида уларнинг фаолиятини жонлантириш талаб этилади. Булардан ташқари рақобатни ривожлантириш ва банк сектори ривожини рағбатлантиришнинг мажбурий шарти - бу секторга хорижий банкларнинг киришидир. Мамлакатнинг молиявий секторида чет эл банклар ролининг кенгайтириши

рақобатни ривожлантиришга, илғор банк амалиётини жорий этишга, молия бозорларини ривожлантиришга ёрдам беради.

Тижорат банкларида лизинг, факторинг, лойиҳавий молиялаштириш, қимматли қоғозлар билан операциялар бўлимларини ташкил қилиш ва уларни такомиллаштириш ишларини кучайтиришга, қимматли қоғозларнинг иккиламчи бозорини ривожлантириш йўли билан республикада фонд бозорини кенгайтиришга тўғри келади.

Турли тижорат банкларининг иқтисодий эркинликларини кенгайтириш, вақтинчалик бўш турган пул маблағларини қайта тақсимлашда уларнинг ўрнини мустаҳкамлаш мақсадларида депозит, кредит сиёсатини олиб бориш, ссудалар бўйича фоизларни табақалаштиришда эркинлик берилиши лозим.

Нобанк кредит муассасалари тўғрисида қонуннинг қабул қилиниши турли инвестиция институтлари орқали молиявий воситачиликни кенгайтиришга ва тўпланган маблағлардан инвестиция фаолиятида самарали фойдаланиш имкониятларини беради. Банкларнинг инвестиция фаолиятини молиялаштиришда иштирок этишини кенгайтириш учун бир неча банклар ёки кредит муассасалари томонидан иқтисодиётнинг реал секторларидаги истиқболли лойиҳаларни лойиҳавий молиялаштириш йўли билан синдициялашган кредитлар берилишини йўлга қўйиш мақсадга мувофиқдир. Бу эса иқтисодиётнинг реал секторидида ҳаётчан лойиҳаларни лойиҳавий молиялаштириш услубиёти асосида таъминлаши мумкин.

Ўзбекистон шароитларида инвестиция ресурслари қийматини баҳолашда банк фоиз ставкалари, қайта молиялаштириш ставкалари, валюта курслари, солиқ имтиёзлари ўзгаришлари ва жадаллаштирилган амортизацияни қўллаш масалалари алоҳида эътибор талаб этади.

Лойиҳаларни молиялаштиришга йўналтириладиган молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш учун инвестиция лойиҳаларини танлаш устуворликлари ва мезонларини белгилаш жараёнларини такомиллаштириш талаб қилинади. Лойиҳани танлаш тўғрисидаги қарор молиялаштиришнинг ҳар бир манбаи қийматини баҳолашга асосланмоғи лозим. Шу билан бирга лойиҳавий молиялаштиришнинг ўзига хос афзалликларини, шунингдек, лойиҳавий молиялаштиришнинг

меъерий-ҳуқуқий асослари суғлигини инобатга олиб, лойиҳавий молиялаштиришни янада такомиллаштириш мақсадида «Лойиҳавий молиялаштириш тартиби тўғрисида»ги вақтинчалик Низом ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этиш фойда келтиришдан ҳоли эмас. Шу билан бирга лойиҳавий молиялаштиришнинг Германия тажрибасининг ижобий жиҳатларини республикамизнинг миллий хусусиятларини инобатга олиб, қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Инвестицияларни лойиҳавий молиялаштириш юқоридаги ўринларда кўриб ўтганимиздек, қарз ёки улуш сифатида маблағ киритган ҳолда янги лойиҳа компаниясини барпо этиш орқали лойиҳани амалга оширишни кўзда тутлади. Биз жадвалда кўрсатилган манбалардан лойиҳага тижорат банклари кредитларини, ҳозирда ўз ишини бошлаб олган турли кредит уюшмалари кредитларини, лойиҳавий қимматли қоғозлар (лойиҳавий облигациялар, акциялар), лизинг воситаларидан фойдаланиш йўли билан иқтисодиётнинг турли хўжалик юритувчи субъектларини лойиҳавий молиялаштиришда бирлиштиришимиз мумкин. Шунингдек, хорижий кредит ва инвестицияларни, агар давлат аҳамиятидаги инвестиция лойиҳасини амалга ошираётган бўлсак, бюджет ва бюджетдан ташқари фондлар маблағларини ҳам лойиҳага жалб қилишимиз мумкин бўлади. Шубҳасиз бу жараёнда лойиҳа таъсисчиси, ҳомийси етакчи роллардан бирини ўйнайди. Улар бевосита лойиҳанинг дастлабки ҳаракатланишини таъминлаб беради. Таъсисчилар лойиҳанинг молиялаштирилишида турли иштирокчилар билан келишув битимларини, шартномаларни тузишда иштирок этади ва маблағлар оқимини лойиҳаларни амалга ошириш учун етарли бўлишини таъминлашдакатта рол ўйнайди. Лойиҳа амалга ошиши учун етарли маблағлар ва шарт-шароитлар яратилгандан сўнг, лойиҳа компаниясининг бошқарувчилари белгиланган мақсадга асосан маблағлар ишлитилиши йўналишлари бўйича лойиҳанинг амалга оширилишини бошқариб боради. Дастлаб улар лойиҳалаштиришни амалга оширувчи консултатив фирмалар билан техник иқтисодий асоснома тузишда, кейинчалик пудрат ташкилотлари билан қурилиш-монтаж ишларини амалга оширишда, хом ашё, материал, ускуналар етказиб берувчилар, бюртмачи ва харидорлар билан опцион, фючерс хусусиятига эга шартномалар тузиш

орқали уларни лойиҳага жалб қилиши мумкин бўлади. Бунда хом ашё ва матариаллар етказиб бериучиларнинг лойиҳага киритган қарз мажбуриятларини ифодаловчи маблағлари лойиҳа ишга тушиб унинг фаолиятидан даромад кела бошлаганидан сўнг, ўша даромад ҳисобига қарз маблағларини тўлалигича ёки ўз қийматидан юқорироқ қийматда қопланиши мумкин. Шу тариқа ускуналар етказиб берувчилар, бўлажак харидорлар билан алоқалар ўрнатиш, шартномавий муносабатлар ўрнатиш мумкин.

Энг асосий мақсадлардан бири лойиҳавий молиялаштиришда унинг иштирокчиларида ишга тушган янги объектдан, корхонадан ўзлари киритган маблағларни ундан юқорироқ қийматда олиш имкониятидан воз кечган ҳолда корхона таъсисчисига айланиш орқали корхонанинг бутун ҳаётийлик фаолияти давомида ундан мунтазам даромад олиш имкониятининг яратилиши мумкинлигини улар ўртасида тузиладиган ўзаро шартномада белгиланиши мумкин.

Инвестиция лойиҳаларни молиялаштириш манбаларининг ҳар томонлама таҳлилидан сўнг, мамлакатимизда мавжуд шартшароитлардан келиб чиққан ҳолда инвестицияларни лойиҳавий молиялаштиришда энг қулай имкониятларга эга бўлган тижорат банклари кредитлари, лойиҳавий акция ва облигациялар, лизинг каби воситалардан фойдаланишни атрофлича ўрганиш учун уларнинг ҳаракат механизмини батафсил кўриб чиқишга қарор қилдик. Ўйлаймизки, бу албатта ишнинг сифатини оширишга хизмат қилади.

Биз биламизки, тижорат банклари ҳар қандай кредит оловчи мижозга фоизлилиқ, тўловлилиқ, қайтаришлиқ, таъминланганлик, мақсадлилиқ тамойилларига асосланган ҳолда кредит беради. Лойиҳавий молиялаштиришда айнан таъминланганлик тамойили банкда лойиҳага нисбатан бироз хавотир туғдириши мумкин. Чунки бунда юқорида кўриб ўтганимиздек, лойиҳага киритилган маблағлар қайтарилиши таъминоти бўлиб, лойиҳа ишга тушгандан сўнг ундан келадиган даромад ҳисобланади. Бу эса албатта кўпчилиқ маҳаллий банкларнинг кредит сиёсатига тўғри келмаслигини юзага чиқариши мумкин. Бундай вазиятда бир қатор муқобил йўللاردан бирини танлаш мумкин бўлади. Биринчидан, банк ҳам лойиҳага кредит кўринишида киритган маблағларини таъминоти ўрнига банкнинг ўзи лойиҳада

таъсисчи сифатида қатнашиши (ёки қолиши) таклифи билан чиқиш ва лойиҳанинг кейинги фаолияти самарасидан таъсисчи сифатида ўз хиссасига мутаносиб равишда фойдаланиши мумкин. Иккинчидан, банк лойиҳага киритган маблағлари қайтишининг таъминоти сифатида лойиҳа таъсисчилари ва (ёки) ҳомийлари кафиллигидан фойдаланиши мумкин бўлади. Учинчидан, ҳозирги кунда банклар амалиётида, жумладан маҳаллий банклар амалиётида факторинг, форфейнинг каби хизмат турлари ривожланиб бораётганлигини инобатга олиб, банкларнинг инвестиция лойиҳаларига киритган қарз маблағларини учунчи томонга ўтказиш орқали кредиторликни бошқа тузилмага топшириш мумкинлиги, уларнинг лойиҳавий молиялаштиришда иштирок этишга ундайдиган қарорлар қабул қилиш учун туртки бўладиган омил сифатида намоён бўлади.

Ҳозирги кунда мамлакатимиз тижорат банкларида инвестиция лойиҳасини кредитлаш, ёки лойиҳада таъсисчи сифатида қатнашиш етарлича қонуний-меъёрий асослар ва амалий тажрибалар мавжуд. Гарчи банклар бирор-бир лойиҳада. Фаолиятда таъсисчи сифатида камдан-кам ҳолларда иштирок этсада, кейинги йилларда тижорат банкларимизнинг хизматлар турларининг ривожланиб бориш тенденциясини инобатга олиб, банкларнинг бундай фаолиятлари янада кенгайиб бориши табиий жараён дир.

Жаҳон амалиёти тажрибасидан маълумки, йирик инвестиция лойиҳасини молиялаштиришда одатда битта иқтисодий бирлик, тузилма иштирок этмайди, бунда иштирокчилар консорциум, синдикатга бирлашадилар. Лойиҳа компаниясини бошқариш, молиялаштириш иштирокчилари кўпчилиги учун мураккаблашишга қарамасдан, мамлакат миқёсида кўпгина макродаражадаги ҳам микро даражадаги муаммолар ўз ечимини топиши бундай лойиҳаларни амалга оширишга ундайди.

Ҳозирги кунда тижорат банкларимиз амалиётида инвестицияларни лойиҳавий молиялаштириш тури сифатида қаралувчи синдикатлаштирилган кредитлаш усули қўлланилиб келинмоқда. Бу борада юқорида атрофлича баён қилиб ўтдик.

Жаҳон тажрибасида инвестицияларни молиялаштиришда турли қимматли қоғозлар кўринишидаги дастаклардан фойдаланиш юқори

даражадалигини эътиборга олиб, бундай дастакларни миллий иқтисодиётимизда ҳам ривожлантириш орқали инвестиция лойиҳаларига маблағларни янада кенгроқ жалб қилиш имкониятига эга бўламиз. Кўпгина ривожланган давлатларда қимматли қоғозлар бозори деярли барча фаолият соҳаларининг асосий молиявий тахминотчиси воситасида намоён бўлаётганлигини яққол кўришимиз мумкин.

Сўнги йилларда бизда ҳам мамлакатимиз қимматли қоғозлар бозори ривожланиб бораётганлиги, айниқса акциялар ва облигациялар бозорининг кенгайиб бораётганлигини инобатга олиб, қимматли қоғозларнинг бу тур воситаларидан инвестиция лойиҳаларига маблағ жалб қилиш орқали лойиҳавий молиялаштиришда иштирок этиши мумкин бўлган манба ва иштирокчилар таркибини ошириш билан лойиҳавий молиялаштиришни ривожлантириш имкониятига эга бўламиз.

Қимматли қоғозлар бозорининг асосий элементи бўлган акция бозорини таҳлил қилишда асосий масала акцияларни чиқариш орқали лойиҳани, айниқса лойиҳавий молиялаштиришда қандай йўллар билан амалга ошириш, молиялаштириш мумкинлигини ўрганишдир. Агарда амалга оширилаётган лойиҳада капитал қурилиш талаб этилмаса, у янги технологияларни ўзлаштириш ва кенгайтириш билан боғлиқ бўлса, бевосита лойиҳавий молиялаштиришдаги алоҳида лойиҳа объектининг номидан акциялар чиқаришни йўлга қўйиш мумкин бўлади. Агар амалга оширилаётган лойиҳа янги объект қурилишини ҳам назарда тутган бўлса, бевосита лойиҳа компанияси номидан акция чиқариш имконияти йўқолади десак хато бўлмайди. Сабаби қурилиш жараёни узок давом этадиган жараён бўлганлиги учун лойиҳа объекти тезда ишга тушмаслиги, уни молиялаштириш учун чиқарилган акциялар бозорда сотилмай қолиши туфайли лойиҳа тўхтаб қолиши ва кейинчалик маблағларнинг ўз вақтида етиб келмаслиги сабабли лойиҳа ўз жозибадорлигини йўқотиб самарасиз бўлиб қолиши, бошқача қилиб айтганда хали ишга тушмасдан туриб банкрот бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда лойиҳанинг таъсисчиси акцияларни чиқарувчи сифатида майдонга чиқиши мумкин. Алоҳида лойиҳа бирлигини (объектини, компаниясини) унчалик кўп доира иқтисодий субъектларга маълум бўламаганлиги сабабли у «банкротлик»ка учраса, лойиҳа таъсисчиси

йирик компания бўлганлиги сабабли, унинг молиявий мустаҳкамлиги ва имкониятлари юқорилигини инобатга олиб, у томонидан чиқарилган қимматли қоғозлар бозорда тезда сотилиб кетади ва лойиҳавий молиялаштириш таркибидаги иштирокчилар, рискларни ўз зиммасига олиши мумкин бўлган субъектларни кўпайтиради. Шундай экан, акцияларни жойлаштириш васитасида йирик инвестиция лойиҳаларига маблағлар жалб қилиш имкониятларни ўрганиш мақсадида Ўзбекистонда акцияларни чиқарилиш босқичларига тўхталиб ўтамиз.

Ўзбекистон Республикаси Давлат мулкни бошқариш Давлат қўмитаси ҳузуридаги Қимматли қоғозлар бозори фаолиятини мувофиқлаштириш ва назорат қилиш Марказининг 2002 йил 7 июндаги 1-сонли буйруғи билан тасдиқланган «Акциядорлик жаммиятлари акцияларини чиқариш, давлат рўйхатидан ўтказиш ва чиқарилган акцияларни бекор қилиш тартиби тўғрисида» низомга асосан акцияларни чиқариш қуйидаги босқичларда амалга оширилади:

- ваколатли орган томонидан акциялар чиқариш бўйича қарор қабул қилиниши;

- ваколатли орган томонидан эмиссия проспектини ёки акциялар чиқариш анкетасини тайёрлаш ва тасдиқлаш;

- акциялар чиқарилишини давлат томонидан руйхатга олиниши;

- руйхатга олиш органи томонидан ҳисобга қўйиш мақсадида акциялар чиқарилишини тасдиқлочи ҳужжатларнинг асл нусхаларини Марказий депозитарийга юбориш;

- акциялар сертификатларини тайёрлаш, агар нақд акциялар чиқариладиган бўлса;

- акциялар чиқарилиши тўғрисида маълумотларни чоп этиш йўли орқали ахборотларни очиш;

- руйхатга оладиган органга акциялар чиқариш якунлари тўғрисида ҳисоботни тақдим қилиш;

- акциялар чиқариш якунлари тўғрисида ахборотларни очиш.

- Акциялар чиқарилишини давлат томонидан руйхатга олиш қуйидагича амалга оширилади:

- руйхатга олувчи органнинг марказий аппаратида:

- агар эмитент бирламчи чиқарган акциялар эмиссиясининг ҳажми давлат томонидан рўйхатга олиш учун ҳужжатлар тақдим қилинган даврдаги энг кам ойлик иш ҳақининг 50 минг баробарига тенг ёки ундан кўп бўлса;

- агар эмиссия суғурта ташкилотлари, суўурта ташкилотлари, фонд биржалари, инвестиция институтлари, хорижий инвестицияларга корхоналар томонидан амалга оширилса;

- рўйхатга олувчи органнинг ҳудудий бўлимларида, агар эмитаннинг бирламчи чиқарган акцияларининг эмиссиями ҳажми, давлат томонидан рўйхатга олиш учун ҳужжатлар тақдим қилинган даврдаги энг кам ойлик иш ҳақи миқдори 50 баробаридан кам бўлса.

Акциялар чиқаришни давлат рўйхатига олишни амалга ошириш учун, эмитент томонидан тегишли рўйхатга олувчи органга қуйдаги ҳужжатлар тақдим қилинади:

- чиқарилган акцияларни давлат рўйхатига олиш учун ариза;

- эмитентнинг ваколатли органи томонидан акциялар чиқариш тўғрисида қабул қилган қарорни тасдиқловчи ҳужжатнинг (мажлис баёни, баённомадан кўчирма) эмитент томонидан тасдиқланган нусхаси, шунингдек кўрсатилган масала бўйича квором ва сайлаш натижалари ва кузатув кенгаши томонидан чиқариш тўғрида қарор қабул қилинган ҳолларда, икки нусхада сайловда қатнашган кузатув кенгашининг аъзоларининг исми, фамилияси ва отасининг исми кўрсатилади;

- таъсис ҳужжатларининг нотариал тарзида тасдиқланган нусхаси;

- уч нусхада чиқарилаётган акциялар намуналари;

- уч нусхада эмиссия проспекти;

- эмитентнинг рўйхатга олиш картаси;

- акцияларни чиқарилишининг рўйхатга олиш учун белгиланган йиғимнинг тўланганлигини тасдиқловчи тўлов ҳужжатининг нухаси;

- акцияларни чиқарилишининг рўйхатга олиш бўйича тақдим қилинган ҳужжатларни кўриб чиқиш учун белгиланган йиғимнинг тўланганлигини тасдиқловчи тўлов ҳужжатининг нухаси;

- эмитентнинг ваколатли органи томонидан акцияларни эмиссия проспектини мажлис баённомаларини, тасдиқловчи ҳужжатнинг эмитент томонидан тасдиқланган нусхаси, шунингдек кўрсатилган масала бўйича квором ва сайлаш натижалари ва кузатув кенгаши

томонидан чиқариш тўғрида қарор қабул қилинган ҳолларда, икки нусхада сайловда қатнашган кузатув кенгашининг аъзоларининг исми, фамилияси ва отасининг исми кўрсатилади;

- икки нусхада тақдим қилинган ҳужжатлар нусхаси.

Облигациялар акцияларга нисбатан қисқароқ давр мобайнида муомалада бўлади. Яъни облигациялар белгиланган муддатгача амал қилади ва уни сўндириш муддати етиб келганидан сўнг бутунлай муомаладан чиқарилади. У ҳам кредит хусусиятини намоён этган ҳолда вақтинча маблағларни қарзга тўловлилик, қайтаришлилик, муддатийлик тамойилларига асосланиб жалб қилишн англатади. Жаҳон амалиётида лойиларга маблағ жалб қилишда лойиҳавий облигациялар воситасидан кенг фойдаланилишини кўришимиз мумкин.

Қонунчилигимизга кўра корпоратив облигациялар корхона устав фондининг 20 фоизи миқдорида чиқарилади. Демак, инвестицияларни лойиҳавий молиялаштиришда лойиҳа компаниясининг таъсисчилари томонидан шакллантирилган низом жамғармасининг 20 фоизи миқдорида маблағларни қарз сифатида облигациялар кўринишида лойиҳага зарурий маблағларни узлуксизлигини режалаштирилган ҳолда таъминлаш имкониятига эга бўлинади.

Ҳозирги кунда лойиҳаларни молиялаштиришнинг муҳим усули сифатида лизинг воситасидан ҳам фойдаланиш имкониятлари кенгайиб бормоқда. Иқтисодиётнинг, айниқса, қишлоқ хўжалигининг техник базасини модернизациялаш ва кенгайтиришда лизингнинг аҳамияти юқоридир.

Лизинг воситаси орқали асосий воситалар кўринишидаги мулкый маблағларни лойиҳага жалб қилиш имкониятлари очилади. У кредитдан фарқли ўлароқ лойиҳада иштирок этишда таъсисчи, ҳомийдан гаров таъминоти талаб этмайди, балки лизинг объектининг ўзи гаров таъминоти сифатида баҳоланади. Бу лизингнинг лойиҳавий молиялаштиришда унинг хусусиятларини ўзида намоён этадиган ҳақиқий молиялаштириш воситаси эканлигини кўрсатади. Чунки лизинг орқали молиялаштиришда қатнашувчи лойиҳага киритган маблағини лойиҳавий рискка тикади ва лойиҳага киритган маблағларини таъсисчидан эмас, лойиҳадан келадиган даромадлардан

ёки лойиҳа объекти мулкига айланган маблағлардан фойдаланиш орқали қоплаш мумкин бўлади.

Қоида тариқасида, лойиҳани мувоффақиятли амалга ошириш мақсадида, қарз ва улущ, ташқи ва ички манбалар ҳисобига молиялаштириш, кафолатлар ва ташкилий тузилмалар шакллариининг турли хил комбинацияларидан, шунингдек йирик инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришнинг турли хил стандарт шакллари ва схемаларидан фойдаланилади. Мисол қилиб, йирик инфратузилмавий лойиҳаларни (йирик электростанциялар, автомобил ва темир йўллари, аэропортлар ва бошқа шу кабилар қурилиши лойиҳалари) молиялаштириш механизм ва схемаларини олишимиз мумкин:

- «Қурилиш-эгаллик қилиш-эксплуатация» (BOO = Build, Own and Operate);

- «Қурилиш-эксплуатация-мулкчилик ҳуқуқини ўтказиш» (BOT = Build, Operate and Transfer);

- «Қурилиш-эгаллик қилиш-мулкчилик ҳуқуқини ўтказиш» (BOT = Build, Own and Transfer);

- Қурилиш-эгаллик қилиш-эксплуатация-мулкчилик ҳуқуқини ўтказиш» (BOOT = Build, Own, Operate and Transfer).

Мазкур лойиҳаларни амалга ошириш жараёнида, кўпинча, чекланган регресс билан ва давлат кафолати остида молиялаштириш шакллари аралашishi юз беради.

Барча турдаги инфратузилмаларни (ижтимоий, саноат, информацион ва бошқа) ташкил этишдан ташқари лойиҳавий молиялаштиришнинг бундай механизм ва схемалари кенг лойиҳалар доирасида, нефт ва газ манбалари ёки бошқ табиий ресурсларни қайта ишлландан бошланиб, йирик меҳмонхоналар қуриш ва бошқариш билан яқунланувчи лойиҳаларда тез-тез қўлланила бошланди.

Инвестицияларни лойиҳавий молиялаштиришни Ўзбекистонда ривожлантириш учун қуйидагилар талаб қилинади: сиёсий барқарорлик ва давлатнинг иқтисодиётни тартибга солиш сиёсатидаги аниқлилик; лойиҳавий молиялаштиришнинг қонуний асосини шакллантириш; лойиҳавий молиялаштиришнинг механизмларига давлатнинг кўмаклашув тизимини яратиш (жумладан, молиявий); менежер кадрларни тайёрлаш ва уларнинг амалий тажриба

тўплашларини таъминлаш; капитал ва ҳосилавий молия инструментлари бозорининг кейинги ривожланишига эришиб бориш.

3. Лойиҳавий молиялаштиришни ривожлантириш юзасидан ҳаракатдаги меъёрий ҳужжатларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш масалалари

Лойиҳавий молиялаштиришда турли инвестор ва кредиторларнинг маблағлари иштирок этиши мумкин, яъни маблағларнинг синдикатлашуви рўй беради. Шу жиҳатдан ҳам лойиҳавий молиялаштиришни синдикатлашган кредитлаштириш деб аташимиз ҳам мумкин. Ҳозирда еврокредит бозорида ҳаракат қилувчи банк синдикат ва консорциумларининг лойиҳаларни молиялаштиришдаги роли кундан кунга ўсиб бормоқда. Республикамизда инвестиция лойиҳаларини молиялаштиришда ҳам еврокредитлар ва бошқа ривожланган чет давлат банкларининг кредитлари, хорижий инвесторларнинг маблағлари, республика акционер - тижорат ва хусусий банкларининг кредитлари иштирок этмоқда. Демак, Ўзбекистон Республикасида инвестицияларни лойиҳавий молиялаштириш синдикатли кредитлаш шаклида амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида», «Банклар ва банк фаолияти тўғрисида»ги қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 15 апрелдаги ПҚ-56-сонли «Банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш чоратадбирлари тўғрисида»ги қарорига мувофиқ тижорат банклари томонидан йирик инвестиция лойиҳаларини синдициялаштирилган кредитлашни амалга ошириш тартиби белгилаб берилди.

Хуллас, мамлакатимизда инвестицияларни лойиҳавий молиялаштиришнинг меъёрий-ҳуқуқий асослари яратилган бўлиб, бу ҳолат республикамизда инвестициялар орқали йирик саноат объектларини барпо этилишига ва ишлаб яқариш қувватларини модернизациялашга катта имкониятлар яратиб бермоқда.

Мамлакатимизда лойиҳавий молиялаштиришни ривожлантириш юзасидан ҳаракатдаги меъёрий ҳужжатларга ўзгартириш ва

қўшимчалар киритишда қуйидагиларга эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир:

▪ банклар амалиётида лойиҳавий молиялаштиришни ривожлантириш ва уни амалга ошириш учун қулай ҳуқуқий шарт-шароитлар яратиш мақсадида «Лойиҳавий молиялаштиришни амалга ошириш тартиби тўғрисида»ги Низом ишлаб чиқилиши ва қабул қилиниши керак;

▪ тижорат банклари ўз кредит сиёсатларида лойиҳавий молиялаштиришни амалга оширишнинг ташкилий-ҳуқуқий жиҳатларига алоҳида эътибор қаратишлари лозим.

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар:

- Сизнингча, Ўзбекистон Республикасида лойиҳавий молиялаштиришни ривожлантиришда қандай муаммолар мавжуд?
- Лойиҳавий молиялаштиришдаги муаммоларнинг келиб чиқиш сабаблари нималар деб ҳисоблайсиз?
- Лойиҳавий молиялаштиришдаги муаммоларни ҳал этишда қандай тавсиялар бера оласиз?
- Лойиҳавий молиялаштиришда ривожлантиришда қимматли қоғозларини ролини изоҳлаб берингчи?
- Ҳозирги кунда лойиҳаларни молиялаштиришнинг муҳим усули сифатида лизинг воситасидан ҳам фойдаланиш имкониятлари кенгайиб бормоқда. Буни қандай изоҳлайсиз?
- Сизнингча, инвестицияларни лойиҳавий молиялаштиришни Ўзбекистонда ривожлантириш учун нималар талаб қилинади?

А Д А Б И Ё Т Л А Р

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: «Ўзбекистон», 1992.
2. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси. – Т.: «Ўзбекистон», 2008.
3. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси. - Т.: «Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги», 2003 й. - Б. 233.
4. «Инвестиция фаолияти тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Қонуни, 24 декабр 1998 йил.
5. «Чет эл инвестициялари тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Қонуни, 30 апрел 1998 йил.
6. «Лизинг тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Қонуни, 14 апрел 1999 йил.
7. «Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Қонуни, 25 апрел 1996 йил.
8. «2011-2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси саноатини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори, 21 декабр 2010 йил, №ПҚ-1442.
9. «Қимматли қоғозлар бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарори, 27 сентябр, 2006 йил, №ПП-475.
10. «Ўзбекистон Республикасининг 2011 йилги Инвестиция дастури тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарори, 29 ноябр, 2010 йил, №ПП-1455.
11. «Ўзбекистон Республикасининг 2012 йилги Инвестиция дастури тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарори, 27 декабр, 2011 йил, №ПП-1668.
12. «Банк тизимини янада ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори, 15 апрел 2005 йил, №56.
13. «Тўғридан-тўғри хусусий хорижий инвестицияларни жалб қилишни рағбатлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида».

Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 11 апрел 2005 йил.

- 14.«Ташқи иқтисодий ва савдо алоқалари, хорижий инвестицияларни жалб этиш соҳасида бошқарув тизимини такомиллаштириш тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони 21 июл 2005 йил, №ПФ-3631.
- 15.«Навоий вилоятида эркин индустриал-иқтисодий зона ташкил этиш тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 2 декабр 2008 йил, №4059.
- 16.«Ишлаб чиқаришни модернизациялаштириш, техник ва технологик қайта жиҳозлаштиришни рағбатлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони, 14 март 2007 йил, №УП-114.
- 17.«Инвестиция лойиҳа хужжатларини ишлаб чиқиш, экспертизадан ўтказиш ва тасдиқлаш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш тартиби ҳақида». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори, 7 июн 2007 йил, №110.
- 18.«Навоий эркин индустриал-иқтисодий зонаси фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори, 27 январ 2009 йил, №21.
- 19.«Навоий» эркин индустриал-иқтисодий зона дирекцияси» Давлат унитар корхонасининг Уставини тасдиқлаш тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори, 19 январ 2009 йил, №48.
- 20.«Навоий» эркин-индустриал иқтисодий зонаси фаолиятини тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори, 9 апрел 2009 йил, №105.
- 21.«Навоий» эркин индустриал-иқтисодий зонаси ҳудудида алоҳида божхона режими ҳамда алоҳида солиқ режимини таъминлаш тартиби тўғрисидаги низомларни тасдиқлаш ҳақида». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори, 23 апрел 2009 йил, №120.
- 22.«Европа тикланиш ва тараққиёт банкининг иккинчи кредит линиясини ўзлаштириш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида».

- Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Қарори, 20 январ 1997 йил, №31.
- 23.Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг 2011 йилнинг асосий якунлари ва 2012 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси: 2012 ватанимиз тараққиётини янги босқичга кўтарадиган йил бўлади. «Адолат» газетаси. 2012. 20 январь. №3.
- 24.Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг 2010 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2011 йилга мўлжалланган энг муҳим устувор йўналишларга бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси: Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. «Халқ сўзи» газетаси, 2011 й. 22 январ, №10.
- 25.Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. - Тошкент: «Ўзбекистон», 2010. - Б. 57.
- 26.Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Тошкент: «Ўзбекистон», 1995.
- 27.Каримов И.А. Банк тизими, пул муомаласи, кредит, инвестиция ва молиявий барқарорлик тўғрисида/ Тузуви Ф.М.Муллажонов. – Т.: «Ўзбекистон», НМИУ, 2005.
- 28.Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: «Ўзбекистон», 2009.
- 29.Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 12 сентябрдаги 395-сон қарорига 2-илова «Марказлаштирилган манбалар ҳисобига қурилишни ташкил этиш, молиялаштириш ва кредитлаш тартиби тўғрисида»ги Низом. Мазкур Низомга қуйидагиларга мувофиқ ўзгартиришлар киритилган Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 12.05.2004 й. 226-сон Қарори,
- 30.Ўзбекистон Республикаси Ташқи иқтисодий фаолият Миллий банкининг «Лойиҳавий молиялаштиришни ташкил этиш тартиби тўғрисида»ги Низом. 2000 йил 5 август.

31. Ангелиди М.С., Каримов Н.Г. Инвестицияларни лойиҳавий молиялаштириш тизимида синдикат асосида кредитлаштириш (Саволлар ва жавоблар), Тошкент Молия институти, 2005.
32. Абдуллаева Ш.З. Пул, кредит ва банклар. - Т.: «Молия». 2000.
33. Абдуллаева Ш.З. Банк рисклари шароитида тижорат банкларининг кредит портфелини диверсификациялаш. И.ф.д. илм. дар. ол. уч. тақ. эт. дисс. - Т.: 2000.
34. Авдокушин Е.Ф. Международные экономические отношения. – М.: «Юрист», 1999.
35. Боди, Зви, Кейн, Алекс, Маркус, Алан. Принципы инвестиций. Пер. с англ. – М.: Вильямс. 2008. – 984 с.
36. Бочарев В.В. Методы финансирования инвестиционной деятельности предприятий. – Москва: «Финансы и статистика», 1998.
37. Беренс В., П.М.Хавранек. Руководство по оценке эффективности инвестиций: Пер. с англ. перер. и дополн. Изд-во. – М.: «Интерэксперт», «Инфра-М», 1995.
38. Бирман Г., Шмидт С. Капиталовложения. Экономический анализ инвестиционных проектов. – М.: Пер. с англ. ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 631 с.
39. Вахабов А.В., Хажикабиев Ш.Х., Муминов Н.Г. Хорижий инвестициялар. Ўқув қўлланма. - Тошкент: «Молия», 2010.
40. Ваҳобов А. ва бошқ. Халқаро молия муносабатлари: Дарслик /Муал.: А.Ваҳобов, Н.Жумаев, У.Бурханов. – Т.: «Шарқ», 2003.
41. Ваҳобов А.В., Маликов Т.С. Молия. Дарслик / Тошкент Молия институти. – Тошкент: «Ношир», 2011.
42. Влияние денежных переводов на экономику Узбекистана. Центр экономических исследований. – Ташкент, 2008.
43. Гитман Л.Дж., Джонк М.Д. Основы инвестирования. Пер. с англ. – М.: «Дело». 1997.
44. Дробозина Л.А. Финансы, денежное обращение, кредит –Москва. «ЮНИТИ», 2000.
45. Данько Т.П., Окрут З.М. Свободные экономические зоны в мировом хозяйстве.- М.: «ИНФРА-М», 1998.
46. Жуков Е.Ф. Банки и банковские операции. Учебник для ВУЗов. - М.: Банки и биржи, «ЮНИТИ», 1997.

- 47.Золотогоров В.А. Инвестиционное проектирование: Учеб.пос. – Мн.: «ИП Экоперспектива», 1998.
- 48.Иголина Л.Л. Инвестиции: учебник. – М.: Магистр, 2008. – 749 с.
- 49.Инвестиции: учеб. пос. для студ. высш. учеб. заведений / И.Ю.Ткаченко, Н.И. Малых. – М.: Издательский центр «Академия», 2009.
- 50.Игошин Н.В. Инвестиции. Организация управление и финансирование. – Москва: 2000.
- 51.Иностранные инвестиции России: современной состояние и перспективы./ Сост. И.П. Фаминский. – М.: Международные отношения, 1995.
- 52.Колтынюк Б.А. Инвестиционное проектирование объектов социально-культурной сферы: Учебник. - СПб.: «Изд-во Михайлова В.А.», 2000.
- 53.Колтынюк Б.А. Инвестиционные проекты: Учебник. – СПб.: Изд-во «Михайлова В.А.», 2000.
- 54.Каримов Н.Ф. Инвестицияларни лойихавий молиялаштириш. «Бозор, пул ва кредит» журнали, 2000.
- 55.Крылов Э.И., Власова В.М., Журавкова И.В. Анализ эффективности инвестиционной и инновационной деятельности предприятия.- М.:Финансы и статистика, 2003.
- 56.Кузнецов Б.Т. Инвестиции: Учеб. пос. для студентов вузов. – М.: «ЮНИТИ-ДАНА», 2006.
- 57.Лаврушин О.И. и др. Денги, кредит и банки. – Москва: «Финансы и кредит», 1999.
- 58.Марголин А.М. Экономическая оценка инвестиционных проектов: Учебник для вузов. – М.: ЗАО «Экономика», 2007. – 367 с.
- 59.Мазур И.И., Шапиро В.Д., Ольдерогге Н.Г. Управление проектами: Учеб. пособие для вузов /Под общ. ред. И.И. Мазура. - М.: ЗАО Издательство «Экономика», 2001. (Современное бизнес-образование).
- 60.Морозов Д.С. Проектное финансирование: управление рисками и страхование. - М.: «Анкил», 1999.
- 61.Мирзаев Ф.И. Молиявий рискларнинг турлари, таснифи, бошқариш ва баҳолаш усуллари. – Тошкент: «Молия», 2006.

62. Мирзалиева С.С. Эркин иқтисодий зоналарни ривожлантиришнинг хориж тажрибаси. Иқт. фан. ном. илм. дар. олиш учун ёз. дисс. Автореферат Т. 2001.
63. Нешиной А.С. Инвестиции: Учебник. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: «Дашков и К⁰», 2006.
64. Питер С. РОУЗ. Банковский менеджмент. Пер. с англ. 2-с изд-во-М.: «Дело ЛТД», 1995.
65. Панова Г.С. Инвестиционная политика коммерческого банка. – М.: ИКЦ «ДИС», 2007.
66. Сергеев И.В., Веретенникова И.И. Организация и финансирования инвестиций. - Москва: «Финансы и статистика». 2001.
67. Староверова Г.С. Экономическая оценка инвестиций: Учеб. пос. - М.: «КНОРУС», 2006.
68. Туксон А. Большие кредиты для хорошего дела. Правительство Узбекистана поддерживает малый и средний бизнес. «БВВ» газетаси, 2000. 8-14 июн. №23
69. Чернов В.А. Инвестиционная стратегия: Учеб. Пособие для вузов. – М.: «ЮНИТИ-ДАНА», 2003.
70. Шарп У., Александр Г., Бейли Дж. Инвестиции. Пер. с англ. - М.: «Инфра-М». 1997.
71. Шарифходжаев У. Ўзбекистон ва Осиё тараққиёт банки ўртасидаги молиявий муносабатлар таҳлили. «Молия» журнали, 2010. 3-сон.
72. Ўлмасов А., Ваҳобов А. Иқтисодиёт назарияси: Дарслик. -Т.: «Шарқ», 2006.
73. Ғозибеков Д., Э.Носиров. Ўзбекистон иқтисодиётига хорижий инвестицияларни жалб қилиш. Рисола. – Т.: «Иқтисод-молия». 2007. – Б. 48.
74. Ғозибеков Д. Ғ. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. Тошкент: «Молия», 2003.
75. Ғозибеков Д.Ғ. ва бошқ. Лизинг муносабатлари назарияси ва амалиёти. – Т.: «Fan va texnologiya», 2004.
76. «Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2003. Тошкент. 1-12 том.
77. Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-ижимой тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2010 йиллар) асосий тенденция ва

кўрсаткичлар ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари.
Статистик тўплам. – Тошкент: «Ўзбекистон». 2011.

78.Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг
маълумотлари.

79.Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги маълумотлари.

80.Интернет сайтлари:

- <http://www.federalreserve.gov>;
- <http://www.ecb.Uz>;
- http://www.vlasovaandpartners.ru/ru/pub7_sez.shtml
- <http://ivr.nm.ru/2001/rus/p0107/p010703.htm>;
- <http://ru.wikipedia.org/wiki/Ўзбекистон>;
- www.uzairways.com/index.aspx;
- <http://www.ciriuc.ru>;
- http://portnews.ru/news_list;
- www.railway.uz;
- www.uznature.uz;
- www.uznature.uz/index.php?id=nature&lang=ru;
- www.mfer.uz/mfer/htm;
- www.gazeta.uz;
- www.nfiez.uz;
- www.uznature.uz;
- www.uza.uz.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
1-БОБ. «Лойиҳавий молиялаштириш» фанининг предмети, мақсади ва вазифалари. Унинг бошқа фанлар билан узвий боғлиқлиги.....	
1.1. «Лойиҳавий молиялаштириш» фаннинг предмети, уни ўқитишнинг мақсади ва вазифалари.....	
1.2. «Лойиҳавий молиялаштириш» фаннинг таркибий тузилиши ва бошқа фанлар билан ўзаро боғлиқлиги.....	
Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар.....	
2-БОБ. Лойиҳавий молиялаштиришни ташкил этишнинг назарий асослари.....	
2.1. «Лойиҳавий молиялаштириш» тушунчаси, унинг мазмун-моҳияти ва аҳамияти.....	
2.2. Лойиҳавий молиялаштиришнинг юзага келиш тарихи.....	
2.3. Йирик инвестиция лойиҳаларини лойиҳавий молиялаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари. Лойиҳавий молиялаштиришнинг тамойиллари.....	
2.4. Инвестицияларни лойиҳавий молиялаштиришнинг асосий иштирокчилари ва уларнинг функциялари. Бошқа инвестициялаш технологияларига нисбатан лойиҳавий молиялаштиришнинг қулайликлари ва камчиликлари.....	
Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар.....	
3-БОБ. Лойиҳавий молиялаштириш учун лойиҳаларни танлаб олиш ва баҳолаш.....	
3.1. Лойиҳавий молиялаштириш учун банкларда инвестиция лойиҳаларини танлаб олиш ва уларни баҳолаш.....	
3.2. Инвестиция қарорларини қабул қилишда капитал қийматини баҳолаш.....	
3.3. Қарз олувчилар билан музокаралар олиб бориш ва лойиҳани тасдиқлаш жараёни.....	

- 3.4. Лойиҳани амалга оширилишини назорат қилиш.....
 - 3.5. Лойиҳавий молиялаштиришда шартнома муносабатлари таҳлили.....
 - 3.6. Турли тармоқларда лойиҳавий молиялаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари.....
- Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

4-БОБ. Лойиҳавий молиялаштириш усуллари ва шакллари

4.1. Иштирокчилар ўртасида рискларнинг тақсимланишига кўра лойиҳавий молиялаштиришнинг таснифланиши (регрессиз, чекланган регресси ва тўлиқ регресси лойиҳавий молиялаштириш)

4.2. Кўламига кўра инвестицияларни лойиҳавий молиялаштириш (банк ва корпоратив шакллари). Маблағлар манбаи ва уларнинг ҳаракат йўналишлари бўйича лойиҳавий молиялаштиришнинг таснифланиши

4.3. Инвестицияларни лойиҳавий молиялаштиришнинг параллел ва кетма-кетлик усуллари

4.4. Инвестицияларни лойиҳавий молиялаштириш манбаларини аниқлаш ва молиялаштириш схемасини ишлаб чиқиш

Баҳс мунозара ва назорат учун саволлар

5-БОБ. Лойиҳавий молиялаштириш бўйича халқаро молия институтлар тажрибаси

5.1. Лойиҳавий молиялаштиришни ривожлантиришда халқаро молия институтларининг роли

5.2. Халқаро молия институтларининг лойиҳавий молиялаштириш учун кредитлар ажратишдаги асосий шартлари ва мезонлари

5.3. Лойиҳавий молиялаштиришда Жаҳон банки гуруҳининг иштироки ва тажрибаси. Лойиҳавий молиялаштиришда Европа тикланиш ва тараққиёт банкининг иштироки ва тажрибаси

5.4. Бошқа халқаро молия институтларининг лойиҳавий

молиялаштиришдаги иштироки ва тажрибалари. Турли тармоқларда лойиҳавий молиялаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

6-БОБ. Инвестиция лойиҳаларини синдикатли кредитлаш

6.1. Инвестиция лойиҳаларини синдикатли кредитлашнинг мазмун-моҳияти

6.2. Синдикатли кредитлашни амалга ошириш учун банк синдикатини ташкил этиш тартиби. Синдикат ташкилотчиси (етақчи банк) ҳамда иштирокчи банкларнинг вазифалари ва мажбуриятлари

6.3. Синдикатли кредитлашда фоиз тўловлари. Синдикатли кредитлашни расмийлаштириш. Синдикатли кредитлаш шартномасининг ўзига хос хусусиятлари. Кредит таъминоти турлари ва улар орасидан энг мақбулини танлаш

6.4. Инвестиция лойиҳаларини синдикатли кредитлашни амалга ошириш

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

7-БОБ. Лойиҳавий молиялаштиришда рисклар ва уларни бошқариш

7.1. Лойиҳавий молиялаштириш - юқори рискли операция сифатида. Лойиҳавий рисклар ва уларнинг туркумланиши

7.2. Лойиҳавий рискларни бошқаришнинг асосий тамойиллари. Лойиҳавий рискларни бошқариш воситалари

7.3. Суғурта лойиҳавий рискларни бошқариш воситаси сифатида

7.4. Инвестицион товарлар билан таъминлаш ва пудрат ишларини амалга оширишда рискларни бошқариш

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

8-БОБ. Лойиҳавий молиялаштириш юзасидан назорат олиб бориш

8.1. Инвестиция лойиҳасининг амалга оширилиши юзасидан

лойиҳа иштирокчилари томонидан назорат олиб бориш ва унинг асосий функциялари

8.2. Етакчи банк иштирокчи банклар билан биргаликда қарз олувчининг кредитни қайтариш қобилияти, кредитдан мақсадли фойдаланиш, гаров таъминоти ҳолати ва кредитдан фойдаланишнинг бутун муддати давомида мониторинг олиб бориш хусусиятлари

8.3. Қурилишни молиялаштириш учун берилган кредитлар бўйича қурилиш объектида бажарилган ишлар ҳажмини назорат ўлчовини амалга ошириш. Ҳисобланган фоизлар ва кредит қолдиғи бўйича мажбуриятларни бажариш юзасидан мониторинг олиб бориш

8.4. Етакчи банк томонидан муаммоли кредитлар пайдо бўлишининг олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар
Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

9-БОБ. Ўзбекистонда лойиҳавий молиялаштиришдан фойдаланиш имкониятлари ва истиқболлари

9.1. Ўзбекистонда лойиҳавий молиялаштириш асосида инвестиция лойиҳаларини молиялаштириш муаммолари

9.2. Миллий иқтисодиётнинг устувор тармоқларида лойиҳавий молиялаштиришдан фойдаланиш имкониятлари.
Ўзбекистонда лойиҳавий молиялаштиришни ривожлантиришда молия-кредит муассасаларининг ролини ошириш

9.3. Лойиҳавий молиялаштиришни ривожлантириш юзасидан ҳаракатдаги меъёрий ҳужжатларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш масалалари

Баҳс-мунозара ёки назорат учун саволлар

Адабиётлар